ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF REPUBLIC SRPSKA

МИРА МАНДИЋ

ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

Бања Лука 2019.

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ПРОФ. ДР МИРА МАНДИЋ

ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

ПРОФ. ДР МИРА МАНДИЋ

ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

Посебна издања
КЊИГА 44

Издавач
ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
Бања Лука, Младена Стојановића, 2

За издавача
Др Рајко Гњато, редовни професор

Уредник
Др Татјана Попов, доцент

Рецензенти
Проф. др Мирко Грчић
Проф. др Драго Тодић

Корице
Јован Мандић

Штампа
Графид д.о.о.
Бања Лука

За штампарију
Бранислав Иванковић

Тираж
100 примјерака

Проф. др МИРА МАНДИЋ

ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

Бања Лука, 2019.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Рурални простор заузима 80-90% Земљине површине. Почетком 21. вијека настањује га приближно половина свјетске популације. Ресурси, битни за одрживи развој и биолошки опстанак човјечанства: рудна богатства, воде, обрадиве површине, биљни и животињски свијет смјештени су у руралном простору и дефинишу његову хетерогеност, у конкретном, насељеност и могућности привредног развоја. Изузимајући савремени период, историју људског рода детерминише рурални простор, функционално првенствено пољопривредно оријентисан.

Процеси индустријализације и научно-технолошке револуције иницирали су сложене и међусобно условљене друштвене процесе који функционално и морфофизиономски трансформишу рурални простор диференцирајући га на просперитетна и проблемска подручја. Просторно и социо-економско преструктуирање становништва у правцу урбаних средишта и градске привреде је динамично, регионално неуједначено, с комлексним одразом на простор и укупно достигнути развој. У току 20. вијека укупна популација на Земљи се утростручила, а удио становништа у руралном простору са 90% у укупној популацији свијета на почетку вијека, опао је на 50% на крају вијека. Савремени развојни процеси, начин живота, односно задовољавање основних животних потреба константно нарастајуће свјетске популације, чија бројност почетком 21. вијека прелази 7 милијарди становника, испољава нове потребе у исхрани, природним ресурсима, енергентима, слободним простором погодним за разне облике вредновања. Тиме се отвара питање валоризације геопростора у функцији задовољавања потреба савременог човјечанства и могућности очуваности квалитета и капацитета геосистема руралног простора. Дефинисан крајем 20. вијека, концепт одрживог развоја првенствено претпоставља концепт одрживости руралних подручја.

Дуго занемариван и поиман само као сеоски простор, искључиво пољопривредне активности, рурални простор је маргинализован у националним стратегијама савременог развоја. С аспекта науке

парцијално је третиран, углавном из угла социјалне организације друштва (социологија села), специфичности локалних аутархичних култура и фолклористике (етнологија), с привредног аспекта искључиво третиран као простор пољопривреде.(агрономија), те је изостајала његова комплексна анализа.

Савремено практично поимање капацитета руралног простора и његовог значаја иницира интересовање више природних и друштвених наука за изучавање појединих аспеката развоја руралних подручја. Географска наука углавном је рурални простор изучавала с насеобинског аспекта и аспекта могућности развоја пољопривреде. Интерес географске науке за рурални простор резултирао је развојем научних дисциплина: географије села (рурална географија) и аграрне географије (географија пољопривреде). Аутор је мишљења да је рурални простор почетком 21. вијека изложен многим ризицима произашлим из савремене валоризације простора, те да, не улазећи у диференцијацију научних дициплина и поља њихових дјеловања, рурални простор треба третирати с аспекта комплексности његове природногеографске основе и развојних процеса.

Мали број научних и стручних радова који комплексно сагледавају рурални простор, првенствено рурални простор Босне и Херцеговине, утицао је на избор, карактер и обим кориштених извора и литературе. Из наведени разлога, аутор подсјећа читаоце да је овај рукопис покушај синтезног сагледавања географских аспеката развоја руралног простора с намјером да корисно послужи струкама које користе резултате географких истраживања у теорији и пракси руралног планирања и ревитализацији руралних подручја. Студентима географије и просторног планирања на првом и другом циклусу студија биће користан у савладавању курсева *Рурални развој*, *Ревитализација руралних подручја* и *Географски аспекти руралног развоја*. Свако покретање научне и стручне расправе о аспектима руралног развоја, као и сугестије, добро су дошли, те се аутор унапријед захваљује.

Мира Мандић

I РУРАЛНИ ПРОСТОР – ТЕОРИЈА И МЕТОДОЛОГИЈА

1.РУРАЛНИ ПРОСТОР У ИСТРАЖИВАЊИМА ПРИРОДНИХ И ДРУШТВЕНИХ НАУКА

1.1. РАЗВОЈ ТЕОРИЈЕ

Подразумијевајући под појмом рурални простор уобичајено и опште прихваћено мишљење да се наведени појам односи на сва вангрaдска, односно ванурбана подручја, дакле сеоска, која првенствено карактерише пољопривредна производња као основна људска дјелатност, и аутор полази од истог становишта. Савремени развојни процеси трансформисали су традиционални рурални простор у морфофизиономском и функционалном смислу и отежали диференцијацију простора на руралне и урбане, творећи палету прелазних насеобинских и социоекономских карактеристика руралног простора, чиме се отвара питање адекватности термина рурално, што ће бити предмет накнадне анализе. Дакле, преглед значајнијих научних истраживања руралног простора издвојен је на основу традиционалног и уобичајеног поимања руралног простора.

Најчешћа истраживања руралних простора су географски описи појединих предјела и економије пољопривредне производње, односно њених могућности и карактеристика, прва још у античком периоду, дакле прије 2 500 година (Солон, Аристотел, описи из старог Рима код Плинија, Тацита и др). Иако наведени описи немају научни карактер и представљају појединачне сегмете руралног простора, имају велику вриједност за упознавање географско-историјског развоја аграрног пејсажа и степена развоја пољопривреде, те посматрано из угла савременог разврставања предмета и приступа изучавању руралног простора, могу се уврстити у области пољопривредних и економских наука. Питање социјалног положаја пољопривредног становништва покренуто је врло рано, још у старом Риму (аграрни покрет браће Грах). У периоду средњег вијека, у феудалном систему владајући

друштвени слојеви темеље своје богатство на приходима из пољопривреде заснованим на потенцијалу земљишта и приступу његовој обради, те се њен значај потенцира, а земљиште третира као основ богатства. Овакав став износе и француски физиократи у 18. вијеку, међу којима се могу издвојити Франсоа Кенеј и Жак Тигро (Francois Quesnay, Jackques Turgot). У истом периоду царица Марија Терезија у Хабзбуршкој монархији проводи реформе у духу просвијећеног апсолутизма, које су, обухватиле и обимне мјере у просторно-организационим и хидротехничким радовима, и између осталог, имале за циљ ефикаснију обраду земљишта и економску продуктивност. Овим мјерама су на простору бивше СФР Југославије обухваћени простори тадашње Војне Крајине, Западне и Источне Славоније и Војводине. Кнез Милош Обреновић 30-их година 19. вијека врши насељавање полуиспражњеног простора Шумадије и рационализује економисање сеоским атарима. Дакле, интерес за посматрање и унапређење активности у руралном простору, осим дескриптивно географске, првенствено има економску, понекад геополитичку основу, те су се унапређењем руралног простора бавиле и теорија и пракса.

Почетком 18. вијека јављају се прве теоријске концепције просторне организације пољопривреде, које се условно могу сматрати методолошким зачецима утемељења аграрне географије, која као научна дисциплина још није постојала (Степић, Јаћимовић, 2006) и јавља се тек у 20. вијеку. У међувремену развиле су се различите теорије као основа емпиријским истраживањима и примјени у пракси. Међу првима развило се више модела просторне организације пољопривреде произашлих из образаца кориштења земљишта, међу којима се могу издвојити Тиненов модел, приступ Руајева, модел улаз-излаз и дифузија иновација. Ови модели су у проучавање просторне организације пољопривреде увели нове принципе као што су економска рента, локација, тржиште, транспортни трошкови, дифузија. Дјеломично трансформисани и надограђени ови модели примјењивани су касније и у урбаној економији.

Међу првим комплексним радовима о руралном простору треба издвојити Тиненову *Изоловану државу* (Johann Heinrich von Thünen, 1826) у којем је разрађен теоријски модел диференцираног развоја пољопривреде на основу економских законитости, односно удаљености од тржишта. Уважавајући историјске, природне и социјалне факторе Тинен „отац аграрне географије" креирао је модел оптималног начина искориштавања земљишта у замишљеним условима. Тиненов модел постао је поново актуелан почетком 20. вијека, посебно успостављањем теорије локација, која је широку примјену нашла у економији, али и у географији при анализи фактора диференцираног просторног развоја, те доживио разне модификације и допуне.

Савременим истраживачима руралног простора мање је познат рад Чарлса-Едуарда Руајеа (Charles-Edouard Royer) у Француској средином 19. вијека. На основу бонитета земљишта Руаје утврђује просторни размјештај пољопривредних култура, односно утврђује директну зависност квалитета земљишта и економских ефеката производње (Крешић, 1981).

Упоређивањем Тиненовог и Руајевовог модела, који представљају почетна научна истраживања у економији аграра, први у Њемачкој, а други у Француској, јасно је да се у првој половини 19. вијека на простору западне и средње Европе, које су на приближно истом степену технолошког и привредног развоја и карактеришу их слични друштвени процеси, јављају слична, тржишно оријентисана размишљања и проблеми просторне организације градова у развоју и пољопривредног окружења у условима још недовољно изграђене саобраћајне инфраструктуре.

Другу половину 19. и почетком 20. вијека углавном карактеришу истраживања руралног простора с аспекта пољопривреде, међу којима се посебно могу издвојити радови О.Е. Бакера (Baker) и Т. Енгелбрехта (Engelbrecht) који су издвојили зоне пољопривреде на Земљи. За географска истраживања у том периоду значајан је рад Шлитера (Schlütter) у покретању проучавања земљишне раздиобе (Crkvenčić,

Malić,1988). Еволуција и типови земљишне раздиобе (парцелације) представљају значајан сегмент у упознавању формирања аграрног пејсажа, просторне организације аграрне структуре, те социјалних прилика у аграру. Парцелација земљишта је условљена сложеним друштвеним односима (друштвено уређење, аграрне реформе, земљишни максимум и минимум, закони о насљеђивању) с великим регионалним разликама, као посљедицом природно-географских и историјско-културолошких фактора. Значајан је сегмет у комплексним истраживањима агросоцијалних система и један од фактора просторно-функционалног реорганизовања и модернизације пољопривреде и покретања других активности у савременој валоризацији руралног простора.

Недостатак географских истраживања у области аграра до краја 19. вијека посљедица је недовољне развијености географске науке, која се тек у другој половини и крајем 19. вијека почиње институционализовати кроз покретање студија географије на постојећим универзитетима, чиме је убрзан развој географске теорије, методологије истраживања и диференцирања географских дисциплина, међу којима се у 20. вијеку развиле аграрна и рурална географија. Аграрна географија је 1915. године добила име након објављивања рада Х. Берхарда у Њемачкој *Die Agrargeographie als wissenschaftliche Disziplin.* Берхард се бавио пољопривредним наукама, те његов рад показује блискост научне проблематике и комплексност приступа аграру из угла агрономије и географије. Између два свјетска рата истраживање руралних подручја се проширује на укупност географских карактеристика руралних подручја, те постаје дио економске (привредне географије). Дакле, у овом периоду се и задаци двију наука које су партиципирале у изучавању руралног простора јасније препознају: агрономија се орјентише на проблематику везану за пољопривредну активност, а географија приступа комплексније ширећи поље истраживања на различите сегменте природне основе, просторне организације, насељености и активности становништва у рураном простору.

1.2. САВРЕМЕНА ИСТРАЖИВАЊА РУРАЛНОГ ПРОСТОРА

Комплексност проблематике и приступа истраживању руралног простора и аграра укључује више наука. Уважавајући мултидисциплинарни приступ савременим истраживањима, овом проблематиком с различитих аспеката, осим географије, баве се и агрономија, економија, социологија. Комплексно сагледавање руралног простора није могуће без сагледавања руралног друштва, чему је допронос дала социологија. Не улазећи дубље у анализу радова који се баве сеоским друштвом на простору бивше Југославије и уопште, неопходно је поменути да су функционисање сеоског друштва, рурална економија, организација руралног простора и култура, данас дио стратегија интегралног руралног развоја Европске Уније, фрагментално, чак врло систематично, третиране још у 19. вијеку код разних аутора и у публикацијама на јужнословенском простору, међу којим треба издвојити Светозара Марковића и његово дјело *Србија на истоку*. За савремена истраживања руралног простора бивших југословенских земаља, од великог значаја било је покретање Аграрног института, касније Центар за социологију села Института за друштвена истраживања у Загребу и часописа *Социологија села* 1963. године који је окупио руристе и из других југословенских центара. У Србији је, још од времена Цвијића, постојало више институција које су се бавиле разним аспектима изучавања села и публиковањем резултата, углавном у оквиру САНУ и Географског института.

На развој географских истраживања руралног простора подстицајно је утицало више фактора проистеклих из нових концепција, вишег нивоа организовања географских и других стручних удружења, развоја друштвених наука, проучавања аграрног пејсажа, усавршавања методологије истраживања и укључивања у праксу (Crkvenčić, Malić, 1988). Научно-технолошки развој умањио је овисност човјека о природним условима и омогућио већи утицај на природну средину, чиме се и наука постепено ослобађала географског детерминизма. Неспорно је да је утицај природних услова на развој пољопривреде и валоризацију руралног простора доминантан, те дефинише рурални простор, али се не може маргинализовати све већи утицај човјека на

просторну организацију и формирање пејсажа. Тридесетих година прошлог вијека у науци је прихваћен термин *културни пејсаж*, а аграрни, рурални пејсаж као његов дио постаје предмет истраживања аграрне, односно руралне географије. Развојем друштвених наука, првенствено социологије, премет истраживања постају и социоекономски и физиономски елементи аграрног пејсажа, функционални односи, демографске структуре аграрног друштва, социјална надоградња, миграције.

Прва етнографска, географска и социолошка истраживања села од краја 19. вијека до почетка индустријализације на простору бивше Југославије дали су Б. Богишић, А. Радић, Ј. Цвијић, С. Вукосављевић, који су оставили „слику патријахалног руралног друштва“ (Šuvar, 1988: 40).

Период након Другог свјетског рата представља вријеме општег привредног и културног напретка, а у научном смислу развој и издвајање појединих научних дисциплина. За географску науку значајна су социогеографска истраживања и развој социјалне географије (Минхен). Главни представници минхенске социјалне географије Руперт (Ruppert) и Хартке (Hartke) у изучавање природне основе и културног пејсажа укључују дјеловање различитих друштвених група, њихове мотиве и начин живота. Геопростор се посматра као резултат дјеловања друштвених процеса и њихових носилаца, друштвених група, које формирају простор за задовољавање основних животних потреба. У Англоамерици изучавају се иновацијски и дифузни токови и њихов утицај на аграрни простор. У англосаксонским земљама друштвене науке утичу на развој географије углавном концентришући истраживања на менталне људске процесе, тзв. *Behavioral Geography* или *Географија понашања*. Излажући критици економски приступ простору и тезу да је човјек *Homo ecconomicus*, потенцирају неекономске и субјективне утицаје, као значајан фактор у просторној организацији индустрије и пољопривреде, тзв. „теорију одлуке“ (Степић, Јаћимовић, 2006).

Науке и научне дисциплине у изучавању руралног простора

Рурални развој	
Економски аспект	***Социјални, културолошки и насеобински аспект***
Агрономија	Социологија села
Економија	Етнологија
Аграрна (економска) географија	Рурална географија

Од изузетног значаја за развој географије у цјелини, те изучавање руралног простора имало је ***оснивање међународних стручних удружења***. *Међународна географска унија* је основана крајем 19. вијека. На њеном XI конгресу 1925. године формирана је Комисија за истраживање насеља, чији је рад касније обухватио и истраживања становништва, те је њен рад био значајан за истраживање руралног простора и аграра. У Великој Британији 30-их година прошлог вијека под водством И. Д. Стампа (I. D. Stamp) покренута су истраживања искориштавања земљишта (Land Use Commission) што ће утицати на одлуку да се на XVI конгресу Међународне географске уније 1949. године формира *Комисија за свјетску инвентаризацију кориштења земљишта* на челу са проф. Стампом. Пренесена искуства истраживања аграра у Великој Британији су методолошки надограђивана. Врши се инвентаризација кориштења земљишта у пољопривредне сврхе, картирања, прикупљање и анализа статистичких података, анкетирање о организационим, социјалним и економским карактеристикама. Аерофото и сателитски снимци доприносе ефикасности, омогућују упоредивост и скраћују вријеме теренских истраживања. (Мишковић, 2009). У оквиру Међународне географске уније дјеловала је и Комисија за типологију пољоривредне производње под водством професора пољске академија наука Јержија Костровицког. На иницијативу Костровицког у Варшави је одржана је 1960. године прва међународна конференција о методама и

проблемима искоришћавања земљишта и његовог картирања. Након дугогодишњег рада на простору више држава, међу којима и у Југославији, издвојени су критерији за типологију пољопривредне производње који су укључивали више индикатора друштвених, организационо-техничких, производних и структурних карактеристика пољопривредне производње. Био је то значајан допринос географске науке у рјешавању нарастајућег проблема исхране свјетске популације и крупан помак у развоју методологије истраживања развоја пољопривреде.

Савремени развојни процеси и друштвено-економски развој убрзано трансформишу рурални простор уводећи у њега бројне неаграрне садржаје и активности, чиме се традиционално присутна пољопривреда допуњава другим дјелатностима које имају специфичне захтјеве за ресурсима руралних подручја. Осим физичке инфраструктуре, енергетских потреба, експлоатације минералних ресурса, покретање прерађивачких индустрија, рурални простор постаје све више предмет различитих видова туристичке валоризације. Поменуте активности су често у функционалном нескладу. Све наглашенија полифункционалност сеоских насеља и руралних подручја треба виши степен координације између постојећих и потенцијалних активности у циљу ефикасније валоризације и просторно-функционалне организације природних комплекса. Док рурална подручја искључена из савремених развојних токова функционално и демографски атрофирају, што се одражава у слабљењу насеобинске мреже и формирању проблемских подручја, рурални простор и насеља у већој интеракцији с урбаним срединама убрзано се трансформишу. Двојаки карактер развојних процеса у руралним подручјима и тенденције ка његовој полифункционалности намећу потребу систематског истраживања сеоских насеља, као носиоца људских активности. Истраживања подразумијевају шире спознаје о демографским процесима, активности становништва и просторним структурама сеоских атара. С тога је Међународна географска унија 1972. године основала Радну групу за планирање и развој сеоских подручја (Rural Planing Commision), која од 1984. године дјелује као *Комисија за промјене сеоских система* (Mišković,

2009). Развоју методологије истраживања функционалне структуре сеоских подручја посебан допринос дала је Пољска академија наука кроз рад Института за географију и просторно планирање. У овај рад били су укључени и југословенски географи.

1.3. ИСТРАЖИВАЊА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА НА ПРОСТОРУ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Географи с простора бивше СФРЈугославије нису каснили у истраживањима руралних подручја у односу на географе из других земаља. Отац српске антропогеографије Јован Цвијић систематски је са сарадницима истраживао насеља Балканског полуострава. Методолошку основу чинила су његова ***Упутства за истараживање насеља*** (1896. за Србију, 1898. за Босну и Херцеговину) те Упутства за истраживање поријекла становништва. Проучавање села обухватало је више елемената разврстаних у седам поглавља:

1. Положај села
2. Тип села
3. Кућа, двор, окућница
4. Станови или станине (стајнице), колибе и друге зграде у планини и пољу
5. Приче и тумачења о именима села
6. Оснивање села, ранија насеља и њихови трагови
7. Занимање становништва

Изучавање руралног простора утемељено је у српској антропогеографској школи и Цвијићевим комплексним истраживањима насеља на Балкану, поријеклу, миграцијама и психичким особинама становништва. Публиковање резултата ових истраживања почело је 1902. године, када је Цвијић покренуо едицију издања под називом „Насеља српских земаља“, која ће од 1922. године носити назив „Насеља и поријекло становништва“. Ова издања представљају основ на којем ће се развијати Цвијићева

антропогеографска школа, а његови сарадници развити у врсне географе. Дакле, Цвијић и његови сарадници систематски су приступили истраживању насеља више од двије деценије прије Међународне географске уније. Научни радови и географске студије Јефта Дедијера, Миленка С. Филиповића, Милана Карановића, произашли из непосредног теренског рада, представљају значајан допринос развоју географске науке. Прва географска истраживања руралног простора углавном су оријентисана на становништво и насеља, а мање на начин привређивања и валоризацију простора. Посматрано из угла савремених развојних процеса у руралним подручјима, предмет изучавања је исти, те су Цвијићева Упутства и данас примјењива у систематском приступу истраживања географског и топографског положаја, природне основе, типова села и активности становништва, уз додатак актуелне демографске статистике, катастарско-геодетске основе и разних могућности картирања у ГИС-у, те сателитских снимака за анализе просторних структура. Употреба модерних методолошких и техничких средстава скраћује теренска истраживања и омогућује „дубинске“ анализе развојних могућности и ограничења.

Допринос упознавању руралних подручја послије Другог свјетског рата дао је Савез географских друштава Југославије кроз рад Секције за аграрну географију. Велики допринос упознавању структуре сеоских насеља и сеоског (руралног) друштва дала је социологија унутар које се развила *Социологија села*, односно *Рурална социологија*, чији су преставници Ј. Ћирић у Србији и С. Шувар у Хрватској. Тежиште њихових проучавања су на друштвеним промјенама, социоекономским индикаторима развијености руралног друштава и типологији руралних средина. Настава Социологије села у Загребу и Љубљани, покренута крајем 60-их година прошлог вијека и Руралне социологије у Београду представљала је значајан напредак у успостављању методологије изучавања друштвених аспеката развоја сеоског друштва, те је уско кореспондирала с предметом и задацима истраживања аграрне географије, географије насеља и демографије. Комплексан приступ изучавању руралног простора развијао се унутар система географских научних дисциплина.

Истраживање природногеографске основе, поријекла становништва и миграција на Балканском полуострву у првој половини 20. вијека било је систематично и представљало значајан научни допринос познавању руралног простора у тада доминантно аграрном друштву. Изучавање социјалне структуре и агросоцијалних система, као економске основе равоја села, била су мање заступљена јер су захтјевала катастарску документациону основу. Развој институције катастарске и геодетске управе на нашем простору је касно и споро успостављан, те су први радови о истраживању власничке структуре, величине и парцелације посједа настали у Словенији (Илешић, Клеменчич) и Хрватској (Црквенчић, Малић) због раније успостављеног катастра. Анализирајући аграрногеографску генезу пејсажа Црквенчић наглашава његову еволутивност и индивидуалност, односно утицај друштвеногеографских фактора на природну основу (Crkvenčić, 1956). Ослањајући се на искуства класичних истраживања сеоских насеља и земљишта, прихваћених између два свјетска рата из њемачко-аустријске (Meitzen, Schlüter, Gradman) и француске школе (Bloch, Demangeon), међу југославенским географима дуго је практиковам генетски правац аграрногеографских истраживања (Илешић, 1964). У току друге половине 20. вијека истраживање руралног простора постаје све комплексније и обухваћа природне услове, пољопривредну производњу, начине искориштавања земљишта и структуру земљишног фонда, типологију пољопривреде, демографска кретања и промјене у типолошким карактеристикама насеља, инфраструктуру и социјалне аспекте развоја, уважавајући временски и просторни аспект. Дакле, класична географија уступа све више мјесто апликативној географији и укључивању у рјешавање актуелних проблема савременог развоја, због чега се усавршава и методологија географских истраживања.. Посматрано из угла проучавања руралног простора, југославенски географи су се често бавили проблемима аграрне географије (Јањићевић, 1985).

Осим Цвијићевих Упутстава, савремени развој географије насеља у Србији карактерише стално унарећивање методологије истраживања, па је неопходно поменути и „Упутства за проучавање војвођанских насеља“ Б. Букурова (Букуров, 1955) и упутства М. Костића „Један

прилог за савремени концепт антропогеографских проучавања насеља и становништва“ (Костић, 1978). Осим географа научним истраживањима развоја и уређења села бавили су се у Србији и представници ахитектонске школе Б. Којић, Ђ.Р. Симоновић, М. Рибар и други.

Географска наука је истраживању руралних подручја приступила из више аспеката. Дио географа тежиште је стављао на изучавање природних услова – еколошки приступ, други су истицали значај економско-географских фактора, што се везује за рад тзв. „пољске школе“ и опште је прихваћено у „београдској“ школи. Важност социјално-географских елемената, односно социјалногеографски приступ прихваћен је из „њемачке школе“ и развијан у „загребачкој школи“ географије. Из наведених праваца развиће се географске дисциплине *аграрна географија* с тежиштем на изучавању пољопривреде, као поддисциплине економске географије и *рурална географија,* као систематичан приступ изучавању геосистема руралног простора с тежиштем на насељима, те представља поддисциплину географије насеља. Својим научним радом значајан допринос упознавању руралног простора, привредних активности, првенствено с економског аспекта, те успостављању методологије истраживања дали су припадници београдске школе: В. Ђурић, Б. Јаћимовић, М. Степић, М. Грчић, М. Тодоровић, док је С. Стаменковић тежиште истраживања стављао на теоријску анализу насеобинског система. Архитекта Бранислав Којић дао је значајан допринос изучавању сеоске архитектуре и села, његовом пројектовању и планирању, од куће, насеља и атара до руралног региона, те се сматра зачетником нове дисциплине руризма (Којић, 1958). У Загребу социогеографски аспект у аграрној географији, на основама минхенске социјалне школе, развијали су И. Црквенчић и А.Малић, у Љубљани В. Клеменчич. Значајан допринос теоријском и практичном изучвању насеља и карактеристика аграра, на искуствима пољске школе, и покретању предмета Аграрна географија на студију географије у Сарајеву дао је М. Мишковић. Управо различитост научних приступа представља богатство научних резултата у изучавању руралног простора. Развој теорије аграрне и руралне географије, односно привређивања и насеља

у руралном простору, представљају основ емпиријским истраживањима на „чијим се резултатима заснива њихова практична примјена“ (Степић, Јањићевић 2006: 38).

Значај проучавања руралног простора, односно насеља и становништва произлази из укупног значаја руралног простора за национални развој. У том контексту је у оквиру Одељења друштвених наука САНУ формиран *Одбор за проучавање села* и израђен концепт истраживања сеоских насеља. Интердисциплинарни приступ истраживању обухвата: географски, историјски, демографски, етнолошки, економски и социолошки аспект села. Унутар оваквог приступа треба посматрати савремени рурални развој, односно рурални простор у трансформацији између традиционалног и савременог.

Истраживања руралних подручја средином 20. вијека на простору Босне и Херцеговине су скромна. Динамични процеси индустријализације и урбанизације на којима се заснивао савремени развој, ставили су у „сјену“ истраживања сеоског простора. Изостала су систематска истраживања великих просторних цјелина, али је настало више радова дубинских истраживања мањих територијалних јединица, углавном катастарских општина или сеоских атара, тзв. студије случаја (case study). Динамично демографско пражњење села и показатељи поларизованог просторног развоја захтјевали су институционални приступ истраживању развојних могућности. Доношењем Закона о просторном уређењу СР БиХ почиње сарадња научних, високошколских и других установа у изради Просторног плана БиХ и просторних планова општина, чиме је почело и систематско истраживање развојних могућности и ограничења руралног простора. Студија о трансформацији и просторном уређењу села у БиХ из 80-их година прошлог вијека оцјењује неадекватном дотадашњу политику развоја сеоских подручја ослоњену искључиво на развој пољопривреде. Сугерисано је укрупњавање система насеља и центара друштвених услуга, прецизирање намјене кориштења земљишта и потенцирање на мултифункционалном развоју већих села као секундарних центара развоја (Перишић, 1985). Избијање

грађанског рата прекинуло је примјену стратегије. Иако је велики број општина имао просторне планове, њихова имплементација послије грађанског рата, због промијењених прилика, ратне деструкције, миграција становништва, промјена у структури привреде и административно-територијалној реорганизацији више није могућа. С тога се систематично истраживање руралних подручја и стављање њихових потенцијала у функцију развоја, као и подузимање мјера за заустављње деструктивних процеса, постављају као нужност.

2. КАРАКТЕРИСТИКЕ РУРАЛНОГ ПРОСТОРА

Рурални простор обухвата већину површине наше планете. Настањује га око 3.5 милијарде становника, односно готово половина човјечанства. Иако савремени развојни процеси трансформишу рурални простор и „уводе“ у њега и друге функције, пољопривреда је и даље примарни облик валоризације простора, односно основна дјелатност. Минерални и енергетски ресурси размјештени су у руралном простору. Од његовог потенцијала овиси привредни развој, а очуваност екосистема условљава квалитет живота и еколошку одрживост планете. Из ове чињенице произлази и значај руралног простора у савременом друштву.

Појам *рурално* изведен је из латинске ријечи *rus*-село, поље, односно *ruralis* - сеоски, пољски. Дакле наведени појам подразумијева сеоски простор, предио с баштама, ораницама, воћњацима, пашњацима и шумама, ненасељени простор и насељени који нема елементе урбаности. Карактеришу га сеоска насеља веће или мање дисперзности, односно мање компактности. Основне карактеристике руралних простора произлазе из његове морфофизиономије, функција и насељености. Иако савремени развојни процеси интензивно трансформишу геопростор и имају глобални карактер, основне карактеристике руралног простора су углавном непромијењене јер произлазе из доминантности и карактера његове природно-географске основе. Дакле, рурални простор обухвата сљедеће просторе:

- ненасељене и неизграђене просторе
- шумске просторе
- водно земљиште
- простор камењара, краса и планинских голети
- простор пољопривредне активности (баште, њиве, воћњаци, виногради, ливаде....)
- сеоска насеља
- изграђен простор изван урбаних насеља
- простор мале концентрације насељености (дисперзне насељености)
- простор слабе инфраструктурне опремљености

Рурални простор карактеришу сеоска насеља, кроз чије се функције и припадајуће територије одражавају све карактеристике руралног простора. Село с припадајућим атаром и рурални простор посматра се као јединствена просторно-функционална цјелина. Којић дефинише село као простор мале насељености с доминантном пољопривредном производњом, с попратним објектима сеоске економије, слабе комуналне опремљености и слабо развијених спољњих функција (Којић, 1973). Сличне дефиниције, с одређеним одступањима, износе и Симоновић, Радовановић М. и други аутори. Дефиниције руралног простора и села, посматране у временској ретроспективи разних аутора (Цвијић, Којић, Радовановић М., Стаменковић), нису идентичне. Сви аутори стављају тежиште на пољопривреду, као основну дјелатност. Временска дистинца и актуелни процеси утичу на научно интересовање и фокус на поједине карактеристике руралног простора. Цвијић истиче традиционалност, социјалне и породичне везе, слично етнолозима и социолозима, али и морфофизиономију (Цвијић, 1987), Којић урбанистичко-морфолошку структуру насеља и сеоског домаћинства (Којић, 1973), Радовановић уз пољоривреду наглашава и друге функције (Радовановић, 1972), Стаменковић уочава проблем дефинисања насеља у промјењеним условима насељености (Стаменковић, 1996). Ђурчић истиче демографске критеријуме као параметре за одређивање типа насеља који су најлакше примјењиви и подаци о њима доступни, али указује и на мањкавости, јер у приградским зонама структуре становништва по дјелатностима не

одражавају тачно функције насеља (Ћурчић, 1992). Дакле, дефинисање сеоског насеља и руралног простора, временом се мијења друштвеним процесима који функционално, социјално и културно трансформишу традиционалне средине и природни простор, па се дефинисање појмова, избор критеријума и вриједност појединих параметра морају прилагођавати просторним и развојним приликама.

Отвара се и питање употребе појмова сеоско и аграрно, те рурално и аграрно, рурално и сеоско? Да ли су су у питању слични појмови, синоними или појмовно различити термини? Да ли је свако село рурални простор и да ли сву сва насеља у руралном простору села? Непобитно је да је доминантна функција руралног простора аграрна функција, али у руралном простору се могу развијати и друге функције (туристичке, рударске,..) Да ли су насеља неаграрних функција у руралном простору села? Гдје је граница која разваја ове појмове? Ако је један од критерија одређења села број становника, како назвати насеља у Скандинавији која имају 200 становника и урбане функције? Ако је село мање насеље, како се у тај термин уклапају села с више хиљада становника у Војводини? Дакле, сваки изабрани критериј за одређивање типа насеља и простора је релативан и примјењив у одређеним природним условима и просторној организацији. Евидентно, простор је у сталној трансформацији, која произлази из валоризације и вредновања на одређеном степену развоја. Карактеристике простора и насеља су посљедица наведених активности, те дефинисање садржајности наведених појмова, критерија и међуусловљености временом морају доживљавати корекције. Научне расправе о дефиницији руралних подручја придонијеле су схваћању да се рурално, након дугог времена социоекономских функционалних и културних промјена, манифестује у различитим облицима, те да више не постоје строге подјеле између урбаног и руралног (Lukić, Pejnović, 2009).

Изучавању руралног простора, тиме и његовом издвајању, мора се приступити с аспекта структурних карактеристика простора: физичкогеографских, насеобинских, демографских, привредних, социјалних, инфраструктурних, културолошких, етнолошких. На

основу структуралних карактеристика у руралном простору издвајају се хомогена и хетерогена рурална подручја. Распрострањеност хомогених подручја је у сужавању, јер обухватају сеоска насеља традиционалног начина живота и привређивања која су у развијеним дијеловима свијета у процесу нестајања. Савремени процеси утичу на полифункционалност руралних подручја, односно његову хетереогеност, која је посљедица покретања неаграрних активности, као што је експлоатација минералних ресурса, енергетски системи, индустријска производња, туристичке функције. Под утицајем развојних процеса трансформишу се демографске, социјалне, функцијске и просторне структуре руралних подручја. Ипак његова основна карактеристика и даље условно остаје „монофункционалност“, односно доминантност пољопривредне производње, те се земљиште у руралном простору третира као ресурс од изузетног значаја. Планински катуни су традиционална сточарска привремена насеља у нестајању. Још увијек активних катуна има на простору Дурмитора у Црној Гори. У новије вријеме постају туристички привлачни, те не мијењајући значајно стил живота и морфофизиономију, развијају и туристичке функције. Туризам би могао „оживјети“ неактивне катуне. Хетерогена рурална подручја су све заступљенија, а њихова полифункционалност омогућава лакше интегрисање у развојне процесе окружења. Таква су нпр. у БиХ насеља уз главни саобраћајни правац Бања Лука – Градишка, аграрна насеља трансформисана процесом индустријализације и терцијаризације привреде с развијеним услугама квартарног сектора.

Савремени развојни процеси диференцирали су рурални простор на мање и више просперитетна и с градом интегрисана подручја. Интегрисана подручја су хетерогени рурални простори повољнијих демографских и социоекономских показатеља. Традиционална села карактерише константна депопулација, као посљедица емиграције младог становништва и наглашеног процеса старења, смањена радна активност, слаба инфраструктурна опремљеност и неинтегрисаност у регионалне развојне процесе.

3. КРИТЕРИЈУМИ ИЗДВАЈАЊА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА ТИПОЛОГИЈА

Рурални простор је диференциран хетерогеном структуром свог геодиверзитета, природног и антропогеографског, развојним процесима и развојним проблемима. Типологија руралног простора има функцију идентификације и издвајања упоредивих података, корисних анализи, компарацији и постављању хипотеза у функцији развоја. Свака типологија је ограничена избором праћених индикатора и представља „сужени" поглед усмјерен на одређену карактеристику или проблем, те укључивање више индикатора даје објективнију слику просторне стварности. Избор критеријума је хоролошки (просторно) и хронолошки (временски) промјењив, у складу са специфичностима неког геопростора и динамиком развојних процеса. С тога, не постоје јединствени критеријуми за одређивање руралних подручја, већ се у појединим земљама користе различити индикатори издвајања или унутар истих индикатора различите вриједности. Разлике у приступу посљедица су хетерогености простора: физичкогеографских, насеобинских, социогеографских и демографских прилика и карактера и испољености развојних процеса. Значајне разлике у карактеристикама руралног простора често се срећу, не само између појединих регија, већ и мањих просторних цјелина и унутар територија исте јединице локалне самоуправе. Дакле, приликом избора критерија морају се узети у обзир наведене чињенице, да би се посматрани простор могао третирати одређеним методолошким поступком. Компарација издвојених типова два рурална простора могућа је само у случају примјене јединственог поступка типологије.

У пракси појединих земаља врши се издвајање на урбана и рурална подручја; урбана и остала; урбана, мјешовита и рурална; урбана, приградска, руралне центре и сеоска насеља. „Подјела на више типова омогућава сагледавање демографког и социоекономског положаја и потенцијала ових категорија насеља за конкретније дефинисање стратешких циљева развоја" (Živanović, 2018).

Питање типологије руралних подручја значајно је како у научном, тако у прагматичном смислу за потребе планирања регионалног

развоја и просторног уређења. *Типологија руралних средина Југославије* прва је опсежнија теоријска и методолошка типологија руралних подручја простора бивше СФРЈ у којем су анлизиране типологије, кориштене методе, предности и недостаци у класификацији руралних подручја. „Основни циљ саме типологије не може и не смије бити статично уочавање друштвених стања, већ анализа и мјерење друштвених промјена, њихових узрока и посљедица“ (Šuvar, 1972:43). Иако је типологија руралних подручја на простору земаља чланица Европске Уније вршена и раније, значајан помак у сагледавању руралног простора, као сложеног географског комплекса социоекономске и функционалне структуре изван урбаних агломерација, учињен је крајем 80-их година 20. вијека доношењем документа „Будућност руралног друштва“ (The Future of Rural Society) Европске комисије. Развој руралних подручја не заснива се само на пољопривреди, већ и другим функцијама за које простор има погодности, а типологија је важан инструмент у дефинисању локалних и регионалних мјера и политика развоја (EU, 1988). У оквиру програма ЕУ у подршци развоја инфраструктуре, институција и демографског потенцијала на простору бивше Југославије је и типологија руралних подручја Србије и БиХ Д. Мередихта (David Meredith, 2007).

Основни, у теорији и пракси примјењивани критеријуми типологије су густина насељености и величина насеља с диференцираном скалом наведених показатеља, те инфраструктурна развијеност. Различите моделе типологије, односно издвајања и дефинисања руралних и урбаних подручја понудили су OECD, Европска Унија и друге међународне организације. Европска Унија је прихватила критеријуме Организације за економску сарадњу и развој (OECD) од 1994. године по којем се руралним простором сматрају сви простори мање густине насељености од 150 ст/km^2. Све земље ЕУ нису у могућности примјенити овај критеријум. Такође, због релативно мале насељености, није примјењив ни у случају Босне и Херцеговине. У већини земаља за утвђивање типа насеља користе се слиједећи критеријуми, самостално или у комбинацији: величина насеља (изражена бројем становника или станова), густина насељености, управни или административни статус насеља, социоекономска структура (удио пољопривреног

становништва) и мобилност становништва, односно дневне миграције (Lukić, 2009).

Географска наука најчешће користи сљедеће критеријуме:

- ***правно-административни*** – Дефинисан је правним статусом насеља и његовим значајем у административно-управној хијерархији, чиме исти статус добија и њему припадајућа територија (сеоски атар). Код овог критеријума постоји могућност да правни статус не одговара геопросторним чињеницама. На примјеру правно-административног статуса Бање Луке, чијем се преименовањем из општине у град, формално нови статус односи на сва насеља на територији Града Бања Лука, укључујући, уз урбано средиште, и 53 насеља, од којих већина нема основне елементе урбаности, а поједина представљају села у гашењу, односно проблемско рурално подручје (Мандић, 2012).
- ***просторно-географски*** – Представља однос изграђених и неизграђених површина, начин искориштавања земљишта, степен затворености изграђеног простора, висину и удаљеност између зграда, као и заступљеност површина под природном вегетацијом која га првенствено дефинише руралним простором.
- ***демографско-социјални*** – Представља број становника и густину насељености, односно број становника на km^2. Већа густина је карактеристика урбаног простора, а мања руралног, али се гранична величина разликује у пракси појединих земаља. По OECD-овој методологији руралним простором сматра се сваки простор који има мање од 150/ст/km^2. Демографско-социјални критериј укључује и типове домаћинства и начин живота.
- ***економско-социјални*** -Обухвата социоекономске структуре становништва, односно број запослених у пољопривреди, однос стамбених јединица и радних мјеста у насељу, динамику дневних миграција радне снаге, социјално-економске функције насеља, бруто друштвени производ, постојећу физичку инфраструктуру.

Наведени критеријуми могу се комбиновати, што је у пракси често. Избор критеријума углавном се врши на основу циља истраживања због којег се приступа издвајању руралних простора (демографски, економски, социјални,...).

Наведени критеријуми користе се за издвајање појединачних насеља и припадајућих територија, дакле на локалном нивоу. Издвајање већих просторних цјелина, односно типологија руралности на регионалном нивоу, у Европи ниво NUTS 2 и NUTS 3 врши се на основу степена урбанизације, величине највећег центра и густине насељености. На основу наведеног издвајају се три типа региона:

- претежно рурални региони - имају више од 50% становништва у руралним општинама;
- значајно рурални региони - имају 15-50% становништва у руралним општинама;
- претежно урбани региони - имају мање од 15% становништва у руралним општинама.

По Европској агенцији за статистику (Eurostat) рурална подручја су она која имају густину насељености мању од 100 ст/km^2 и укупно мање од 50 000 становника у руралном простору.

Прилог 1 -Удио становништва у урбаним, мјешовитим и руралним регијама држава, OECD 2004.

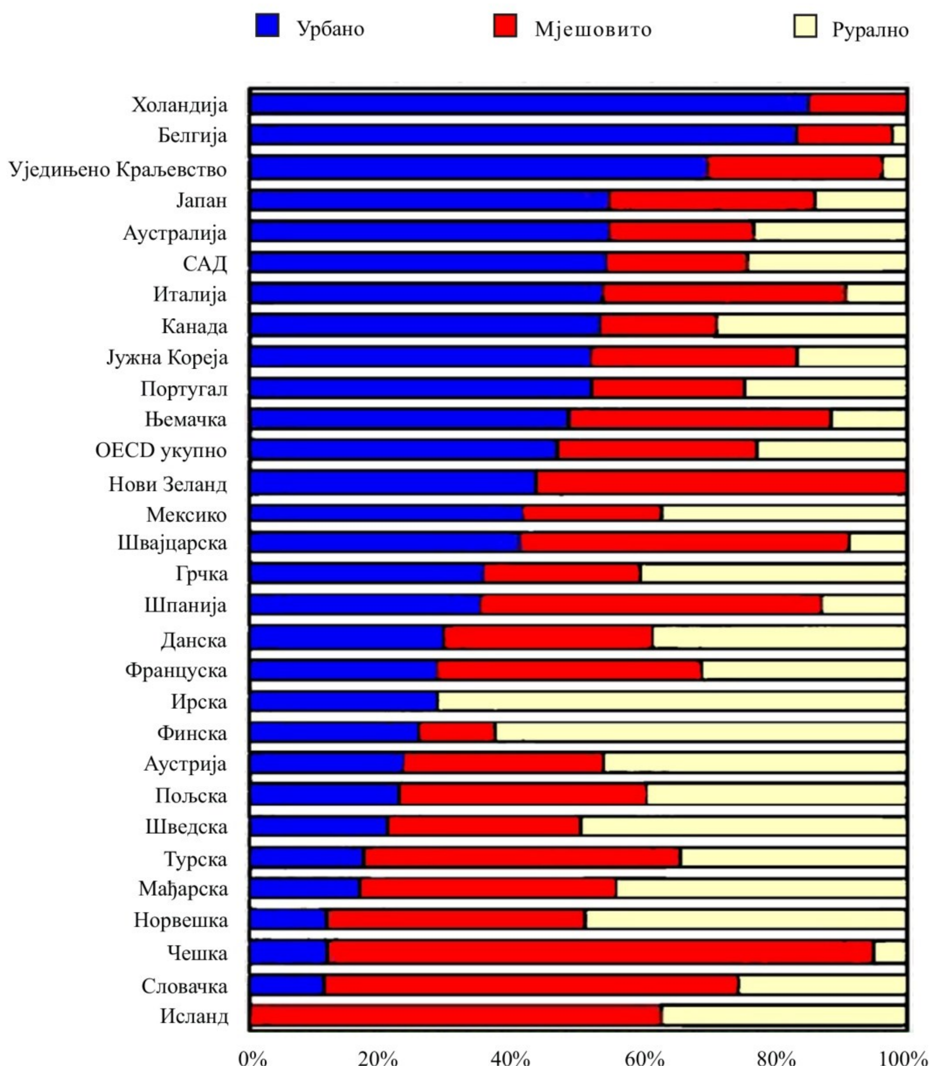

Различите типологије и критеријуми за издвајање руралног простора подложни су преиспитивању. Избор критеријума овиси од тога ко врши типологију, за које потребе се врши (намјене), гдје (конкретан географски простор и вријеме), те у којој се мери рурално дефинира као резидуум, односно оно што није урбано (Lukić, 2009). Просторна стварност потврђује двојакост испољавања процеса у руралном

простору: урбану трансформацију, социекономско преструктуирање, просторну интегрисаност на једној страни, а на другој депопулацију, заостајање у развоју, смањен ниво инфраструктурних улагања. Између њих егзистира више прелазних типова различитог степена социоекономске развијености и демографске одрживости. Рурални простор, дакле, није диференциран само на основу природногеографских карактеристика као развојних могућности, већ све више различитим интензитетом испољавања развојних процеса чији узрок је у степену интегрисаности и нивоу улагања. С тога је приликом дефинисања шта је рурално, а шта не, осим густине насељености и укупног броја становника, потребно анализирати и друге показатеље, првенствено социоекономског развоја: изворе прихода, степен образовања, број и централитет функција, инфраструктурну опремљеност.

Рурална подручја нису хомогени простори., већ се разликују на основу физичкогеографских, демографских и социоекономских карактеристика и достигнутог степена развоја. Из практичних разлога врши се издвајање руралних подручја на основу степена трансформације и карактера развојних процеса. Изузимајући кориштене критеријуме у коначној анализи резултата типологије сваког руралног подручја, првенствено треба сагледати раширеност неког типа. У новије вријеме урађене типологије руралног простора Хватске и Србије показују велику просторну дисперзију слабо насељених депопулационих руралних подручја. Издвајање одређених типова руралних подручја има за циљ анализу проблема развоја и дефинисање мјера њихове ревитализације.

4. МЕТОДЕ И ТЕХНИКЕ ИСТРАЖИВАЊА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

У истраживањима руралних подручја користе се општеприхваћене методе географске науке. Избор кориштених метода углавном је условљен приступом истраживањима, који је у досадашњој пракси био различит и овисио о тежишту истраживања које може бити на физичкогеографским, економскогеографским или социогеографским

карактеристикама руралног простора. Различити циљеви у истраживању условљени су различитим географским школама, друштвеним системима и уопште природно-географским и социо-географским карактеристикама истраживаног простора и у њему испољеним развојним процесима.

Географско-историјски, односно генетички метод омогућава утврђивање развојних фактора који су обликовали географски простор. Метод анализе омогућава рашчлањивање просторних структура и њихових елемената. Компарацијом се утврђује међусобни однос појединих елемената у руралном простору, као и настале промјене. Математичко-статистичке методе пружају могућност компаративне анализе и квантификовања. Генерализацијом се искључују мање битни елементи, а синтезом врши објединњавање. Интервју и анкета допуњују друге изворе, значајан су метод за утврђивање ставова, као и допуна статистичким показатељима. Теренским радом сакупљају се недостајући подаци и сазнања, те врши провјера стања на терену. Графичко-илустративним техникама приказују се резултати анализа, а њихова очигледност долази до изражаја у компаративним анализама. Картографски метод је класични географски метод који омогућава увид у просторну дисперзију и однос географских објеката, али и у просторну испољености неке појаве и процеса. Компарацијом тематских карата из различитог временског периода прати се карактер и динамика развојних процеса. Авио и сателитски снимци омогућавају визуелизацију простора, физичке структуре и просторне организације. Демографска и друга статистика омогућавају увид у развој, структуре, кретање и активност становништва, изворе прихода. Катастарска и геодетска документација представљају картографски и документациони регистар земљишног фонда и дају увид у структуру намјене земљишта и власничке односе. Показатељи демографског и социјалног развоја предуслов су демографске и социоекономске одрживости руралних подручја. Географски информациони систем (ГИС) пружа могућности формирања креативних база геопросторних података неопходних у процјенама развојних могућности и ограничења, односно дефинисању развојних стратегија.

Прилог 2 – Примјер примјене ГИС-а у мапирању поплава

(Приједор, 2019)

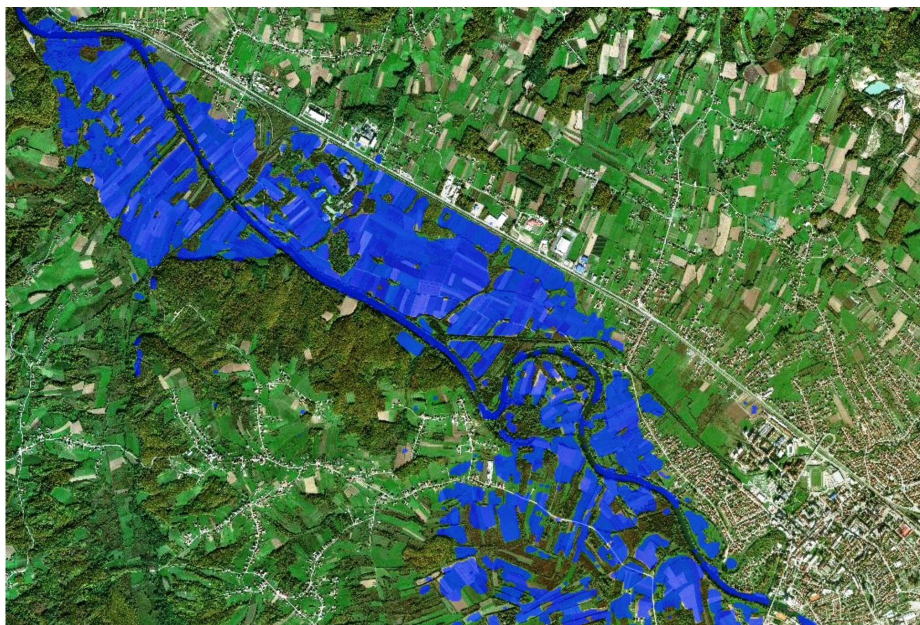

Комбинацијом различитих метода долази се до вишеслојних анализа из којих су видљиви временски и просторни аспекти руралног развоја. На њиховој основи могуће је вршити процјене динамике развојних процеса, пројекције могућих промјена, те дефинисати развојне стратегије с циљем њиховог усмјеравања.

Изучавању руралног развоја не може се приступати парцијално. Посматрано из угла наука и научних дисциплина које се баве руралним развојем економија би се бавила само економским развојем, а социологија руралним друштвом. Посматрано из угла географске науке, унутар њеног научног система, руралним простором, као предметом изучавања, бави се аграрна географија изучавајући развој пољопривреде (економски приступ) и рурална географија изучавањем насеља (насеобински приступ). Рурални развој комплексно и интегративно третиран не може се посматрати из угла једне географске

дисциплине, него географске науке у цјелини, полазећи од природних геосистема руралног простора и њихових структура, као развојних могућности, до антропогеографских фактора развоја. Изучавања руралног простора морају се ослањати на резултате свих географских дисциплина физичке и друштвене географије (Степић, Јанићевић, 2006). Дакле, методологија изучавања руралног простора треба се заснивати на аналитичко-синтезном приступу.

Цвијић је приближио историју и географију увиђајући значај историјског развоја за развојне процесе. Иако није био економски географ, наглашавао је значај привредних утицаја на миграције и насеља (М. В. Лутовац, 1982). Посматрано из угла његовог времена дао је значајан осврт на облике власништва над земљом и начином његовог располагања, сеоску економију и задовољавање материјлних и духовних потреба становништва са јаком социолошком основом због чега је у западним научним круговима његова школа називана „социолошко-географска школа“ (В. С. Радовановић, 1953-1954: 43).

II ГЕОАСПЕКТИ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

- ПОТЕНЦИЈАЛИ И ОГРАНИЧЕЊА -

1. ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ РАЗВОЈА

Природногеографске карактеристике: геолошка грађа, рељеф, клима, хидролошке прилике, педолошки покривач и биљни и животињски свијет творе природну основу, биотичку и абиотичку (живу и неживу природу) руралних подручја. Међусобно су вишеструко условљени, те начином свог испољавања и опросторњењем предиспонирају услове настањености и привређивања. Посматрано збирно и међуусловљено чине систем географских физичких структура одређене просторности, које су посматране у временској димензији, промјењиве. Физичкогеографски и антропогеографски процеси трансформишу елементе природне основе, девастирајући их или унапређујући. Обзиром да се поједини елементи природне основе споро ревитализују, свако човјеково дјеловање у геопростору треба бити промишљено и усмјерено на ефикасну заштиту и одрживост природних вриједности. Дакле, рурални развој је условљен руралним геодиверзитетом, односно физичкогеографским и антропогеографским диверзитетом.

Географски аспекти руралног развоја	
Природни геодиверзитет	***Антропогеографски геодиверзитет***
Геолошка грађа	Историјско-географски развој
Рељеф	Друштвени процеси
Климатски елементи	Становништво
Хидролошке прилике	Насеља
Земљиште	Привреда
Биљни свијет	Инфраструктура
Животињски свијет	Просторно-функционална организација

Геолошка грађа литосферног омотача настајала је хиљадугодишњим хемијским и физичким процесима. Њена хемијска структура, твори различите минерале који одражавају богатство рудама и потенцијалну рударску валоризацију. Веће рудно богатство, у условима савременог развоја, може традиционално пољопривредне регије трансформисати у рударске и бити узрок покретању индустрије. Експлоатација минералних ресурса покреће изградњу потребне саобраћајне инфрструктуре, утиче на промјене у социоекономским структурама становништва и отвара нове могућности укупном развоју. Истовремено рударство узузима дио земљишта из пољопривредне валоризације и покреће еколошке ризике. Геолошка грађа утиче на геотектонску стабилност због чега су поједина подручја трусна. У условима веће порозности стијена, као што су доломити и кречњаци, простор може бити безводан иако има довољно атмосферских падавина. Крашки терени, због „мекших“ и у води топивих стијена, интензивније су изложени процесима ерозије, чиме се стварају нови облици микро рељефа.

Надморском висином, рашчлањености и нагибом, **рељеф** представља значајан фактор просторне дисперзије насељености, утиче на избор територије за оснивање насеља и положај сеоског центра, одређује експозицију терена, условљава трасе саобраћајница, намјену земљишта. (Стаменковић, Бачевић, 1992). Рељеф је један од климатских фактора. Порастом надморске висине на сваких 100 метара, просјечна температура опада за 0,6 °C. То значи да низијски предјели на 200 м.н.в. у односу на просторе на 1 000 м.н.в. имају нижу температуру за 4,8 °C, што се одражава и на друге климатске елементе (испаравање, количину падавина, број дана са сунцем и сунчаних сати, појаву мраза, трајање сњежног покривача и др.), скраћује се вегетациони период, те се значајно мијењају услови аграрне производње и њена структура. Терени већих нагиба нису погодни за земљорадњу или требају другачије технике обраде (орање по изохипсама), ограђивање земљишта (сувозид), подизање засада због спрјечавања одрона и ерозије и друго. Рашчлањен рељеф већих нагиба отежава обраду земљишта механизацијом, те се у структури намјене земљишта често користи за пашњаке. На таквом терену тешко је

успоставити правилну парцелацију земљишта, техничке мјере и савремени приступ обради земљишта. Теже је доступан, изложен ризицима одрона, клизишта, бујица у условима веће количине падавина, па је такве терене на одређеним нагибима неопходно стабилизовати подизањем високе вегетације. У крашким теренима због наглашене ерозије јавља се полупокривени и огољели крас што значајно умањује пољопривредну валоризацију крашких простора. Специфични облици крашког рељефа (шкрапе, вртаче, пећине), у вези с хидролошким феноменима и биљним свијетом имају природно амбијенталну вриједност те представљају потенцијалне могућности за развој туризма. Посматрано из угла пољопривредне валоризације рељефа, низијски предјели су простор узгоја житарица, индустријског биља и поврћа, а брежуљкасти погодни за воћарство и виноградарство. Узгој пољопривредних култура условљен је надморском висином. Удио земљорадње опада с порастом надморске висине, а расте удио сточарства, на великим висинама ситног (узгој оваца). Дакле порастом надморске висине опада густина насељености и интензитет пољопривредних активности. Насеобински систем показује значајне просторно-организационе, морфолошко-физиономске и функционалне карактеристике условљене рељефном структуром. У планинским предјелима углавном су села разбијеног типа, од којих су многа просторно изолована.

Низијски простори гушће су насељени, насеља су демографски већа и просторно-функционално боље повезана. Њиховом насељавању, искључујући историјске факторе вредновања простора, углавном су претходили хидротехнички радови на исушивању мочвара и регулисању рјечних токова. Структура пољопривредне дјелатности је хетерогена и омогућава већу стабилност социоекономског развоја. Низије представљју највећа аграрна подручја у свакој земљи, те их називају националним житницама. У Босни и Херцеговини аграрно највриједнији је простор Посавине (углавном Лијевче поље и Семберија). Долине ријека омогућавају бољу повезаност, али ниске обале у току јесени и прољећа представљају потенцијалну опасност од изливања вода и периодичних поплава, које могу бити већих размјера. У низијским предјелима неопходно је регулисати ријечне токове,

градити насипе и канале. Хидротехничка инфраструктура представља неопходни сегмент инфраструктуре и претпоставља одређени ниво институционалне изграђености, организације и техничке опремљености. Саобраћајна инфраструктура низијских простора, у процесу индустријализације, постаје окосница привредног развоја и демографског концентрисања.

Климатске карактеристике формирају се под утицајем климатских фактора, те се испољавају кроз климатске елементе који предствљају услове, односно низ климатских погодности и ограничења насељености и привређивања. Географска ширина, надморска висина, размјештај и однос копна и мора, удаљеност од мора и педолошки покривач представљају основне климатске факторе који пресудно утичу на температуру, количину падавина, вјетрове, појаву магле и мраза. Обзиром да је рурални простор доминантно простор пољопривредне производње, вриједност климатских елемената, односно укупни климатски услови, од пресудног су значаја за структуру и обим пољопривредне производње. Поједини климатски елементи (количина и годишњи распоред падавина) условљавају располагање водом, наводњавање или одбрану од поплава, односно изградњу хидротехничких система. Поједини народи показују изузетно висок степен организованости и примјене техничких мјера у формирању аграрног пејсажа и подизању његове продуктивности (полдери у Холандији - обрадиво земљиште „отето“ мору, наводњавање „кап по кап“ у Израелу).

Температура представља основни климатски елемент. Максималне и минималне температурне вриједности дефинишу могућност опстанка на неком простору. Начин привређивања и људске настамбе човјеков су одговор на климатске услове. Температурне вриједности одређују структуру аграрне производње и искључују могућност узгоја појединих култура. Утичу на укупну флору и фауну чије богатство и разноликост чине неки простор богатијим или сиромашнијим живим свијетом, те посредно осим пољопривреде, предиспонирају могућности шумарства, лова, туризма.

Падавине су климатски елемент од изузетне важности за узгој појединих култура, биљни и животињски свијет у цјелини. Осим минимално потребне количине падавина току године за одржавање појединих екосистемаод, једнаке је важности годишњи распоред падавина. У условима умјерене континенталне климе, количина падавина је углавном правилно распоређена у току године, али и са честим појавама љетних суша, кад су биљке у периоду вегетације, те је неопходно наводњавање. У топлијим мјесецима у умјереним климатским условима, од маја до краја септембра, честе су појаве олујних падавина праћених грмљавином и градом, који наноси велике штете пољопривредној производњи. Успостављање система противградне заштите неопходна је мјера у спречавању ове елементарне непогоде, која је у условима климатских колебања, све чешћа појава, наноси велику штету пољопривредној производњи, а често и објектима. Велика количина падавина која се изручи на неком простору у краћем временском периоду може изазвати поплаве и бујице, а у планинским просторима ерозију и уништавање педолошког и вегетацијског покривача. Праћење годишњег режима падавина неопходно је због дефинисања мјера заштите од поплава. Осим киша на укупну количину воде утичу и сњежне падавине. Висина и дужина трајања сњежног покривача утичу на: одвијање саобраћаја, заштиту пољопривредних култура од ниских температура и формирање подземних залиха воде потребних у току године. У вези с рељефом и вегетацијом, сњежни покривач је један од предуслова развоја зимског туризма у планинским предјелима. Мраз и магла представљају ограничавајуће климатске елементе за развој земљорадње, посебно воћарства.

Олујни вјетрови иако карактеришу тропске просторе, све су чешћа појава и у умјереном климату и наносе велику материјалну штету. Често и у условима умјерено испољене вјетровитости, уколико је честа и дуже траје, могу се формирати неугодни ефекти за живот људи, пољопривредну производњу и одвијање саобраћаја. Из тих разлога често се приступа подизању дрвореда или шумског појаса како би ослабили негативни утицаји вјетра.

Савремени начини праћења климатских елемената омогућавају правовремено информисање и размјену информацију у циљу прилагођавања климатским колебањима. Због учесталости појаве временских непогода и екстремних вриједности (падавина, температура, вјетрова олујне снаге) успостављање редовних праћења и изградња механизама прилагођавања постају неопходни (Трбић, Бајић, 2011).

Хидролошке прилике су условљене бројним факторима природне средине: геолошком грађом и њеном порозности, нагибима терена, типом и структуром земљишта, климатским елеметима (температуром и количином падавина). Наведени фактори утичу на формирање хидрографске мреже, укупно богатство водом и њен квалитет. У одређеној геолошкој структури, посебно у вулканским стијенама и геолошким расједима, формирају се термалне воде на којима се заснива здравствена и туристичка валоризација вода. Површинским током, у овисности о геолошкој (литосферној) подлози, ријеке усјецају ријечна корита и формирају уже или шире ријечне долине које предствљају примарне трасе у саобраћајном повезивању појединих предјела. Истовремено ријечне долине представљају густо насељене географске просторе високог степена укупне валоризације, те у њима настају већа насеља. Планиске ријеке имају значајан хидропотенцијал, а низијске су пловне. Ријеке и језера имају велики туристички потенцијал и значајан су елемент туристичке понуде руралних простора (купање, рафтинг, пецање). Ријеке Врбас, Уна, Неретва, Дрина, Тара, ...имају услове и високо су вредноване за рафтинг и авантуристички туризам (прилог 3). Дакле, хидролошке прилике неког простора морају се посматрати као потенцијал с више аспеката његовог вредновања: водоснабдјевања становништва, потреба пољопривреде и других грана привреде, пловности и туристичке валоризације. Ријечни токови и извори воде предиспонирали су развој насеља, јер је опскрбљеност (богатство) водом на неком простору основни фактор насељавања. Насеља се најчешће формирају дуж ријечног тока или на ријечним терасама уколико изливају. Дакле, ниво изливања вода одређује топографске позиције насеља и валоризацију земљишта у атару. Ријечна мрежа често представља средишњи дио

сеоског атара, а уколико је ријечни ток велики, представља природну границу између атара сусједних села.

Прилог 3- Туристичка валоризација ријека- рафтинг на Врбасу

Извор: privoscite.si

Живећи уз воду човјек је развио различите механизме прилагођавања, као и вјештину одабира локације за изградњу насеља. Низијски простори уз токове великих ријека, као што је Посавина у Босни и Херцеговини, изложени су периодичним поплава који су проузроковане режимом падавина, посебно у условима наглог топљења снијега у прољеће и дугих кишних периода. Изградња и одржавање система канала и насипа је неопходна, посебно у условима густе хидрографске мреже и високе површинске издани, у којој се вода појављује на површини при порасту водостаја. Подразумијева се одговорно понашање локалних заједница и друштва у цјелини у одржавању ријечних токова и хидротехничких система у циљу спрјечавања поплава и угрожавања насеља и пољопривредне производње. Уколико ови системи не постоје или нису одржавани, поплаве су честа појава и формирају се мочваре и баре. Данас многи аграрно вриједни простори настали су хидротехничким

интервенцијама у поплавним подручјима. Уколико се проблем честих изливања вода не може ријешити, јер представља компликован и скуп подухват, приступа се пресељењу становништва на сигурније локације. Трајно пресељење становништва из угрожених подручја захтјева просторну и административну реорганизацију атара у који се становништво смјешта и формира ново насеље, рјешавање правно-имовинских питања и изискује значајна новчана средства. Због честог изливања ријеке Саве у различитим временским периодима исељена су насеља Јабланац (општина Градишка), Гај (општина Србац), Полој (општина Брод), Вучиловац (Дистрикт Брчко) ... Њихови атари углавном су препуштени првобитној вегетацији.

Док низијски простори имају углавном довољно воде за одржавање постојећих екосистема и начина привређивања, поједини предјели, првенствено крашки, имају проблем недостатка воде. Специфичност кретања воде у красу утиче на губитке велике количине атмосферских падавина. Недостатак воде утиче на рационализацију њеним располагањем као и различите начине прилагођавања становништва (бунари, јаруге, сакупљање и чување кишнице). У прољетним мјесецима кад се нагло топи снијег, подземни канали се напуне водом и њен вишак се излива и плави. Ово карактерише поља у красу која су у прољеће под водом, а љети немају довољно воде. Регулисање кретања воде у красу рјешава се хидротехничким интервенцијама којима се крашка поља исушују и добија обрадиво земљиште, а акумулације воде користе за производњу електричне енергије и наводњавање у периоду суше. Оваква интервенција је урађена у Поповом пољу у Херцеговини, чиме су створене велике аграрне површине у крашком пољу и истовремено формиран велики хидроенергетски систем, који је један од најзначајнијих носилаца привредног развоја овог простора.

Количина падавина, као и суша и замочвареност земљишта, утичу на структуру пољопривредне производње јер одређене културе требају више воде (пиринач), а друге мање и не подносе веће количине влаге (дуван). Богатство и структура врста биљног свијета у значајној је мјери одређена количином воде. На велику количину воде у земљишту

указују зова, лопоч, рогоз, трска, врба, јоха, па се у влажним предјелима формирају специфични барски екосистеми (Бардача у Лијевче пољу и Хутово блато у долини Неретве у БиХ) који су често природни резервати и могу бити туристички вредновани.

Термоминералне воде валоризоване су у Европи још у римском периоду. Њихова валоризација у функцији развоја здравствено-рекреативног туризма утицала је на развој туристичких функција већег броја насеља, како у Европи и региоаналном окружењу (Врњачка, Нишка, Ковиљача и др. бање у Србији), тако и у БиХ. .Поједине бање Кулаши, Слатина, Дворови,...развиле су се у руралном простору у близини градских насеља: Кулаши (Прњавор), Дворови (Бијељина), Слатина (Бања Лука); развијају туристичко-здравствене функције, сеоска насеља у њиховом окружењу доживљавају ревитализацију јачањем викенд функције. Све већа несташица чисте питке воде чини воду најзначајнијим ресурсом 21. вијека.

Прилог 4 - Бања Слатина

Извор: zotovic.com

Мултиноционалне компаније за флаширање питке воде и производњу сокова, у потрази за водом, пресељавају своју производњу у мање развијене земље, чиме се стварају конфликтне ситуације између моћних корпорација и потреба локалног становништва са честим еколошким посљедицама. Резерве воде на великим дубинама представљају велики потенцијал у водоснадбјевању. Топли извори воде

користе се као извор енергије за домаћинства и пластенички узгој пољопривредних култура (гејзири на Исланду, Новом Зеланду). Вредновање хидролошког потенцијала и управљње водама одражава ниво развијености и просторне организације неког друштва и развијености свијести о значају воде.

Педолошки покривач (земљиште) формира се од површинског литосферног слоја, те је његова структура условљена геолошком грађом, физичким и хемијским процесима на површини литосфере и биљним свијетом. Укупност његових карактеристика и погодности за земљорадњу назива се бонитетом, те се земљиште дијели на осам бонитетних класа од којих су прве четири искључиво намијењене земљорадњи. Савремени процеси, динамична изградња саобраћајне инфраструктуре и објеката утичу на константно узурпирање пољопривредног земљишта. Обзиром да су низијски простори најинтензивније вредновани и насељени, изградња углавном узурпира земљиште високе квалитете. Из тог разлога намјена најбонитетнијег земљишта, је правно дефинисана у већини земаља законом о заштити обрадивог земљишта. За разлику од земљишта у урбаном простору које се третира локационим фактором (Василевска, 2005), у руралном простору земљиште је ресурс, било да је у функцији развоја пољопривреде или се испод његове површине налазе минералне сировине. У земљама Европске Уније запуштање обрадивог земљишта новчано се кажњава, чиме се наглашава његов значај у производњи хране и подстиче на одговоран однос према овом ресурсу. Погодност намјене земљишта је претпоставка пољопривредне структуре, што не мора нужно и бити. Неорганизована и слабо развијена друштва, простори слабе насељености не користе у потпуности овај потенцијал. Добро организована и технолошки развијена друштва разним мјерама унапређују квалитету земљишта и просторну организацију у циљу максималне валоризације и вредновања. Искористивост земљишта у пољопривредне сврхе опада с порастом надморске висине, што је у вези с климом, али и дебљином и структуром педолошког покривача, који се формира на високим планинама, планинским голетима и кречњачкој подлози, за разлику од низијских хумусних црница.

Удио обрадивог земљишта је у константном опадању као посљедица кумулативног дјеловања више фактора: динамичне изградње, ерозивних процеса, бујица, хемијског загађења, запуштања и други узрока. Иако спада у обновљиве ресурсе, динамичан пораст свјетске популације, дакле, и потреба за храном, потенцира успостављање ефикасне заштите и рационализацију располагања земљиштем. Упорним радом на побољшању квалитета земљишта, употребом савремених хемијских средстава и техничким интервенцијама подиже се квалитет земљишта и његова продуктивност. Могућност исхране популације неког простора овиси о аграрној густини, односно броју становика по јединици обрадивог земљишта и начина на који се обрађује. Аграрно пренасељени простори, посебно на нижем степену укупног развоја представљају емиграционе зоне, што у условима дугорочне емигарције слаби виталност становништва. Недостатак обрадивих површина у аграрним друштвима био је основни социоекономски узрок исељавања становништва.

Богатство биљног и животињског свијета условљено је низом природногеографских фактора: надморском висином, климатским, хидролошким и педолошким условима, али и човјековим дјеловањем. Биљне екосистеме карактерише вертикална зоналност. На најнижим висинама су траве и култивисане биљке, на већим висинама шумска вегетација, која прелази у ниске траве. Уз ријечне токове и у мочварним предјелима расте специфична травна и шумска вегетација. Ниже планине су под буквом и храстом и другим листопадним шумама, а на већим висинама су црногоричне шуме. На високим планинама су ниске траве и планинске голети. Медитерански простор карактерише макија. Вегетација представља склоништа и хранилишта појединих животињских врста, те заједно творе специфичне међусобно условљене екосистеме. Поједини екосистеми имају изузетне вриједности; биолошке, економске, амбијенталне и друге. Богатство екосистемима и њихова очуваност предуслов су развоја појединих врста туризма: излетничког, ловног, екотуризма... Све испољенији нестанак појединих врста и еколошка угроженост руралних простора умањује њихову туристичку валоризацију. Интензивна сјеча шума смањује развојне могућности руралних подручја и покреће бројне

еколошке ризике и природне катастрофе, као што су ерозија, бујице и клизишта. Стављање под правну заштиту појединих очуваних амбијенталних цјелина и вриједних екосистема у статусу националних паркова, природних резервата и заштићених подручја с ограниченим привредним активностима, представља најефикаснији систем заштите екосистема у циљу њихове одрживости. Заштићена подручја имају висок степен туристичке валоризације.

* * * * * * *

Укупност природногеографских услова диференцира рурални простор на природне ареале различите валоризације и вредновања из којих произлазе различите развојне могућности. Комплексност сагледавања развојних могућности и ограничења је у чињеници да се разни аспекти вредновања руралних ресурса не могу увијек паралелно одвијати, јер поједине активности ограничавају друге и нарушавају вриједност појединих екосистема. Експлоатација шума може потакнути развој дрвне и сличних прерађивачких индустрија и ангажовати већи број запослених, али покреће природне и еколошке ризике и умањује могућности развоја туризма. Валоризација, вредновање и покретање активности, заснованих на природном потенцијалу руралног простора, треба усмјеравати у правцу диверзификације привреде и социјално-економског развоја и у складу с принципима одрживости постојећих геосистема.

2. ИСТОРИЈСКОГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

Културни пејсаж се формирао кроз дуги период географско-историјског развоја простора и изложен је различитим утицајима. Степен достигнутог развоја и уређености, валоризација простора, насеобинске, демографске и културне прилике у вези су с геополитичким приликама, друштвеним системом, континуитетом насељености, миграцијама становништва и културним утицајима. Разумијевање историјских, економских, демографских, насеобинских,

социолошких и културолошких прилика и процеса на неком простору темељи се на познавању фактора који су га обликовали, те представља нужне кораке у изналажењу рјешења проблема развоја. Чести ратови, политичко и територијално-административно реорганизовање и миграције становништва утичу на дисконтинуитет насеобинских прилика, слабе демографску основу и привредни развој, остављајући дуготрајне посљедице на девастираност простора и друштвене прилике.

Промјена друштвених система којима се мијењају укупне прилике у друштву: правни систем, власништво над земљиштем и ресурсима, просторна организација и развојни приоритети утичу на дисконтинуитет развоја уопште, а тиме и развоја руралних подручја. Из тог разлога су развојне политике у земљама западне Европе прошле мање промјене од развоја источне и југоисточне Европе, гдје је капиталистички друштвени систем замијењен социјалистичким (у Русији почетком, а осталим државама средином 20. вијека), те поновно успостављан крајем 20. вијека (тзв. транзиција). Наведене промјене пратила је промјена власничких односа и друштвених структура. За развој руралног простора од посебног значаја биле су аграрне реформе, пресељења становништва и одређивање земљишног максимума, те различите форме просторно-функционалног организовања (задружна и државна пољопривредна добра) с одразом на социоекономске прилике и морфофизиономију аграрног пејсажа. Трансформацијом друштва из социјалистичког у либерални капитализам, мијења се концепт руралног развоја, трансформишу агросоцијални системи (власнички односи, величина и структура посједа,...) и успостављају тржишни односи. Успостављање нових односа у друштву и отвореност територијалног капитала руралних простора разним „инвеститорима“ (концесије на земљиште, руде, воде, енергенте), од којих многи долазе из свијета дуге тржишне традиције, представља потенцијалне ризике губљења контроле над дијелом ресурса руралних подручја.

Различита историјска искуства, социоекономске прилике и традиције показатељ су сложености руралних идентитета на регионалном и локалном нивоу, те је униформисање правно-

нормативних стандарда, економских претпоставки, просторне организације, развојних стратегија и очекиваних резултата нереално. Рурални развој треба посматрати с аспекта историјских, економских, насеобинских и културолошких специфичности простора. Досељавање становништва других култура успоставља нове праксе у простору. Уколико су досељеници на вишем степену развоја, њихов долазак ће се позитивно одразити на формирање културног пејсажа, становање, организовање, начин обраде земљишта и узгој пољопривредних култура и друге практичне вјештине које ће унаприједити социоекономске и културне прилике. Сличан утицај на развој руралних средина имали су досељеници у БиХ с простора Аустроугарске монархије крајем 19. вијека (Краљачић, 2001).

Човјек је основни ресурс, узрок и посљедица у геопростору. Просторни размјештај становништва, укупност карактеристика демографских структура, биолошка и просторна динамика представљају основни потенцијал руралног развоја. Недостатак човјековог дјеловања у руралном простору видљив је смањеном активности, запуштањем простора, појавом социјалног угра, слабљењем насеобинских прилика, нестанком насеља... Савремени развојни процеси покренути индустријализацијом: урбанизација, деаграизација и деруралузација иницирали су миграције становништва из руралних подручја према већим развојним центрима. Рурална подучја се континуирано демографски празне. Истовремено одвија се процес старења становништва с посљедицама на природно кретање, односно пад наталитета и природног прираштаја уз пораст морталитета. Рурална подручја имају старију популацију од просјечне старости становништва својих држава. Повећање удјела старе популације смањује радну активност која се манифестује константним порастом необрађеног земљишта у обрадивом. Појава социјалног угра један је од индикатора смањене пољопривредне активности чији узрок може бити старење становништва, али и социоекономско преструктуирање, односно прелазак из пољопривредих у непољопривредне дјелатности. Увећавањем удјела необрађиваног земљишта у културном пејсажу одвијају се ретроградни процеси видљиви у промјени његове морфофизиономије..

Рурална подручја традиционалних руралних друштава карактерише биолошка виталност због високог природног прираштаaја и већег удјела младе популације (афричке земље, јужна и југоисточна Азија). У условима ниске пољопривредне продуктивности јавља се аграрна пренасељеност која узрокује емиграционе процесе, те су недовољно развијена рурална подручја простор константне емиграције. Крајем 19. и у првој половини 20. вијека аграрна пренасељеност била је главни узрок емиграције из руралног простора високе Херцеговине и брда Црне Горе. Као честа посљедица емиграције у таквим подручјима јавља се нарушеност односа удјела мушког и женског становништва, што се рефлектује на демографски развој. Савремени развојни процеси дифенцирали су рурални простор по више основа. Простор ближе већим урбаним средиштима, као и простор одређених природних ресурса потребних савременој градској привреди, инфраструктурно и функционално се интегрише с урбаним центрима. Становништво које их настањује учествује у дневним миграцијама на релацији село-град, укључује се у градску привреду и има двојне изворе прихода. Образованије је од становништва удаљенијих и просторно изолованих рураних подручја у која инфраструктурна улагања касне. Дакле, у периоду индустријског развоја, долази до поларизације у развоју руралних подручја. Рурална подручја искључена из домета дневних миграција, углавном планинска подручја дисперзне насељености, постепено демографски слабе, што временом доводи до пропадања појединих насеља и њиховог нестајања. Ово постепено гашење села у процесу старења становништва и депопулације назива се спонтано гашење насеља. Овај процес интензивно је испољен у југоисточној Европи у простору јужне и источне Србије, Херцеговине, Подрињу и југозападној Босни. Недостатак младог, образованог радноактивног становништва умањује могућност ефикасног вредновања руралног простора и покретања активности у правцу савремене валоризације. Проблем демографске одрживости је први проблем руралних подручја. У фази дубоке демографске рецесије појединачне мјере неће ријешити проблем обнове, већ скуп мјера које би довеле до демографске обнове и укупне ревитализације руралног подручја, а оне су у јачању социекономског развоја и квалитета живота.

Слабљење насеобинског система руралних подручја испољено је депопулацијом, гашењем јавних услуга (школе, амбуланте), пропадањем физичке инфраструктуре, непостојањем јавног превоза, трговина и других услуга, недостаком инвестирања у локалне ресурсе. Рационализација мреже насеља поставља се као неизбјежна нужност. Избор насеља већег демографског и функционалног капацитета (у ЕУ ниво LAU 2 – односно рурално подручје чије је развојно средиште центар заједнице села), која ће преузети и развијати функције секундарних центара развоја активирањем локалних ресурса, почетни је корак у просторно-функционалном реорганизовању мреже и система насеља руралних подручја и заустављању негативних демографских процеса.

Компаративном анализом природногеографских и антропогеографских карактеристика руралног простора различитих регија, уочљиве су велике разлике у развојним могућностима, као и достигнутом степену развоја. Основни узроци развојних диспаритета су у потенцијалу геопростора и просторној организаццији, односно територијалном капиталу, али и у историјским процесима. Територијални капитал представља укупност погодности геосистема неког простора и има границу носивости. Горњу границу представља највећи демографски и економски притисак на простор који трајно не угрожава постојеће геосистеме, а доњу границу минимални број становника и активности неопходан одржавању простора и одбрани од природних непогода. Дакле, рурални простор се развија између ове двије границе и уколико су помјерене угрожена је укупна одрживост.

Посматрано и историјском контексту Балканско полуострво представља простор динамичних миграција узрокованих сложеним геополитичким приликама и честим ратовима у којима се одвијале промјене насеобинских прилика, процеси културних асимилација и промјена културног идентитета простора. Просторна организација, однос према територијалном капиталу, као и економске и културне прилике турског и аустроугарског периода владавине у БиХ оставиле су трагове у бројним аспектима просторног и културног развоја до данас.

3. ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КАО ФАКТОР РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

Становништво је основни развојни потенцијал сваког простора. Геопросторне потенцијале могуће је вредновати само људским активностима које су условљене укупним бројем, просторним размјештајем, старости, полном и образовном структуром становништва, те другим демографским карактеристикама произашлим из културе и традиције. Специфичности просторне и социјалне организације, друштвених односа и традиције, осим географије, предмет су научног интересовања етнологије и социологије. Демографске карактеристике традиционалних руралних друштава и друштава трансформисаних савременим развојним процесима разликују се првенствено по степену образовања становништва, утицају традиције, новим облицима понашања у привредном и социјалном животу и формираном културном пејсажу.

Традиционална рурална друштва имају већи наталитет и природни прираштај, млађе становништво, те већу демографску виталност. Обзиром на низак степен модернизације производње, у условима нарастајуће популације и немогућности производње довољно хране, често су била аграрно пренасељена и подручја емиграције. Технолошки и привредно неразвијена подручја не могу одржавати социоекономски развој већег броја становништва, за разлику од високо развијених. До почетка 20. вијека већина сеоске популације на простору бивше Југославије била је неписмена, што је отежавало модернизацију руралних подручја. Земље Југиосточне Азије и већег дијела Африке имају наглашено висок степен динамике урбанизације, која није потакнута привредним развојем, већ аграрном пренасељености као посљедицом високог природног прираштаја. Обзиром да је просјечна старост њиховог становништва мала, проблем руралне пренасељености ће се повећавати, а тиме и интензивирати миграције на релацији село – град. Дакле, сеоско сиромаштво покреће миграције становништва према градовима увећавајући урбано сиромаштво. Неразвијена рурална подручја су у константном

демографском слабљењу. У савременим условима развоја, традиционална рурална подручја у којима се сеоска економија заснива на производњи само за властите потребе, демографски и економски посматрано, тешко ће се интегрисати у савремене концепте руралног развоја.

Између руралних и урабаних подручја у условима савремених развојних процеса (индустријализације, урбанизације, деаграризације, деруралризације) одвија се просторно преразмјештање и социоекономско преструктуирање становништва. Карактер мигарација становништва дефинише развојну перспективу простора. У условима константне емиграције (исељавања) рурални простор губи становништво, углавном младо, те слаби виталност простора и могућност биолошке обнове. Истовремено смањује се контигент радно способног становништва и активност у руралном простору. Имиграција (усељавање) слабо је испољен процес у рураним подручјима и карактерише рурална подручја и насеља повољнијих природногеографских услова и вишег степена социјалног развоја (пресељења становништва из БиХ у Славонију и Војводину средином и у другој половини 20. вијека). У бурним историјским периодима пресељења су се одвијала из ратом захваћених подручја ка политички стабилнијим подручјима. Примјер таквих сеоба су миграције становништва из унутрашњости Балканског полуострва у турском периоду преко Саве и Дунава. Развој плански уређеног аграног пејсажа и мреже насеља у простору бивше Војне крајине посљедица је наведених сеоба. Дезинтеграцијом СФР Југославије и грађанским ратом у Хрватској и БиХ дефинитвно је промјењен културни идентитет простора. Поједина подручја изгубила су већину аутотхоног становништва и доживјела велику физичку деструкцију. Као посљедица ратних дешавања ослабила је укупна привредна активност у руралним подручјима, те имају карактер проблемских подручја. Друштвеногеографски фактори развоја су међусобно условљени (политичке прилике, демографска кретања, привредни развој) и кумулативно се одражавају на развој простора

Рурални простор већег дијела Југоисточне Европе почетком 21. вијека захваћен је процесом депопулације. Савремени начин живота претпоставља модернизацију пољопривредне производње, развој различитих дјелатности, развијену инфраструктуру, образовање, мобилност, могућност комуникације, те се у руралним подручјима захваћеним савременим промјенама смањују разлике у начину живота између села и града. Рурална подручја развијеније мреже насеља (насеља која посједују физичку и друштвену инфраструктуру) имају веће могућности развоја неаграрних дјелатности, те могу задржати млађе и образованије становништво. Повољније демографске структуре предуслов су укључивања простора у савремене развојне токове, нове приступе вредновању руралног простора и покретања активности које немају традицију (туризам), већ представљају иновацију у начину привређивања и просторног организовања. Пораст социоекономског развоја, основна је претпоставка демографске одрживости руралних подручја. Демографска ерозија најинтензивније се испољава управо у руралним подручјима, која су у ранијним периодима развоја била простори високих стопа рађања, а почетком 20. вијека депопулациона због негативних стопа рађања и константне емиграције. Просјечна старост већине европских земаља достигла је и прелази 40 година (Република Српска око 42), али је становништво руралних подручја старије (поједина села у РС су старија од 60 година). Наглашен процес старења и депопулације карактерише већину руралног простора земаља Југоисточне Европе, с негативним посљедицама на привредну валоризацију простора, чиме се мијења и културни пејсаж. Дакле, као посљедица смањених присуства и активности становништва, потенцијалне развојне могућности руралних подручја остају невредноване, па ревитализација простора мора почети демографском обновом.

4.СОЦИОГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

4.1.Трансформација руралног простора под утицајем савремених друштвено-географских процеса

Рурални простор је вијековима привредно опстојао на традиционалној пољопривреди као основном начину привређивања. Значајније разлике између појединих руралних простора биле су првенствено условљене географским положајем и природногеографским факторима, дјелимично културолошким специфичностима, те су имале регионални карактер. Развој индустријализације почео је крајем 18. и почетком 19. вијека у западној Европи и постепено попримио глобални карактер, различитих праваца и динамике ширења, условљених разликама у достигутом научно-технолошком и укупном друштвеном развоју, па се није истовремено манифестовао у свим дијеловима свијета. **Процес индустријализације** је друштвено-економски процес, који се испољава на више начина, те се може анализирати с економског, техничког, географског, демографског, социјалног и насеобинског аспекта. На простору Балканског полуострва индустријски развој почиње тек почетком 20. вијека, а интензивније у другој половини 20. вијека. Индустријализација је потакнула развој градова, те је **урбанизација** директна посљедица индустријализације. Урбанизација подразумијева развој урбаних функција, демографски и просторни развој. Оба процеса су се одразила на рурални простор кроз процес **деаграризације.** Дакле, „индустријализација, урбанизација и деаграризација су међусобно синхронизовани географско-насеобински процеси“ (Стаменковић, Бачевић 1992:65). Наведени процеси трансформишу географску средину мијењајући просторни размјештај људских активности и становништва, њихове структуралне карактеристике, морфофизиономију простора и насеља, начин живота. За потребе развоја појединих индустрија потребне су велике количине енергије и различитих сировина, чиме је почела нова валоризација и вредновање руралних простора. Осим пољопривреде, у руралном простору почиње се интензивије развијати рударство, а постепено и прерађивачке индустрије. Електрификација и успостављање саобраћајне инфраструктуре нужни су предуслови вредновања и

експлоатације природних ресурса потребних индустрији и градској привреди: угаљ, руде, дрво, пољопривредни производи.... Просторни размјештај природних ресурса и њихова доступност значајан су фактор у укупној валоризацији руралног простора и његовој савременој организацији, који пресудно утичу на диференцирани пристур руралном простору и поларизацију његовог развоја. У сеоска насеља и рурални простор „уносе“ се „нове“, непољопривредне функције и градски начин живота. Дакле, село се урбанизује и губи традиционална обиљежја (Marinović - Uzelac, 2001).

У технолошком смислу индустријализација је покренула механизацију и модернизацију пољопривредне производње, успостављање агроиндустријских система, чиме је у јединствен производни систем повезана пољопривредна производња и прехрамбене индустрије. На тај начин се традиционално ситносопственичка пољопривредна производња, углавном орјентисана на властите потребе, почела тржишно орјентисати, с позитивним ефектима на социоекономски развој. Већи број технолошких, техничких, производних и организационих иновација улази у рурални простор постепено подижући ниво образовања и усложњавајући социоекономску структуру становништва. Саобраћајно изолована рурална подручја углавном нису била захваћена наведеним промјенама, па су у њима изостали позитивни ефекти индустријализације. Да би се укључило у савремене токове, млађе становништво напушта просторе који касне за савременим развојем, што се негативно одражава на њихов демографски и укупни развој. Наведени процеси имали су регионално-географски карактер, чиме је почело диференцирање руралних простора на више и мање просперитетна подручја. Прва ће успоставити просторно-функционалне везе (саобраћајнице, телефон, ПТТ...) и односе (трговина, образовање, култура, здравство, производња, разне услуге) с урбаним насељима кроз динамичне дневне миграције. Њихова насеља су развила и непољопривредне функције и развијала се у секундарне центре локалног развоја. Од других ће се временом формирати емиграциона подручја с наглашеним процесима старења становништва

и депопулацијом, дакле и смањеном активности у простору, који ће попримати карактеристике проблемских подручја.

Дакле процес деаграризације (лат. *de,* одвајање и *ager* земља), подразумијева одвајање становништва од пољопривредне активности. Овај процес је имао двојаки карактер са потпуно различитим посљедицама. У случају позитивних ефеката индустријализације и урбанизације, односно преношења њихових развојних импулса у рурални простор, унапређује се начин производње, образује становништво и развијају се инфраструктура и услуге. Механизација одмјењује рад човјека, те у сектору пољопривредне производње није потребна бројна радна снага и она прелази у друге дјелатности које се развијају у индустријском друштву, због чега се дио становништва ангажује изван пољопривреде. Деаграризација је логична посљедица модернизације пољопривредене производње и не значи смањену активност у пољопривреди. Напротив, њена укупна производња је већа јер је повећана продуктивност, а само је број ангажоване радне снаге мањи. Удио активног становништва у пољопривреди у прединдустријском друштву је и до 90%, у најразвијенијим земљама испод 4%. Сеоска насеља попримају поједине урбане елементе. У случају депопулационих руралних подручја деаграризација је посљедица недостатка радно способног становништва и манифестује се смањеном активности у простору и запуштањем земљишта, односно појавом социјалног угра. Процес деаграризације временом прераста у **деруралиизацију** (лат. de – одвајање и rus, ruris – поље, село), односно одвајање од сеоског простора. Овај процес углавном се одвија у условима слабе саобраћајне повезаности с развијенијим окружењем у простору слабих улагања у модернизацију и у константном је ширењу. У процесу деруралиизације формирају се проблемска рурална подручја. Проблемска рурална подручја не карактеришу само земље које имају развојне проблеме, већ и оне које су високо развијене. Унутар граница развијених земаља егзистирају мање или веће просторне цјелине које касне за просјечним националним развојем и третирају се као проблемска подручја.

4.2. Управљање пољопривредним земљиштем и власничка структура

Друштвено-економски развој човјечанства прошао је кроз више развојних фаза од рефлексивне и сакупљачке привреде до продуктивног капитализма и потрошачког друштва. До краја 19. вијека аграрне површине су се шириле, а у 20. вијеку техничким напретком повећавају се аграрни приноси. Развој индустрије и рударства, услужних дјелатности, инфраструктуре, пораст свјетске популације и потреба за становањем утичу на смањивање површина намјењених земљорадњи. Различите потребе савременог друштва „атакују" на пољопривредно земљиште чија се намјена у већини земаља правно регулише у циљу очувања његове вриједности и задовољавања потреба за храном. Природни услови дефинишу погодност земљишта за одређену намјену.

Рурални развој првенствено подразумјева развој пољопривреде, како у ранијим периодима, кад је представљала основну структуру привреде већине земаља, тако и у савременим условима привређивања у којем је рурални простор вреднован на више начина. Сходно укупним природногеографским карактеристикама простора које дефинишу погодност неког земљишпта за аграрну активност, одређују се његове бонитетне класе. Педолошки покривач (земљиште) формира се на површинском слоју литосфере у условима геолошке подлоге и вегатицијског покривача и утицаја физичких и хемијских процеса у одређеним климатским условима.

Прилог 5- Катастарска структура намјене земљишта

ПРОДУКТИВНО ЗЕМЉИШТЕ			НЕПРОДУКТИВНО **неплодно**
Пољопривредно Обрадиво	**Пољопривредно Необрадиво**	**Непољопривредно продуктивно**	камењари водотоци путеви изграђено
оранице (њиве) вртови (баште) воћњаци виногради ливаде	пашњаци мочваре баре трстици	шуме	

Најквалитетније земљиште има пољопривредну намјену, а његова продуктивност изражена је бонитетним класама, од којих су највриједније намијењене земљорадњи и заштићене правним прописима. Очуваност бонитета земљишта важан је фактор развоја пољопривреде, а тиме и руралног развоја. Структура намјене земљишта условљена је природногеографским условима: геолошком грађом, рељефом, хидролошким и биогеографским карактеристикама. Из тог разлога низијски предјели имају квалитетније земљиште, од планинских простора. Под антропогеним утицајем квалитет земљишта се може унапређивати, али и деградирати, што наглашава човјекову одговорност.

Важан елемент агросоцијалне структуре чине **облици власништва,** радни односи у пољопривреди и величина посједа. Код власништва над земљом неопходно је раздвојити правну припадност земљишта од стварног располагања. Приватно или индивидуално власништво најчешћи је облик власништва над земљом. Власник има право располагања земљиштем, односно продаје, распарчавања, изнајмљивања и даривања земље у насљеђе. Заједничко, колективно или групно власништво је најстарији облик посједовања и кориштења земљишта. Заједничко власништво у модернијем облику постојало је у социјалистичким земљама као задружна и државна пољопривредна добра. Сличан облик власништва су кибуци и мошави у Израелу. Специфичан облик власништва представљају посједи вјерских заједница: православне цркве – метоси; и исламске вјерске заједнице - вакуфи; католичке цркве и дугих.

Државна пољопривредна добра постојала су као облик власништва и просторне организације пољопривреде и на простору бивше СФРЈ, високо механизована и економски продуктивна, најчешће организована као пољопривредно-индустријски комбинати. Ова пољопривредна добра настала су процесом национализације земљишта и у културном пејсажу представљала велике комплексе обрадивог земљишта у отвореним блоковима исте намјене. Запошљавала су бројну радну снагу и имала развијене кооперативне односе са индивидуалним пољопривредним произвођачима, те су представљала

добар модел агроиндустријске производње и кооперације државног и индивидуалног сектора. Приватизацијом и распарчавањем земљишта пољопривредно-индустријских комбината у процесу транзиције опала је њихова економска продуктивност, смањени капацитети прехрамбене индустрије и готово нестао кооперативни облик сарадње. У Русији (бивши СССР) постојала су државна пољопривредна добра (совхози) и задружна (колхози). Примјер окупљеног великог посједа су фарме и плантаже у САД и Аустралији, настале у условима великог пространства и мале насељености.

Власничка структура и величина посједа утичу на формирање одређених типова пејсажа и степен њихове уређености (прилог 6). Власник земљишта не мора нужно и да је обрађује, па земљиштем кроз различите форме располаже неко други. У пракси је ***закуп*** чест облик стварног располагања земљиштем.

Прилог 6 - Нова Топола – трансформација културног пејсажа парцелацијом земљишта пољоривредног добра - сателитски снимак

Извор: Google Earth, 2018.

То је правно-обликациони однос којим се дефинише предмет закупа, вријеме трајања, накнада, те посебни услови закупа. Закуп омогућава

да се лица која немају земљу у власништву, или имају мали посјед, могу бавити пољопривредом или на други начин користити земљиште у складу са уговором о закупу и побољшати свој социјални статус. Истовремено, изнајмљивањем земљишта становништво које није у могућности да га обрађује остварује приход. Закупац углавном улаже више труда у обраду земљишта да би се закуп економски исплатио.

У условима старења становништва и депопулације руралних подручја све веће површине обрадивог земљишта остају необрађене и потенцијално могу бити предмет закупа. У неразвијеним руралним срединама закупци су углавном млађи становници истог насеља. Због константне депопулације земљиште углавном остаје необрађено, па се временом његова продуктивност смањује. Државно земљиште се углавном нуди кроз вишегодишње концесије закупцима „на велико“. Закуп великих површина које се не уситњавају омогућава економичнију и већу производњу за тржише, али не доприноси значајно локалном развоју, демографској и социоекономској одрживости сеоских домаћинстава. Све чешћа појава на глобалном нивоу је закуп земљишта од стране мултинационалних компанија, које имају велики капитал и запосједају велике пољопривредне површине неопходне локалном становништву за социјални опстанак. Интензивном експлоатацијом и употребом хемијских средстава у циљу повећања продуктивности, ове компаније често деградирају квалитет животне средине кроз загађење земљишта и вода, те „производе“ еколошке и социјалне кризе, првенствено на простору јужне Азије, Африке и Латинске Америке. Овакав вид закупа је потенцијални ризик земљама у транзицији чији је територијални капитал отворен страном тржишту. За разлику од других природних ресурса на простору БиХ, који све више постају предмет закупа страних концесионара, обрадиво земљиште је мање изложено отуђењу. „Ова чињеница пружа могућности широког дјеловања државе кроз различите политике: правно-имовинску, земљишну, економско-аграрну, демографску, инфраструктурну, насеобинску и друге“ (Мандић, 2011:838), којима би се омогућило укрупњавање посједа и давање у закуп заинтересованим пољопривредницима и ријешила прва препрека социоекономском развоју и постизању конкурентности.

2.3. Радна снага у пољопривреди

Послови у пољопривреди и ангажовање радне санаге условљени су структуром пољопривредне производње. У сточарству радна снага је ангажована у току цијеле године, док је у земљорадњи и воћарству рад сезонског карактера. Дакле, радна снага у сеоском домаћинству условљена је величином посједа, структуром производње и степеном механизације.

Рад породице је најстарији и најзаступљенији облик рада на пољопривредном посједу, а подјела послова овиси о старости и полу. Радна снага је углавном без квалификација. Уколико домаћинство има мало чланова породице или је њихова старосна структура неповољна, не може само урадити све послове. У условима кад је посјед мали, а много чланова породице или је производња механизована, јавља се вишак радне снаге. Обзиром да су на селу основни приходи из пољопривреде, пољопривредна домаћинства рационализују структуру пољопривредне производње и усклађују радну снагу. Рурални простор у окружењу већих градских насеља карактерише дјеломично деаграризована радна снага. Дио руралног становништва активан је у непољопривредним дјелатностима у мјесту становања или најближем градском насељу. Рурално становништво је често у улози полутана (комбинује обраду посједа и рад изван пољопривреде). Честа је пракса да активни чланови сеоских породица раде у различитим секторима дјелатности. Двојни извори прихода обезбјеђују већу социјалну стабилност породице. Однос шире јавности у бившој Југославији према сељаку – раднику, тзв. полутану, био је двојак; једни су их осуђивали сматрајући да не могу квалитетно одговорити захтјевима на послу, а други су сматрали друштвено пожељним њихово двојно ангажовање. Оцјењујући тај „прелазни друштвени слој“, социолог Стипе Шувар сматрао га је „објективном нужности“ на тадашњем степену економског развоја који ће нестати тек кад се „уклони раскорак између процеса деаграризације и процеса урбанизације“ (Šuvar, 1988: 23). У условима савременог развоја европског села, све чешће се показује да су пољопривредном становништву, посебно власницима малог посједа, неопходни додатни приходи. Руралне

политике у Европској Унији подржавају диверзификацију привреде у руралним подручјима, а тиме и тзв. полутане, због веће социоекономске стабилности руралних подручја.

Додатно ангажовање пољопривреног становништва у дјелатностима изван пољопривреде утиче на промјену структуре пољопривредне производње домаћинства да се усклади рад у пољопривреди и непољопривредне активности.

Најамни рад се плаћа новцем, пољопривредним производима или узвратним радом, по договору и представља допунску радну снагу домаћину и допунски рад најамнику. Најамна радна снага долази из сиромашних пољопривредних породица из истог или околних села. У појединим руралним просторима постоји уходан годишњи ритам кретања сезонских радника из пасивнијих подручја у аграрно развијенија подручја, тзв. „печалбарење." Примјери таквих кретања били су бројнији у аграрном друштву прије масовне механизације. Поједине пољопривредне културе, упркос механизацији, захтјевају рад човјека (берба малина, воћа, грожђа, повртларских култура),... Сезонска радна снага користи се у многим земљама свијета и често ангажује раднике из других земаља за потребе сјетве, жетве, бербе и других пољопривредних радова (Мексиканци у Калифорнији, Румуни у Србији, Срби у Њемачкој, становништво БиХ у Словенији...).

Кооперативни рад има више облика организовања у циљу сарадње. Може бити заједнички рад појединих породица, удруживање пољопривредних произвођача са произвођачима пољопривредних средстава, као што су произвођачи сјемена, вјештачких ђубрива и слично. Овакав примјер сарадње среће се у Индији и афричким земљама између великих мултинационалних компанија и локалног пољопривредног становништва. У условима великих трошкова производње и малих посједа, који не доносе велику добит, у наведеним случајевима оваква сарадња није дала позитивне резултате, већ је довела до задуживања локалних пољопривредника код банака и мултинационалних компанија. Пољоривредници се могу удруживати с прерађивачима пољопривредних производа и тако осигурати пласман

својих производа. Дефинисање услова сарадње је важно због испуњавања преузетих обавеза и избјегавања сукоба интереса. У периоду социјалистичке Југославије пољопривредно-индустријски комбинати су склапали кооперативне уговоре с пољопривредницима у окружењу што је позитивно утицало на економску продуктивност обје заинтересоване стране. Сличну сарадњу су остваривале и пољопривредне задруге са индивидуалним пољопривредним произвођачима. Овакав облик рада је у периоду транзиције значајно ослабљен јер више не постоје пољопривредно-индустријски комбинати, прехрамбене индустрије су смањиле обим производње, а пољопривредне задруге су у преструктуирању.

Актуелне прилике на нашим просторима, слично и у већем дијелу Европе, актуелизирају проблем радне снаге у пољопривреди због константног опадања удјела активног становништва и старења популације у руралним подручјима.

Савремена валоризација руралних подручја и покретање непољопривредних активности, посебно развој туризма, требају стручну радну снагу. Један од ограничавајућих фактора покретања непољопривредних активности, као и саме модернизације пољопривредне производње у правцу тржишне орјентације, управо је недостатак млађе и образованије радне снаге у руралним подручјима, што кооперативни рад и удруживање чини значајнијим.

2.4. Домаћинства према изворима прихода

Традиционално, прединдустријско друштво било је рурално, те су извори прихода на селу били из пољопривреде. Процеси индустријализације и урбанизације утицали су на деаграризацију и активирање у непољопривредним дјелатностима. Из тог разлога у руралним подручјима јавља се више типова домаћинстава на основу извора прихода:

- пољопривредна,
- мјешовита
- непољопривредна

Мјешовити извори прихода све више доминирају, посебно у условима малог посједа и близине града. У домену дневних миграција одвијају се двојне активности руралног становништва. Због старења популације расте удио домаћинстава с личним примањима из радног односа и издржаваних лица. Сеоска кућа и двориште представљају два засебна функционална дијела домаћинства чија морфофизиономија, величина, опрељеност садржајима, уређеност и организација указују на социјалне, културне и производне карактеристике домаћинства, степен модернизације и индиректно, могућност укључивања у неке друге активности, нпр. туристичку понуду.

У депопулационим руралним подручјима расте удио издржаваних домаћинстава. За разлику од рада у радном односу у непољопривредним дјелатностима, у БиХ рад у пољопривреди није у систему социјално-здравственог осигурања. Радни вијек пољопривредног становништва траје до дубоке старости. Пораст удјела старачких и самачких домаћинстава (један члан) на селу, увећава потребе за социјалним испомагањем ових домаћинстава. С тога је нужно успостављање социјалног и здравственог осигурања пољопривредног становништва. По овом питању поједине земље су успоставиле различите праксе, а већа социјална подршка друштва могућа је само у условима стабилне привреде. Јачању економске основе старачких сеоских домаћинстава могло би помоћи успостављање и уређеност закупа земљишта.

Традиционална пољопривреда орјентисана на личну потрошњу има све мањи удио у пољопривредној производњи и карактерише стару популацију и села у нестајању. Тржишна оријентација пољопривреде је нужност због финансијског функционисања породице. У условима отвореног тржишта и незаштићености домаће производње, домаћи пољопривредници нису конкурентни, што додатно негативно утиче на социоекономски положај пољопривредних домаћинстава. Развој руралног, односно агротуризма, омогућава пољопривредним домаћинствима двојне изворе прихода, а вишак стамбеног простора и пољопривредних производа преусмјерен је у збрињавање туриста. Овај концепт добро је развијен у Швајцарској, Аустрији, од бивших

југословенских република најбоље у Словенији. Рурални туризам претпоставља добро очуване природне и културне вриједности руралних подручја, њихову промоцију, уређено сеоско домаћинство и радну снагу која може преузети обавезу домаћина потенцијалним туристима.

Величина посједа - За аграрно-географска проучавања од изузетне важности је величина пољопривредног посједа (газдинства), његова структура и организација. Пољопривредни посјед представља индивидуализовану просторно-организациону јединицу унутар сеоског атара, веће или мање површине, обједињену у производно-економску цјелину у окупљеном посједу или посједу разбијеном на више дијелова. Критеријуми за одређивање минималне величине газдинства су различити и неуједначени међу државама. Углавном је гранична вриједност 0,5 ha (Степић, Јаћимовић, 2006). Социоекономски положај сеоских пољопривредних домаћинстава условљен је величином посједа од којег зависи продуктивност, улагања у механизацију и осавремењавање производње. Пољопривредни посједи углавном су уситњавани кроз више генерација диобом при насљеђивању или продајом дијела посједа. Да би се спријечило уситњавање посједа у неким земљама одређује се минимална величина посједа испод које се посјед не може дијелити или се одређује ко има право насљеђивања, нпр. право насљеђа прворођеног дјетета, само насљеђивање по мушкој линији и слично. Право насљеђивања је пресудни фактор у диоби посједа, али и социјалним приликама, миграцијама из руралног простора (Херцеговина, Црна Гора,..), ниског природног прираштаја да би се задржао социјални статус (Источна Србија, Француска...).

Величина посједа зависи о укупном фонду пољопривредног земљишта, бројности пољопривредног становништва, степену развијености и друштвеним односима. У пасивним предјелима за елементарне потребе породице, потребан је већи посјед јер је мало обрадивог земљишта. Док се у аграрним друштвима посјед генерацијама у процесу насљеђивања уситњава, у друштвима вишег степена индустријализације посјед се укрупњава јер се дио становништва деаграризује, односно престаје бавити пољопривредом и

прелази у друге дјелатности. Тако је у већини земаља средње и западне Европе у другој половини 20. вијека просјечна величина посједа повећана (Њемачка). У социјалистичким друштвима била је одређена максимална величина посједа, па су посједи уситњавани. Нестајање великих посједа и формирање већег броја малих посједа одвија се у току провођења аграрних реформи. Тако је у СФРЈ послије **друге аграрне реформе** максимално дозвољен посјед био ограничен на 10 ha обрадивог земљишта. Просјечна величина посједа у Републици Српској варира између 3,5 и 5 ha с разликама између појединих подручја, што је условљено природним и историјским факторима.

На простору БиХ класификација посједа по величини није подудрана с окружењем. Наведена типологија односи се на простор бивше СФРЈ.

- Патуљасти посјед - до 1 ha
- Мали посјед - мањи од 3 ha
- Средњи посјед 3 - 5 ha
- Велики посјед 5 - 10 ha
- Крупни посјед - преко 10 ha

Дакле, пољопривредни посједи у БиХ су релативно мали као посљедица расположивог земљишног фонда и броја пољопривредних домаћинстава. Мали посједи и патуљасти (мањи од 1 ha) настали су у процесу насљеђивања, индустријализације и деаграризације, те субурбанизације, односно одвајањем од пољопривреде. Ови посједи представљају веће окућнице на којима је пољопривредна активност минимална и своди се на малу башту или воћњак. Маргинализовани положај пољопривреде у социјалистичкој привреди и друштву рефлектовао се немарним односом сеоског становништва према земљишту, као према баласту који не доноси већу добит нити друштвене повластице, па је циљ већине сеоског становништва био прелазак у урбана подручја. Однос друштва према селу у социјалистичком периоду негативно се одразио на економски и демографски развој руралних подручја.

Подјела посједа на патуљасте, мале, средње и велике је условна и одређена општим приликама, расположивим земљиштем и бројем

становника ангажованим у пољопривреди, те политичким и економским приликама. Величина посједа у Европи значајно се разликује између појединих регија, али су мањи од посједа у САД, гдје се јављају и изразито велики посједи, фарме и ранчеви с преко 500 ha земљишта. У појединим земљама постоји велика разлика у величини посједа, примјер Италије и Шпаније са удјелом наглашено малих или наглашено великих посједа. У популационо нарастајућој Индији просјечна величина посједа пољопривредника је око 1 ha, због чега има проблема с руралним сиромаштвом. Доношењем мјера рестриктивне популационе политике и улагањима у пољопривреду Индија покушава ријешити проблем аграрне пренасељености.

Посјед се може дијелити до 500 m^2 површине, а уколико је мањи представља окућницу. У БиХ већи посједи су углавном у планинским предјелима, јер је мањи удио обрадивог земљишта, те је сточарство доминантна грана пољопривредне производње. Окупљеност посједа важан је елемент организације производње. У насељима разбијеног типа посједи су окупљени, што омогућава лакшу организацију и примјену механизације. У рељефно нижим предјелима, гдје су збијена насеља, посјед је разбијен. Разбијеност посједа отежава укрупњавање производње за тржиште и примјену савремених агротехничких мјера. У просјеку за потребе сточарства потребан је већи посјед од посједа за потребе ратарства, чије се земљиште, овисно о дужини вегетационог периода, може наизмјенично користити за више култура, што подиже економичност пољопривредне производње на посједу. Степен модернизације производње подиже продуктивност, те и мањи посједи на којима се примјењују савремене агротехничке мјере, могу бити рентабилнији од већих посједа на нижем степену продуктивности. Степен испарцелисаности посједа утиче на обраду земљишта и ефикасност, а утврђује се на основу броја парцела обрадивог земљишта на које је посјед подијељен.

- Први степен испарцелисаности – посјед има до 5 парцела
- Други степен испарцелисаности – посјед има од 6 до 10 парцела
- Трећи степен испарцелисаности – посјед има више од 10 парцела.

Испарцелисаност је већа у условима поликултурне пољопривреде, гдје земљиште има различите намјене, као и у сеоским атарима који су у физичкогеографском смислу хетерогени, па домаћин има дио посједа у брдско-планинском простору атара (пашњаци и шума), а дио у нижем дијелу атара (обрадиве површине и окућница).

4.5. Правне, техничке, организационе и друге мјере у аграру

У дугом историјско-географском развоју простора спровођене су различите хидротехничке мјере у циљу стварања обрадивих површина: исушивање мочвара, спречавања ризика од елементарних непогода, одводњавања и наводњавања и слично. Подсјетимо, уз велике ријечне токове, управо захваљујући оваквим мјерама, створене су прве цивилизације (у Мезопотамији уз Еуфрат и Тигрис, Египту уз ток ријеке Нил, Индији уз Инд и у Кини уз Жуту ријеку). Овакве мјере спровођене су широм планете, а у условима савремених климатских колебања неопходно су средство адаптације на настале промјене. Хидротехничке мјере одражавају степен организованости неког друштва и уређености простора (већ поменути примјери Холандије и Израела).

Другу групу мјера представља скуп мјера које се спроводе у оквиру аграрне реформе. **Аграрна реформа** представља скуп правних, социјалних и организационо-техничких мјера у циљу побољшања социјалног статуса становништва и унапређења пољопривредне производње. Проводи се у различитим облицима још од старог Рима и представља системске промјене у власничким односима над земљиштем и начином управљања земљишним фондом с рефлексијом на парцелацију, просторну организацију и структуру пољопривредне производње и промјене у социјалном статусу пољопривредног становништва. Осим социјалних и економских мотива, аграрна реформа има и политичке циљеве. Дефинисањем земљишног максимума и одузимањем „вишка“ земљишта, крупнији земљопосједници губе друштвени статус, а већи број сиромашног сеоског становништва добија мале посједе. Дакле, у суштини, аграрна реформа представља уситњавање посједа, чиме слаби њихова укупна

производна продуктивност, али дио сеоског становништва привремено поправља свој социоекономски положај. Промјена друштвених уређења: из феудалног у капиталистички и из капиталистичког у социјалистички, била је праћена аграрним реформама у циљу рјешавања аграрног сиромаштва.

Прва аграрна реформа у оквиру социјалистичке Југославије спровођена је од 1945. до 1948. године мјерама одузимања посједа велепосједницима, колонизацијом становништва из пасивних крајева у Војводину и присилном колективизацијом и оснивањем сељачких радних задруга. Иако је дала позитивне резултате у смањивању руралног сиромаштва, проведене мјере аграрне политике нису унаприједиле пољопривредну производњу. Поједини крајеви су изгубили значајан демографски потенцијал пресељавањем становништва у току аграрне реформе и колонизације (Гламоч, Змијање, Грмеч...). Другом аграрном реформом која је спроведена Законом о пољопривредном земљишном фонду опште народне имовине и додјељивању земље пољопривредним организацијама (Службени лист, ФНРЈ, 1953. бр 14), завршена је експропријација и земљишни максимум посједа смањен са 25 - 35 ha на 10 ha, односно 15 ha и више обрадиве земље у планинским крајевима. Административно-правне мјере којима је реформисан сектор пољопривреде имале су далекосежне посљедице на економски положај села и пољопривредног становништва, што је утицало на рурални егзодус у вријеме индустријализације и урбанизације 60-их и 70-их година прошлог вијека.

У већини источноевропских земаља, по узору на тадашњи Совјетски Савез, већина земљишта је била у државном и задружном власништву, а индивидуални посједи су били мали. Транзицијом социјалистичког друштвеног система крајем прошлог вијека, већина ових земаља је ушла у Европску Унију с великим проблемима прилагођавања свог аграра тржишно орјентисаној аграрној економији.

Национализација је поступак укидања приватног власништва над земљом и прелазак у државно власништво. Поједине државе су у

различитим историјским приликама вршиле одузимање земљишта због државних потреба и смањивања економске моћи велепосједника. У условима бројне и сиромашне пољопривредне популације овај поступак се намеће као нужност у смањивању социјалних проблема. Као примјер може се навести Индија у вријеме укидања махарацинског система кад је смањивањем велепосједа рјешаван проблем глади сиромашног сеоског становништва. Национализација је спровођена у свим социјалистичким земљама и није се односила само на пољопривредно земљиште. Вршена је и национализација стамбеног фонда, индустријских погона, шума, рудних богатстава, као и извора енергије. Њиховом приватизацијом у транзицији социјалистичког друштвеног система, територијални капитал руралних подручја широко је изложен продаји и неконтролисаној експлоатацији. С тога, природна богатства руралних подручја неће доприносити руралном развоју, у оном обиму, у којем би рационалним управљањем могла бити фактор развоја.

Уколико постоји потреба за другачијим вредновањем земљишта од постојеће и у вишем је јавном интересу, држава може извршити одузимање земљишта уз новчану или другу надокнаду власницима. Овај поступак се зове **експропријација**. Спроводи се по правно дефинисаној процедури за јасно дефинисану намјену и критеријима по којима се одређује адекватна надокнада. На тај начин се прибавља земљиште за изградњу производних погона, саобраћајне инфраструктуре, јавних установа, хидроакумулација, отварање рударских копова. Понекад је потребно и пресељавати становништво, а ако се становништво планира и даље бавити пољопривредом, у сврху компензације даје се посјед на другој локацији. Дакле, покретањују непољопривредних активности и изградњи инфраструктуре у руралном простору, углавном претходи наведени поступак. Да би изузимање земљишта било спроведено са што мање отпора, и постигнут компромис са локалним становништвом, испитују се ставови и потребе становништва чија је имовина обухваћена поступком експропријације (углавном помоћу анкете).

У циљу боље просторне организације и подизања продуктивности малих посједа у пракси се могу спроводити још неки поступци попут **комасације и арондације**. Комасација је поступак укрупњавања посједа једног власника који се врши груписањем земљишта у што заокруженији и функционалнији посјед. Дакле, уз постигнуту сагласност власника, међусобном размјеном појединих дијелова посједа, односно парцела и свођењем на исту површину и вриједност, могуће је добити правилније и крупније посједе. Ово је мјера која је неопходна у случају БиХ /РС јер је парцелација ситна, а парцеле имају велику просторну дисперзију унутар атара. Становништво често показује низак степен кооперативности и сагласности у спровођењу оваквог поступка, често пута вођени традицијом и емотивним везама са насљеђеним посједом. Пристанком на комасацију и њеним провођењем добија се функционалнија просторна структура, простор за изградњу инфраструктуре и постиже виши степен насеобинске уређености. Арондација је сличан поступак којим се заокружују задружни посједи.

4.6.Пољопривредне задруге и други облици организовања

Различити облици привредног организовања становништва у руралним подручјима постојали су и у ранијим историјским периодима, односно племенским заједницама, кад је колективитет својине над земљиштем био основни облик власништва, првенствено у зонама сточарства. Овакав облик управљања расположивим испашама и динамика сточарских кретања договарала се између локалног становништва. Дуго се задржала у Црној Гори у планинским привременим сточарским насељима катунима. На Дурмитору имају и данас право кориштења испаша на државном земљишту. Ови катуни почели су развијати и туристичку функцију. Недостатак радне снаге у сезони појединих пољопривредних радова традиционално се рјешавао мобама, колективним радом заједнице за једног домаћина, а онда се помагало другим домаћинствима редом, док се послови не обаве (жетва, косидба, копање). Механизација и модернизација производње потисла је оваквав облик самоиспомоћи унутар једне локалне средине, иако је у актуелним демографским приликама потребна.

Ради обезбјеђивања репроматеријала, механизације, услуга у пољопривреди, сигурније и квалитетније производње и пласмана свијих производа, пољопривредници се удружују у различита пољопривредна удружења: задруге, специјализована удружења воћара, сточара, произвођача млијека, пчелара и слична. Ова удружења омогућују размјену искустава, стручно усавршавање, помоћ у производњи и продаји. Заједничким иступањима штите квалитет и цијену производа, омогућују довољну количину производа за одређено тржише или индустријску прераду.

Пољопривредни произвођачи требају новчана средства за модернизацију и проширење производње, стручну помоћ у одабиру сорти и средстава потребних у узгоју пољопривредних култура, њиховом складиштењу и пласману на тржиште. Из наведених разлога на геопростору бивше Југославије, још крајем 19. вијека, пратећи искуства других земаља, настале су пољопривредне штедионице и задруге. У Хрватској су прве задруге формиране крајем 19. вијека. У Србији се развој задругарства везује за Михајла Аврамовића, организатора оснивања и теоретичара задругарства, оснивача Земљорадничког савеза, покретача часописа Земљорадничка задруга и првог професора задругарства на Пољопривредном факултету Универзитета у Београду. Помагао је развој задругарства на простору Балкана и један је од оснивача првог Међународног задружног савеза у Лондону 1895. године. Дакле, задругарство на простору Балкана има дугу традицију и праксу, као и теоријско утемељење. У току 20. вијека више пута **пољопривредне задруге** су мијењале модел организовања и начин рада у капиталистичким и социјалистичким друштвеним односима, па је и савремена перцепција о задругама код дијела пољопривредника „замагљена“ и поистовјећена с претходним искуствима. У периоду социјализма успостављени модел задруга је одступао од изворних принципа задругарства, који се поново успостављају крајем 20. вијека у условима укупних друштвених промјена. Различити утицаји и праксе европских земаља утичу на више модалитета задруга у БиХ/РС. Задружни савез Републике Српске формиран је 1999. године и има регистровано преко 300 задруга, општих и специјализованих, од којих више од половине није активно

(Задружни савез РС, 2013). Њихов просторни размјештај углавном се преклапа с аграрним простором. Више од половине задруга смјештено је у развијеним општинама Републике Српске (Иванишевић, Станојевић, 2013:344). У проблемским подручјима РС (јужно од Зворника) мање је присуство становништва и мањи удио пољопривредног земљишта што свакако утиче на број задруга. Укупне демографске, социоекономске и инфраструктурне прилике истока РС требају виши степен просторно-функционалног организовања у којем задружно организовање може имати важну улогу, што потврђује коопертивно удруживање произвођача млијека у Херцеговини. Позитиван примјер у Републици Српској представља пољопривредна задруга Агројапра, општина Нови Град која окупља преко 250 домаћинстава из 23 подгрмечка села. Задруга је развила прерађивачке погоне и основу за развој руралног туризма (Антонић, 2017). Кооперација у аграрним односима има дугу и богату традицију у многим земљама.

У условима малог испарцелисаног посједа, ниског степена механизације пољопривредне производње, недостатка радне снаге, стручне помоћи и капитала, малог обима производње за самостално наступање на тржишту, задругарство представља прихватљив облик удруживања у циљу међусобног помагања и повећања добити. Мали посједи не карактеришу само слабије развијене земље, већ имају значајан удио у структури посједа и развијених земаља, те овакав облик удруживања омогућава подизање конкурентности и позиције у преговорима за снадбјевање тржишта и прерађивачких индустрија спрам већих произвођача. Европска унија наглашава улогу пољопривредне задруге за развој аграрног сектора нових чланица као значајног инструмента интегралног развоја руралних подручја (Petak, 2005). Задругарство подразумијева удруживање на добровољној основи на принципима једнакости, праведности и солидарности, самопомоћи и самоодговорности. У различитим областима привређивања на глобалном нивоу у задругарству је ангажовано око 760 милиона људи (исто).

Постоје различити модели функционисања задруга и њихове функције. Посматрано с аспекта интегралног руралног развоја од примарног значаја су пољопривредне и туристичке задруге, јер обухватају два компатибилна сектора дјелатности на којима се заснива одрживи рурални развој. Чланови задруге очекују да ће у склопу организације добити информације, стручну помоћ и едукацију. У нашој пракси углавном постоје искуства у организовању задруга различитих грана пољопривредне производње, док је удруживање у другим секторима производње и услуга слабо развијено. Од посебног би значаја за интегрални рурални развој имао развој туристичких, занатско-производних и комуналних задруга. Слабљење демографског потенцијала руралног простора, укључујући неповољне социоекономске индикаторе развоја и искљученост руралних подручја из економских токова, неповољно утичу на комплекснију валоризацију простора и покретање веће привредне активности, што принципе на којима се заснива задругарство чини прихватљивим рјешењем развоја локалних заједница.

У условима савремене тржишно орјентисане привреде, те малог посједа и недостатка радне снаге у пољопривреди, високе цијене улагања у модернизацију, пласмана робе и освајања тржишта, неопходно је удруживање пољопривредних произвођача у различите облике стручног повезивања. Недостатак прерађивачких капацитета и ограничене могућности (правне политичке и финансијске природе, неконкурентности, недовољне количине производа за већа тржишта), упућује пољопривреднике на удруживање с другим секторима дјелатности у руралном простору, првенствено туристичким удружењима, као и укључивање у туристичку понуду. Концепт агро-туристичких удружења има перспективу и на примјеру неких земаља (Швајцарска, Словенија) даје добре резултате. Тенденција „брендирања" производа и заштита производа географског поријекла, потенцирани у границама Европске Уније, потицајно дјелује на поједине локалне заједнице чији производи имају регионално препознату специфичност, што удружује произвођаче ради заједничког заступања и заштите „локалног бренда". Позитивни, почетни примјери таквог дјеловања на нашем геопростору су „Кестенијада" у Костајници

и Дубици, „Дани дрењина“ у Дрвару, „Косидба на Балкани“ обогаћени елементима народне традиције, фолклора, радних обичаја, рукотворина, народне кухиње, спортских такмичења и културних дешавања, постају туристички посјећене манифестације. Њиховом надоградњом могуће је развијати различите облике руралног туризма: манифестационог, сеоског, етно, еко туризма и повезивати пољопривредну производњу и туризам.

5. ИНФРАСТРУКТУРА У ФУНКЦИЈИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

Развој инфраструктуре основна је претпоставка валоризације и вредновања геопотенцијала и покретања привредних активности. Условљен је степеном достигнутог технолошког и економског развоја, као и односом друштва према расположивим потенцијалима, те дефинисаним правцима привредног развоја и друштвених услуга који регулишу улагања у инфраструктуру и приоритете развоја.

Инфраструктура се, у односу на функцију, дијели на физичку и друштвену инфраструктуру.

Физичка (техничка) инфраструктура	**Друштвена (социјална) инфраструктура**
-Саобраћајна (жељезница, путеви) - Енергетска (ХЕ и ТЕ, далеководи) - Хидротехничка (канали, насипи, водовод, канализација) - Телекомуникацијска (ПТТ)	- Образовна (школе, дјечији вртићи) - Културна (домови културе, вјерски објекти) - Здравствена (амбуланта, дом здравља, апотека) - Социјална (старачки дом, социјална служба...) - Административна (матични уред, општина, суд, полиција) - Спортска (игралишта, базени спортске дворане)

5.1. Физичка инфраструктура

Физичка (техничка) инфраструктура обухвата саобраћајну, енергетску, хидротехничку инфраструктуру и телекомуникације. Техничка инфраструктура се развија у складу с технолошким развојем и улагањима, те су ови фактори пресудни за њен развој. Физичка инфраструктура утиче на доступност геопростора и његово вредновање. У процесу индустријализације створене су бројне техничке новине које су основ успостављања физичке инфраструктуре, која се успоставља на земљи, под земљом, у ваздуху, омогућава кретање људи, сировина, роба, енергије и информација.

У руралном простору саобраћајна инфраструктура је углавном заступљена кроз друмски, жељезнички и ријечни саобраћај. Енергетска инфраструктура обухвата објекте за производњу и пренос енергије. Саобраћајна и енергетска инфраструктура кључни су фактори у вредновању и трансформацији руралног простора, повезивању с урбаним центрима, кретању становништва и уопште интегрисању у регионалне развојне процесе. Касно успостављање физичке инфраструктуре покренуло је исељавање становништва из руралних подручја, која су у недостатку инфраструктуре остала искључена из савремених развојних токова. Успостављање хидротехничке инфраструктуре у аграрним подручјима од великог је значаја и често предуслов њиховом вредновању и покретању активности. Обухвата водоснадбијевање, каналисање отпадних вода, одбрамбене системе од поплава и системе за мелиорацију и наводњавање. Поједина подручја на простору БиХ/РС, првенствено простор Посавине, без хидротехничких система били би изложени елементарним непогодама, поплавама и сушама. Тек изградња хидротехничких система (канала и насипа) и мелиорациони радови омогућили су насељавање и аграрну валоризацију овог простора, те је њихово одржавање од примарног значаја.

Колико је хидротехничка инфраструктура важна за развој пољопривреде, толико изградња жељезничких пруга има значајну улогу у транспорту руде, угља, дрвета и других сировина. На простору

БиХ/РС почетак изградње ускотрачних пруга крајем 19. вијека је истовремено и почетак интензивније валоризације природних ресурса, трансформације традиционалног руралног простора, те промјена у просторном размјештају и функцијама насеља. Изградња друмских саобраћајница омогућила је повезивање руралних подручја с урбаним насељима, доступност услуга, тржишта и радних мјеста. У процесу индустријализације концентрација становништва се врши управо дуж саобраћајница, с повећаним удјелом деаграризованог становништва.

Енергетска инфраструктура омогућава пренос електричне енергије и посредно модернизацију кроз употребу електротехничких машина и уређаја. На простору БиХ временска разлика у процесу електрификације појединих руралних подручја износи до три деценије. Посљедња села у БиХ електрифицирана су средином 70-их година. Успостављање поштанско-телеграфског саобраћаја омогућава комуникацију и брзо преношење информација. У БиХ први поштанско-телеграфски саобраћај успостављен је крајем 19. вијека. Почетком 21. вијека мобилна телефонија раширила се цијелом планетом, те уз помоћ интернета омогућава глобалну комуникацију. Посљедњих година, као један од критеријума одређивања степена развијености руралних подручја, користи се и приступ интернету и информатичка писменост становништва. Правовремено информисање отвара бројне могућности у савременом пословању (едукација, приступ пројетима, презентовање пороизвода, туристичка понуда, умрежавање...).

Техничка инфраструктура представља један од најзначајнијих елемената организације простора на „националном, регионалном и локалном нивоу“ (Бакић, 1995:214) с одразом на уређеност насеља. Представља крвоток простора, а по „степену њеног развоја поузданао се могу оцјењивати нивои укупног развоја територија и општи услови живљења по појединим насељима.“ (исто).

5.2. Друштвена (социјална) инфраструктура

Друштвена (јавна, социјална) инфраструктура представља друштвену надоградњу. Обухвата: школство, културу, науку, здравство, социјалну заштиту, административне услуге, спорт и рекреацију. Друштвена

инфраструктура одражава ниво културног и социјалног развоја и доступности услуга које омогућавају квалитет друштвеног живота и личних потреба становништва, дакле, показатељ је стандарда живљења и друштвено-економске развијености. Друштвена инфраструктура је углавном институционализована и одражава однос државе према друштву, те је кључни показатељ интегрисаности у савремене развојне процесе и користи се као индикатор у типологији руралних подручја. Развијеност друштвене инфраструктуре, осим економске развијености, условљена је и демографским приликама и истовремено на њих утиче. Просторни размјештај и старосна структура становништва детерминишу инфраструктурне потребе. У условима већег броја младог становништва егзистирају основне школе (прилог 7), док у депопулационим руралним насељима са старијим становништвом престају с радом (прилог 8).

Рад здравствених установа такође је условљен бројем присутног становништва, па је у руралним подручјима њихова мрежа редукована на функционисање у већим насељима или повремени рад у мањим насељима. Патуљаста и мала села углавном су без услуга друштвене инфраструктуре.

Прилог 7 – Основна школа - насеље Врба (Гацко)

Извор: Вучковић (2019)

Прилог 8 – Основа школа изван функције – село Аранђелово (Требиње)

Извор: Вучковић, 2019.

Инфраструктурна изграђеност један је од кључних фактора карактера и правца миграција становништва, па је њено одржавање од приоритетног значаја за демографску стабиност руралних подручја. Насеља без садржаја друштвене инфраструктуре представљају депопулациона насеља у дубокој старости. За одржавање друштвене инфраструктуре требају значајна средства, а у пружању услуга образована радна снага.

Пожељно је да су насеља која имају развијене јавне услуге на релативно прихватљивој удаљености од насеља која их користе и да су међусобно саобраћајно повезана. Квалитет услуга подразумијева рационалан просторни размјештај и развој потенцијалних центара заједнице села. Ова централна насеља имају функцију опслуживања услугама руралног простора и циљу спречавања депопулације и стварања предуслова за уравнотежени просторни развој. У хијерархији насеља ова насеља имају извјесни централитет у односу на села у окружењу која користе њихове услуге. Због развоја неаграних функција и пораста удјела непољопривредног становништва углавном

имају карактеристике мјешовитих насеља и потенцијални су центри локалног развоја. (центар заједнице села, у ЕУ - LAU 2). Из наведених разлога је нужно одржавање постојеће мреже установа друштвене инфраструктуре, која је у БиХ/РС, у актуелним економским приликама у атрофији, а једна је од претпоставки демографске одрживости руралних подручја. У условима слабе насељености и депопулације, у мрежи насеља могу се потражити нови и економичнији модалитети задовољавања основних потреба становништва, као што су мобилна здравствена и социјална служба, мобилна библиотека.... На том принципу могуће је пружати и трговачке услуге, односно снадбјевање становништва. Обављање административних послова и плаћања у условима савремених комуникација, треба успостављање интернета, е - служби или проширење дјелатности пошта.

Рурална подручја, по узору на традицију, требају већи степен самоорганизовања и солидарности у области пружања услуга, на нивоу локалних заједница, као што је рад ЛАГ група (Локалне акционе групе) у оквиру Европске Уније. Идеја „паметног села“ нови је програм у ЕУ са циљем информисања, пружања услуга и бржег укључивања села у развојне процесе.

III САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ВАЛОРИЗАЦИЈИ РУРАЛНОГ ПРОСТОРА

Рурална подручја доминантно су простор пољопривредне активности кроз цијелу историју људског рода. Удио других дјелатности, попут рударске, која се рано јавља, није био велики. Савремена валоризација руралних подручја у индустријским и терцијарним друштвима, подразумијева много сложенији приступ према потенцијалима руралних подручја од традиционалног аграрног друштва.

Нарастајуће потребе за природним ресурсима: рудама, угљем, хидропотенцијалом, дрветом, али и пољопривредном производњом, иницирane су константним повећањем свјетске популације, порастом животног стандарда и повећаном потрошњом. Истовремено, урбано друштво исказује све већу потребу за одмором у природном окружењу, те рурална подручја постају мјеста одмора и рекреације. Стављајући све расположиве ресурсе у функцију привредног развоја, савремена друштва у руралном простору, осим пољопривреде и шумарства, покрећу и друге дјелатности: рударство, енергетику, водопривреду, прерађивачке индустрије и туризам. Савремени концепт руралног развоја подразумјева полифункционалност руралног простора.

Различити захтјеви према руралном подручјима доводе до сукоба интереса у намјени простора и угрожавању његових изворних вриједности, односно одрживости појединих геосистема. Приступ валоризацији, вредновању и покретању појединих активности мора се заснивати на концепту одрживости геопотенцијала, економичности и очуваности, те избјегавању просторних конфликата узрокованих начином вредновања руралног простора.

1. Пољопривреда

Научно-технолошки развој: механизација пољопривредне производње, агротехничке мјере у пољопривреди, нове сорте у земљорадњи и расе у сточарству, хемизација и други поступци

подигли су продуктивност пољопривредне производње до горњих граница. Дакле, пољопривредна производња у најразвијенијим земљама свијета достигла је максимум продуктивности. Могућа су унапређења у правцу осмишљавања машина за поједине конкретније послове у аграру које још увијек обавља човјек. Земље у развоју значајно касне за увођењем механизације, модернизацији производње, култивисању аграрног пејсажа и уопште имају знатно већи удио запослених у пољопривреди (и до 50%) и нижу продуктивност по јединици аграрне површине. Поједини дијелови свијета, првенствено у Африци, јужној и југоисточној Азији и Средњој Америци аграрно су пренасељени. Већина становништва њихових држава живи у руралним подручјима, те интензивнији процеси деаграризације и деруализације тек предстоје. Низак ниво улагања у модернизацију пољопривреде и одбрану од елементарних непогода узрок је честим појавама глади. Ресурси овог географског простора предмет су интереса развијених земаља и углавном не доприносе значајније националном развоју. Њихова рурална подручја, често и цијели национални простор, имају карактеристике проблемских подручја. Виши степен политичке независности, модернизације друштва у разним областима и унапређења пољопривредне производње представљају приоритетне циљеве њиховог развоја.

Пољопривреда развијених земаља достигла је висок степен продуктивности и ангажује мало радне снаге (до 4%) због механизације производње. Сезонски потребна радна снага углавном долази из слабије развијених подручја или других земаља. Пољопривредна производња није усмјерена само на производњу хране, већ има висок степен прераде у прехрамбене и друге намјене. САД су највећи произвођач кукуруза у свијету, али већи дио се користи за непрехрамбене сврхе, између осталог чак за израду пласничних маса. Дакле, пољопривредни производи у даљњој преради, кроз различите прерађивачке индустрије, имају улогу сировине (месна, индустрија тјестенине, шећера, уља, слаткиша, коже и крзна, ужади, пластичних маса,...) у чијој се преради ангажује бројна радна снага. Повезивање пољопривредне производње с прерадом, односно формирање агро-индустријских комплекса, представљало би виши степен организовања

производње и већу продуктивности. Агро-индустријски комплекси били су добро организовани у социјалистичким колективним агроситемима. У земљама транзиције, степен индустријске прераде пољопривредних производа опада због отворености тржишта увозу страних производа. Индустријска прерада пољопривредних производа може се одвијати на мјесту примарне производње, односно у руралним подручјима, или у урбаним срединама. Уколико се прерада одвија и руралним срединама, доприноси већој социјалној стабилности становништва које углавном има двојне изворе прихода, усложњава социоекономску структуру становништва, омогућава квалификованој радној снази останак на селу, те деаграризацију не прати и деруализација. Оваква подручја остварују свакодневне контакте с градским насељима у окружењу, боље су инфраструктурно опремљена, попримају поједине елементе урбаности и имају виши степен укупног развоја.

2. Шумарство

Шумарство је дјелатност примарног сектора и подразумијева узгој и сјечу шума. Развијеност шумарства је условљена бројним факторима природне средине: рељефа, надморске висине, климе, педолошког покривача, али и човјековог дјеловања које се огледа у интензитету сјече шума, пошумљавања и узгоја, спречавања ерозије, пожара и других активности и ризика који доприносе угрожавању шумске вегетације. Велике су разлике између појединих земаља у прекривености националног територија шумама. Скандинавске земље, Швајцарска и Аустрија имају висок удио територије под шумом, преко 60%, које представљају значајно национално богатство, за разлику од Велике Британије и Холандије гдје је удио шума изузетно низак до 11% (Europa Parlament). Пустињске земље и простори огољелог краса имају мали проценат шума. У катастарској структури намјене земљишта површине под шумском вегетацијом припадају продуктивном земљишту. У већини земаља шуме се третирају националним ресурсом, слично рудном богатству. Правним прописима регулише се начин управљања шумским фондом, од националних паркова и шумских резервата, који су у посебном статусу у

власништву и под заштитом државе, до санитарне и економске сјече које су контролисане у државним и шумама у приватном и власништву локалних заједница.

Значај шума је вишеструк. Оне су регулатор климатских прилика и највећи произвођач кисика, „плућа планете“. У њима су станишта бројних животињских врста. Шумска и друга вегетација у шумском простору, развијене су по спратовима и формирају различите екосистеме. Бројни су шумски производи који имају велику вриједност на тржишту: купине, малине, гљиве, етеричне биљке медитеранских шума...Разноврстан животињски свијет представља потенцијал за развој ловног туризма. У појединим равничарским предјелима шуме (храста и букве) служиле су, и још увијек служе за тзв. жирење свиња, те доприносе економичнијем свињогојству.

Примарна валоризација шуме одвија се кроз сјечу дрвета. На бази дрвета развило се више индустрија: грађевинског материјала, папира и цеулозе, намјештаја и друге. Покретање индустријске прераде дрвета умножава радна мјеста и капитал, те се настоји постићи што већи степен финализације прераде дрвета. Дрво је значајан енергент, те се велика количина дрвета сваке године посјече за огрев. Обзиром да је економски продуктивним врстама дрвета потребно најмање 50 до 100 година за узгој и нову сјечу, неопходно је истовремено вршити обнову шума новом засадима. Пошумљавањем одржава се приближно исти обим богатства шумом, не нарушава се природна равнотежа, смањује се угроженост шумских екосистема и спречава покретање деструктивних физичких процеса. Шумски покривач има заштитну функцију у стабилизацији земљишта на великим нагибима, спречавања одрона, бујица, клизишта и ерозије, дакле, очуваности педолошког покривача. Дрво апсорбује велике количине воде, те у вријеме велике количине падавина засади дрвећа умањују ризике од поплава.

Удио шума се констано смањује на глобалном нивоу, што може имати велике посљедице на климатске промјене. У неразвијеним земљама сјеча шума је интензивнија јер се њеном сјечом и паљевином стварају нове аграрне површине, представља основни енергент и

значајну ставку у извозу. Узгој шуме угрожавају и повећана загађеност ваздуха и тзв. киселе кише, разне болести и пожари. Распрострањеност шума и човјеково присуство у простору у узрочно-посљедичном су односу. Повећано човјеково присуство и активност доприноси смањивању удјела шума, а депопулација руралних подручја утиче на сукцесивни повратак шумске вегетације која преузима некад обрађиване пољопривредне површине. У неприсуству човјека, простор се враћа примарној вегетацији. На тај начин шумска вегетација је показатељ друштвених процеса у руралном простору.

3. Лов и риболов

Лов и риболов, уз сакупљачку привреду, предствљају најстарију активност човјека и прво вредновање природних потенцијала и у традиционалним аграрним неразвијеним друштвима значајан су сегмент привређивања. Лов је у многим историјским периодима имао сталешки карактер јер је био повластица привилегованих слојева друштва и облик разоноде. Данас лов има карактер скупог „спорта“ који се одвија у локалним заједницама кроз ловачка друштва, која истовремено брину о одржавању животињског фонда. Лов и риболов дио су туристичке понуде. Велике зараде се остварују у лову на високу дивљач (јелен, вук, медвјед). Неконтролисани лов угрожава поједине врсте. Бројност животињске врсте одређује њену заштиту и број за одстрел. Риболов, посебно на планинским водама, постаје све популарнији вид рекреације. У пословним круговима посебно је популаран тзв. fly fishing, при којем се у неформалној атмосфери, уз одмор и рекреацију преговара о послу.

Лов зависи о степену очуваности шума и ливадских екосистема, као и рационалном лову и обнављању ловног фонда. Риболов је првенствено условљен рибљим фондом, на који утиче чистоћа воде. Интензивна сјеча шума и људске активности дуж ријечних токова повећавају загађеност воде и угрожавају рибљи фонд.

Богатство и разноврсност животињског свијета показатељ су очуваности екосистема и одговорног понашања човјека. Могућности развоја лова и риболова, као дијела туристичке понуде, упућују на

условљеност различитих елемената животне средине и сектора дјелатности.

4. Рударство, енергетика и водопривреда

Геолошка грађа условљава структуру и количину рудног богатства. Експлоатација руда има дугу традицију. Потребе за одређеним рудним сировинама промјењивог су карактера, чиме поједини простори добијају или губе на значају. Интензивније рударство почиње се развијати упоредо с развојем индустрије. У почетној фази индустријализације велике су потребе за угљем, водом и рудачом гвожђа, те су простори њима богати први захваћени процесом трансформације. Експлоатација руда покренула је социоекономско преструктуирање становништва и изградњу саобраћајне инфраструктуре. Традиционални аграрни пејсаж трансформише се под утицајем рударске функције и повезује саобраћајницама уз које се концентрише становништво. Због рударских копова скида се вегетациони и педолошки покривач, а у непосредној близини подижу рударска насеља. Дакле, рудна лежишта руралних подручја један су од фактора трансформације традиционалних руралних подручја и покретач прерађивачких индустрија, развоја саобраћајне инфраструктуре и градова.

У почетној фази индустријализације рударски региони били су покретачи укупног привредног развоја. Њихова, углавном монофункционална привреда, условила је једноставну социоекономску структуру у запослености становништва у којој доминирају мушкарци, рудари. Исцрпљивање рудних лежишта и престанак рударске активности ланчано се одражава на саобраћајну и занатско-трговачке функције које су у служби рударства, те и оне стагнирају. Поједини елементи саобраћајне инфраструктуре, првенствено жељезнице, губе функцију. Тиме, некад просперитетна, исцрпљена рударска подучја постају прва проблемска подручја индустријског доба. Углавном ниско квалификована рударска радна снага остаје без посла, као основног извора прихода. Некад аграрни пејсаж, рударском активности, посебно код површинских копова, оставља деградирано и загађено земљиште

чија је рекултивација дуготрајна и скупа. Еколошки проблеми су вишеструки; од угрожених екосистема, загађеног тла и вода до клизишта. Нужно се јавља потреба просторне реорганизације и различитих интервенција у правцу ревитализације. Сличан развојни пут имала су рударска подручја јужне Енглеске и Велса, Источне Србије, Унско-санског региона и централног дијела Босне и Херцеговине.

Експлоатација угља се врши због потреба за енергијом, па су рударство и енергетски сектор уско повезани. Производња електричне енергије нужан је предуслов покретања индустријске производње, што производњи електричне енергије даје предност при валоризацији природних ресурса. У угљеним басенима формирају се велики енергетски системи. Привредни развој је стављен изнад еколошких ризика и стања животне средине. Рад термоелектрана доприноси развоју индустрије и подмирује друге енергетске потребе, али истовремено угрожава аграрну производњу и животну средину непосредног окружења, нарушава здравље становништва и ограничавајући је фактор развоју туризма. Експлоатација угља и производња електричне енергије у термоелектранама (ТЕ) ангажује бројну, углавном мушку радну снагу и покреће цијели регион подстичући дерурализацију. Кумулативно, привредни развој достиже виши степен. Такав примјер на простору БиХ/РС представљају рудници угља и ТЕ Гацко, Угљевик и Станари, чије локалне заједнице улазе у ред развијених и средње развијених заједница. Због нових копова повремено врши се дислокација села унутар чијих атара су веће резерве угља. Кад се лежишта угља исцрпе испод границе економичности експлоатације, наведена подручја суочавају се са социоекономским и еколошким проблемима. Из наведених разлога, управљање рударским подручјима захтјева висок степен одговорног понашања у правцу рационалније и дуготрајније експлоатације, ублажавања еколошких ризика и потенцирања других активности у циљу социоекономске одрживости простора.

Прилог 9– Девастирање простора рударском функцијом- рудник Угљевик

Извор: Општина Угљевик- фото галерија

Производња електричне енергије у Југоисточној Европи и БиХ углавном се заснива на термоелектранама (ТЕ) и великим хидроенергетским системима (ХЕ) које ангажују већи број радне снаге. Изградња већег броја малих ХЕ нарушава географске вриједности руралних пејсажа, покреће еколошке ризике и оставља без воде руралне екосистеме и становништво, те дугорочно девастира простор и онемогућава његову туристичку валоризацију. Из тог разлога успостављена пракса изградње мини хидроелектрана у БиХ и цијелом региону, чија „оправданост" у јавности наилази на различите оцјене, с географског аспекта представља девастирање појединих геоситема с дугорочним негативним посљедицама и минималним ефектима у производњи електричне енергије и запослености. Хидротехничким интервенцијама у регулисању кретања вода у красу, на простору Поповог поља у Херцеговини 60-их година прошлог вијека, створене су вјештачке акумулације великог хидроенергетског потенцијала (тзв. „Доњи хоризонти") и истовремено ријешен проблем периодичних поплава, чиме је Попово поље добило аграрну валоризацију. Сличне

активности с истим циљем започете су у регулисању вода Дабарског и Фатничког поља (тзв. „Горњи хоризонти“). Приликом сличних техничких интервенција, понекад је неопходно исељавање становништва из простора чије се потапање планира за потребе водне акумулације. Том приликом врши се експропријација земљишта (одузимање уз накнаду) и пресељење становништва. Више села је потопљено за потребе формирања Јабланичког и Билећког језеро у Херцеговини, као и села и културноисторијских споменика за водну акумулацију Газиводе на Космету...).

У појединим земљама сиромашним угљем, које немају хидропотенцијал, потребна енергија добија се кориштењен снаге вјетра или еолске енергије (Холандија), сунчеве или соларне енергије (Француска), а у посљедње вријеме из биомасе. На простору бивше Југославије наведени извори енергије, зтв. обновљиви, чисти извори енергије, имају скромну искориштеност у односу на потенцијал.

Рударска и енергетска валоризација руралних подручја и управљање водама представља важан сегмет како руралног, тако развоја уопште. Истовремено, продукују се еколошке кризе и конфликти који се при валоризацији простора могу избјећи или умањити. Наведени примјери потврђују да технолошки развој и привреда често стоје насупрот стања животне средине, те да се мора пронаћи прихватљиво компромисно рјешење у којем је суштина одрживости геопростора.

5. Прерађивачке индустрије

Прерађивачке индустрије се почињу развијати у руралном простору крајем 19. вијека. Производња се углавном заснивала на преради пољопривредних производа (млинови, производња тјестенине, израда текстила, прерада коже), производњи пољопривредних алата, дрвопрерађивачкој индустрији ... Њиховим развојем постепено су се поједина сеоска насеља развила у варошице и мање градове. Потребе за свилом утицале су на узгој свилене бубе, а њен узгој на садњу дуда, те су ове активности биле координисане. Појава вјештачке јефтиније свиле утицала је на запуштање дудињака. Масовније су узгајани лан и конопља, чија је употреба почетком 20. вијека била већа него што је то

данас, кад су синтетички материјали преузели њихову функцију (производња платна, мрежа, ужади,...). Прерада вуне се заснивала на ситном сточарству. Пропадање домаће текстилне индустрије крајем 20. вијека у БиХ и окружењу (производња платна) и свођење на модну конфекцију (шивање), један је од фактора стагнирања овчарства.

Структура прерађивачких индустрија била је у директној вези са структуром аграрне производње и утицала на аграрни пејсаж. У почетној фази индустријског развоја, индустријска производња заснива се искључиво на домаћој сировини, а тржиште још није оптерећено конкуренцијом. Прехрамбене индустрије развијане су у низијским, аграрним просторима. На простору бивше Југославије дугу традицију прехрамбених индустрија имају Војводина и Хрватска. У условима слабе саобраћајне инфраструктуре и недостатка квалификоване радне снаге, средином прошлог вијека, прерађивачке индустрије лоциране су у веће градске, углавном регионалне центре. Релативно уједначену просторну дисперзију становништва задржали су простори гдје су прерађивачки погони имали већу дисперзију и били смјештени у средиштима општина и већим селима као секундарним центрима локалног развоја. У таквим срединама били су мање испољени емиграциони токови. Дакле, просторни размјештај индустријских капацитета одлучујуће је утицао на миграције становништва и развој или стагнирање руралних подручја. Просторни размјештај прерађивачких инустрија у БиХ одлучујући је фактор промјена у насеобинском систему и поларизације просторног развоја.

Дрвопрерађивачка индустрија црпи сировину углавном из брдских и брдско-планинских простора у којима се због конфигурације терена теже успоставаља мрежа друмских саобраћајница. Експлоатисано дрво из шума сточном вучом се допремало до ријека, а затим транспортовало сплаварењем. Од краја 19. вијека изграђиване су ускотрачне шумске пруге, којима се вршио транспорт дрвета до већих градова или у друге земље. Развој саобраћајне инфраструктуре за превоз дрвета и других сировина, као и ангажовање радне снаге на сјечи шуме и изградњи пруга, утицао је на динамику развоја села и пресељавање становништва ближе саобраћајницама и мјесту одвијања

активности. Ово је почетна фаза индустријализације којом се постепено мијења укупна валоризација и организација руралног простора. Овај процес почео је у Босни и Херцеговини крајем 19. вијека, кад је Аустроугарска окупирала БиХ и замијенила турску управу. Процес спуштања становништва с виших предјела у ниже и уз пругу био је истовремено и почетак преласка са доминантног сточарства на земљорадњу и непољопривредне дјелатности. У областима интензивне сјече шуме настају нова насеља. Прерада дрвета углавном се вршила даље од мјеста сјече и утицала је на развој градских насеља. У БиХ то су: Дрвар, Теслић, Устипрача, Сански Мост, Фоча и друга насеља. Престанак експлоатације природних ресурса, као и развој друмског саобраћаја 60-их и 70-их година 20. вијека, истовремено је значио и престанак кориштења ускотрачних пруга. Њихово укидање негативно се одразило на развој руралног простора. Ускотрачне пруге су трасиране у брдско-планинским пејсажима с очуваним природним феноменима и културноисторијским вриједностима значајног туристичког потенцијала. Слично Шарганској осмици у Србији и дугим примјерима у Европи, обновом и друге пруге могу се ставити у туристичку функцију. Реконструкција пруга у функцији ревитализације руралних депопулационих простора југозападне Босне и Горњосанско-пливског региона, могућа је од Дрвара, преко Срнетице до Млиништа.

За сјечу шуме ангажује се мушка неквалификована радна снага руралних простора, док је за прераду дрвета потребна квалификована радна снага. Његова прерада у градским насељима оптерећује саобраћајну инфраструктуру и повећава трошкове. Новоотворена радна мјеста привлаче радну снагу из окружења, па у појединим ситуацијама и радну снагу насеља у чијим се атарима експлоатише дрво. Тако се интензивирају радне миграције и подстиче трајно пресељење, а рурални простор постепено демографски празни. Лоцирање прераде дрвета ближе мјесту експлоатације повећало би број радних мјеста и утицало на социјалну и демографску стабилност руралних подручја. Уколико се дрвопрерађивачке индустрије лоцирају изван локалних заједница у којима се врши сјеча шуме, локална заједница нема велике користи од шумског богатства. На мјесту сјече

углавном се врши само примарна прерада дрвета која подразумијева грубу обраду. Финална прерада је најчешће удаљена од мјеста експлоатације којем остају бројни ризици покренути сјечом шума. Дрвна индустрија улази у ред индустрија које усавршавањем и надоградњом могу произвести тзв. ланчани низ прерађивачких погона, односно полупроизвода и производа којима у свакој фази надоградње расте цијена. С тога је важно индустријску прераду дрвета подићи на што виши степен прераде. Готово половину површине РС чине шуме различитог квалитета. У дрвопреради запослено само око 8 000 радника, од чега 1/3 на простору Бање Луке, затим Источног Сарајева, Добоја, Бијељине и Приједора (Мирјанић и остали, 2010). Дакле, остали простори богати шумом, слабе развијености, углавном представљају просторе експлоатације, али не и прераде дрвета, чиме би се унаприједио њихов развој.

6. Туристичка валоризација руралних подручја

Туристичка валоризација руралног простора јавила се касније у односу на друге облике вредновања и покретања активности. Рурални простори су релативно касно, тек изградњом мреже друмских саобраћајница, боље повезани с градским насељима. Њихова опремљеност другим садржајима физичке и друштвене инфраструктуре, која подиже квалитет боравка на селу, каснила је у односу на урбана насеља. Систем телекомуникација, важан за успостављање веза у туризму, тек у другој половини 20. вијека успоставља се у руралним подручјима. Пораст животног стандарда и масовна аутомобилизација омогућили су динамично кретање становништва у сврху одмора. Развој руралног (сеоског) туризма у директном је сразмјеру с развојем градова, градском гужвом, загађености и убрзаним темпом живота. Крајем 20. вијека мијења се перцепција руралих подручја, у којима градско становништво све више препознаје очувану географску средину, мир, тишину, добру храну, традицију, могућност рекреације и авантуризма. Рурални простор постаје атрактиван за одмор и рекреацију, дужи и краћи боравак у природи. Развој руралног туризма развијао се различитом динамиком у разним крајевима свијета. Његов почетак је у урбаним друштвима у

којима је становништво дистанцирано од руралног простора за којим се јавља носталгија и потреба. Дакле, у традиционалним аграрним друштвима нема услова за развој туризма у смислу понуде и потражње. Туризам, као дјелатност, подразумјева одређене друштвене прилике као предуслов развоју. Потребни су: слободно вријеме, вишак новчаних средстава, слобода кретања и средства комуникације, смјештајни капацитети и саобраћајна инфраструктура. Аутархична аграрна друштва привлаче туристе развијених урбаних друштава. Становништво неразвијених подручја не учествује у туристичким кретањима, а социоекономски положај не омогућава развој туристичке инфраструктуре, те се у организацији туристичке понуде јављају посредници, односно туристичке агенције. Уколико становиштво ових локалних заједница нема смјештајних капацитета, зарада из туризма је мала и углавном се своди на продају сувенира. Развијеније локалне средине активно се укључују у туристичку понуду креирајући различите туристичке садржаје, од презентовања етно културе до активног одмора у природи.

Могућности развоја туризма у руралним подручјима првенствено су дефинисане природним условима: рељефом, климом, хидролошким и богеографским приликама на основу којих се развија зимски и љетни туризам, планинарење, бањски и здравствени туризам, етно и еко туризам, манифестациони туризам, лов и риболов, сплаварење итд. Други важан сегмент развоја туризма је саобраћајна инфраструктура, туристичке организације и промоција. Туристички потенцијали руралних простора углавном нису препознати, а њихова промоција је селективна и ограничена. Масовнији медији доприносе бржем информисању, лакшем презентовању и повезивању потенцијалних туриста и домаћина.

Становништво руралних подручја представља значајан фактор развоја туризма и углавном његов најслабији сегмент. Већина туристички атрактивних простора мале је насељености и са становништвом високе старости, те је његово укључивање у туристичку понуду слабо и недовољно. Образовна структура руралног становништва представља ограничење у употреби савремених

средства комуницирања, промовисања локалне средине, као и иновативности. С тога су веће руралне средине повољнијих демографских структура прилагодљивије захтјевима туристичке потражње.

Концепт руралног туризма представља прихватљив модел вредновања природних и антропогених вриједности у циљу привредног развоја. Не угрожава развој пољопривреде и не угрожава руралне екосистеме. Пољопривреда и туризам функционишу као двије комплементарне гране привреде. Смјештајем туриста пољопривредна домаћинства повећавају добит продајом својих производа туристима, те нису нужно овисна о тржишту. Различити облици руралног туризма постају све популарнији. Очувани природни комплекси у близини већих градова имају висок степен туристичког вредновања, као мјеста одмора и рекреације, једнодневних излета или формирања тзв. викенд насеља. Укључивање пољопривредних газдинстава у туристичку понуду даје добре резултате у Швајцарској, Аустрији, сјеверној, Италији и Словенији. Простор БиХ нема дугу традицију у развоју туризма уопште, па тако ни руралног, али хетерогеност укупних геопотенцијала нуди могућност развоја туризма. За развој локалних заједница прихватљивији је кућни смјештај туриста од развоја хотелског смјештаја јер приходи из туризма остају локалном становништву и доприносе социоекономском развоју. Очуваност природних и антропогених система претпоставка је њиховој туристичкој валоризаацији. У том смислу нужно је стављање под заштиту простора високе вриједности, квалитетно управљање заштићеним подручјима, природним резерватима или националним парковима, као и избјегавање просторних конфликата при валоризацији руралног простора.

7. Комплексна валоризација руралног простора и просторни конфликти

Комплексна валоризација руралног простора у савременим условима развоја подразумјева вишеслојну анализу геопросторног потенцијала кроз појединачно сагледавање карактеристика појединих геосистема и

њихових елемената: геолошке грађе, рељефа, климе, хидросистема, екосистема, агросистема, становништва и насеобинског система, инфраструктурних система, односно њихове просторне дисперзије, капацитета и рањивости. Укупно посматрано представљају геодиверзитет Републике Српске. Геодиверзитет је „веома сложена појмовна категорија која укључује како природне тако и антропогене системе и подсистеме, који су у исто вријеме и основа и фактор развоја" (Гњато Р., Гњато О., 2008:412). Узрочно-посљедични односи у геопростору, односно појединачним комплексима геодиверзитета, компатибилност и некомпатибилност појединих активности условљавају селективни приступ вредновању валоризованих потенцијала и њиховом активирању у функцији развоја.

Савремени начин привређивања тежи специјализацији, па се унутар пољопривредне производње прелази с поликултурне на монокултурну, специјализовану, тржишно оријетисану пољопривреду. Ипак, у сеоском простору у европским земљама (Аустрија, Швајцарска, Њемачка, Холандија) све чешћа је пракса да уз пољопривреду сеоска домаћинства с малим и средње великим посједима покрећу и друге дјелатности (мале прерађивачке индустрије, пилане и грађевинске фирме, угоститељске и туристичке дјелатности и различите услуге). Тиме комбинована дјелатност сељак – радник у прелазној фази прединдустријског и индустријског друштва, која је у недовољно развијеним земљама, задржала становништво у селу добија нове форме (Marinović - Uzelac, 2001).

Пољопривредна валоризација и вредновање руралног простора остаје доминантни и примарни начин функционалног вредновања руралног простора. Структура пољопривредне производње и просторна орагнизација аграра првенствено су условљени природногеографским условима, међу којима примарно климатским и педолошким (прилог 10), те другим друштвеним и социјалним факторима (насеобинским приликама, власничком структуром, величином посједа, радном снагом, техничким условима, степеном модернизације и тржишном оријентацијом, облицима удруживања, производним ланчаним везама, техничким интервенцијама у простору

и слично). Висока продуктивност пољопривредне производње омогућава производну надоградњу кроз прерађивачке погоне прехрамбене индустрије, чиме се успоставља агроиндустријски систем. Лоцирање прерађивачких индустрија у руралном простору условљено је с више фактора: обимом производње, радном снагом, инфраструктуром итд. Пољопривредна производња без индустријске прераде пољопривредних производа представља недовршен производни процес, прекинути ланац производње, у којем су пољопривредници препуштени слободном тржиту и конкуренцији. Успјешност пласмана њихових производа овиси о конкурентности на тржишту и тржишним политикама. Да би финансијски опстали неопходно је стално унапређивање производње, дакле нова новчана улагања, међусобно удруживање произвођача и заједничко наступање на тржишту, помоћ државе у виду субвенција, заштите домаћих производа, стручне помоћи, одржавања и унапређивања система одбране од природних непогода, изградње инфраструктуре, правне заштите и других мјера.

Прилог 10- Агроеколошке зоне Републике Српске

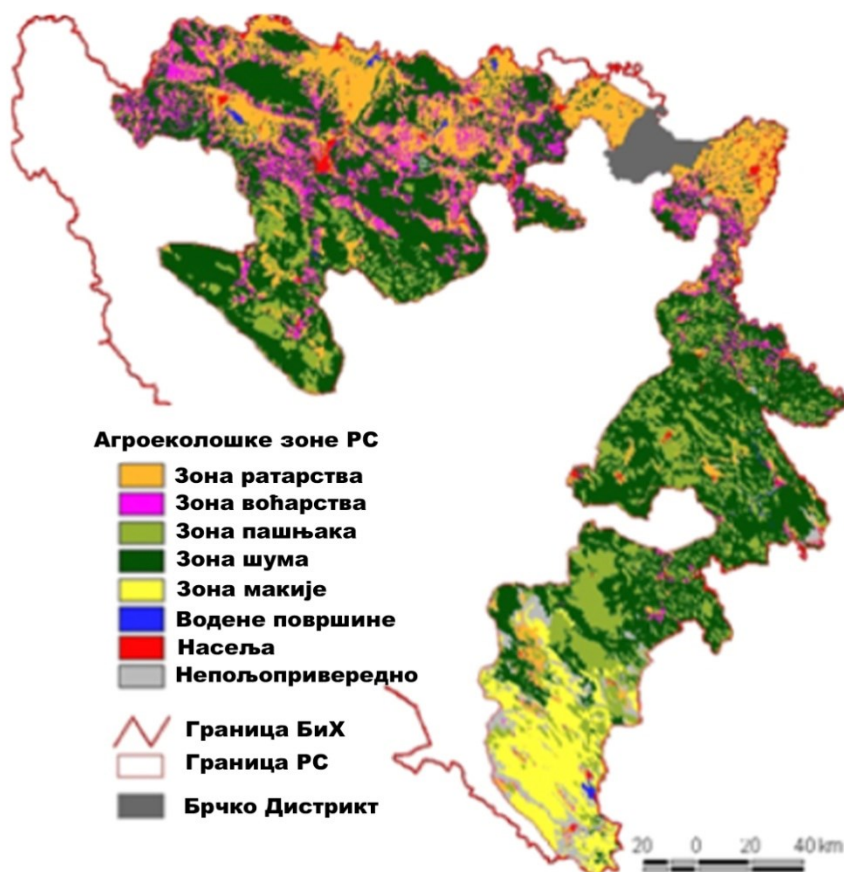

Извор: Предић и други (2009:57)

Позитивни примјери ланчаних производних веза између пољопривреде и индустрије имају дугу традицију у Холандији, Данској, Швајцарсској, Аустрији и Словенији. Сиромашне минералним ресурсима и енергентима, Холадија и Данска су унаприједиле и подигле на изузетно висок ниво просторну организацију аграра, инфраструктуру, механизацију, производњу и пласман пољопривредних производа (прилог 11).

Прилог 11– Полдери у Холандији

Извор: https://www.istockphoto.com/photo/aerial-view-on-agriculture-landscape-in-flevoland-the-netherlands-gm857368182-141280017

Посматрано с различитих аспеката: социоекономског, инфраструктурног, технолошког, насеобинског и демографског, рурални региони наведених земаља по разним типологијама и критеријима припадају развијеним руралним и рурално-урбаним подручјима.

Узгој и експлоатација шуме може се посматрати с више аспеката: екоклиматског значаја шума, енергетског, туристичког и индустријско-прерађивачког. Интегрално управљање шумским потенцијалом претпоставља успостављање равнотеже између различитих облика валоризације. У овом сектору потребан је виши степен правне уређености и контроле, како у државном, тако и у индивидуалном сектору власништва и управљања шумама. Нерационална експлоатација шуме покреће природне ризике и умањује могућности туристичке валоризације.

Иако **прерађивачке индустрије** црпе сировине из руралних подручја углавном су лоциране у урбаним насељима. Прехрамбена, текстилна и дрвопрерађивачка индустрија „природно“ припадају руралном простору, односно покрећу их пољопривредна производња и шумски комплекси, нису загађивачи, те не нарушавају природну равнотежу. Подразумијева се да је експлоатација дрвета праћена интензивним обнављањем кроз пошумљавање.

Туристичка валоризација руралног простора и рурални туризам имају перспективу која се заснива у све испољенијој урбанизацији и динамици савременог начина живота, а тиме и потреби становништава за одмором у природи. Предуслов развоју руралног туризма је очуваност природних и антропогених геокомплекса: шума, вода, пејсажа, екосистема, етно културе и културно-историјског насљеђа. Туризам је дјелатност која не угрожава сектор пољопривреде, напротив омогућава продају пољопривредних производа за снадбјевање туристичког тржишта , а пољопривредним домаћинствима укљученост у још једну дјелатност која може бити заначајан извор прихода. Развој туризма претпоставља саобраћајну доступност, смјештајне капацитете, квалификовану радну снагу за маркетинг и туристичке услуге, свијест и дјеловање у циљу заштите и презентовања локалних специфичности, заштите културног насљеђа и унапређења животне средине, сарадњу унутар локалне заједнице, традиционалне занате и слично.

Развојне стартегије Европске Уније у више развојних докумената потенцирају просторну кохезију руралних и урбаних подручја којима првенствено доприноси изграђеност инфраструктуре и развој прерађивачких индустрија и туризма. Сугерише се комплекснија валоризација руралних подручја у циљу смањивања развојних диспаритета. Развојне предности траже се у регионалним специфичностима природног и културног насљеђа и њиховом позиционирању на тржишту роба и туристичке понуде, тзв. „брендирање“ (Teritorijalna agenda, 2007).

Валоризација рудних налазишта и рударска активност истовремено представљају значајан развојни потенцијал, али покрећу бројне ризике у животној средини: клизишта, ерозију, промјене у природном покривачу, загађења ваздуха, тла и воде, понекад и пресељење становништва, премјештање ријечних токова, релокацију културноисторијских споменика и слично. По завршетку експлоатације природног ресурса остаје девастирана географска средина, коју је потребно санирати (прилог 9). Из наведених разлога неопходно је обавезу санирања терена дефинисати приликом закупа, концесије на експлоатацију природних ресурса. Примјери девастирања великих површина површинским коповима видљиви су на примјерима рудника у БиХ (гвожђа - Омарска, угља - Угљевик); рудника у Србији (угља Костолац, Алексинац, Обилићево; бакра (Мајданпек, Бор,...). Експлоатација камена оставља оголио пејсаж, а мљевење камена и покретање цементара долази у конфликт с туристичком и туристичко - здравственом функцијом због велике количине ситних честица у ваздуху, а штетно утиче и на биљни покривач, односно екосистеме.

Процјена предности неке дјелатности у односу на другу која је искључује, те се не могу истовремено развијати, претпоставља анализу социоекономских ефеката планираних дјелатности на становништво и развој, временски период трајања активности, угроженост животне средине, односно одрживост екоситема. На основу укупности њихових ефеката даје се предност начину вредновања простора.

Енергетски сектор у руралним подручјима предмет је бројних научних и стручних анализа, често и политичких притисака ка орјентацији на одређене изворе енергије (одређеног простора и извора), његовом потенцирању или наглашеном противљењу енергетске валоризације. Извори енергије могу потицати од угља, воде, вјетра и биомасе. Склоп природногеографских фактора дефинише богатство или ограниченост енергетским потенцијалом. На одређеном степену развоја фаворизује се вредновање појединих извора енергије: прво је то био угаљ. Његова експлоатација ангажовала је бројну мушку радну снагу и омогућила изградњу термоелектрана, као енергетске основе за развој индустријског сектора дјелатности. Висок степен

загађености ваздуха, повећани здравствени ризици, стање животне средине у близини термоелектрана (ТЕ), еколошки стандарди, разлози су преорјентације на обновљиве изворе енергије. У фокусу су све више мини хидроелектране, енергија вјетра, сунца и биомаса. Супротстављени су ставови енергетске валоризације ријечних токова између поборника мини хидроелектрана и противника, организација за заштиту животне средине и других еколошких покрета. Геопросторне посљедице, које се манифестују недостатком воде за потребе становништва, аграра и екосистема, девастирање пејсажа и смањену могућност развоја туризма аргументују ризике. Изградња мини хидроелектрана на простору југоисточне Европе има тенденцију раста. У БиХ/РС интензитет изградње озбиљно угрожава постојеће екосистеме и туристичку валоризацију простора. Енергија вјетра и сунца, као и енергија из биомсе, недовољно су кориштени извори енергије.

Комплексна валоризација руралног простора подразумјева активирање њеног укупног територијалног капитала, интегрални приступ развоју, избјегавање просторних конфликата и поштивање принципа еколошке и социоекономске одрживости. Стављање потенцијала руралних подручја, који су дуго били у функцији развоја урбаних подручја, у функцију сопственог развоја, заснива се на неколико претпоставки: демографском потенцијалу и инфраструктурном развоју и организацији. Валоризација простора у правцу диверзификације руралне привреде подстиче социоекономски развој као основу демографске одрживости. Мултифункционалност руралног простора и насеља јача просторно-функционалну организацију и доприноси смањивању просторних диспаритета у достигнутом степену развоја.

Висок степен комплементарности у руралном простору имају пољопривреда и туризам, уз претпоставку одговорног понашања, односно очуваности екосистема и културног насљеђа. Развој пољопривреде и прерађивачких индустрија (прехрамбене и текстилне) међусобно су условљене и представљају добар примјер корелације и привредног повезивања. Шумарство, уколико се заснива само на сјечи

без интензивног пошумљавања и без финалне прераде дрвета, не доноси већа средства локалној заједници, а покреће бројне ризике и ограничавајући је фактор развоју туризма. Експлоатација минералних ресурса, као и шумарство, подиже степен запослености, али покреће природне ризике и изузима дио пољопривредних површина. Мини хидроелектране су најосјетљивији начин вредновања хидропотенцијала са сложеним посљедицама на екосистеме и друге активности, те је нужан врло опрезан и селективан приступ оваквом начину коришћења вода (прилог 12). Кориштење енергије вјетра нема негативних ефеката на простор. У туристичкој валоризацији вјетрењаче представљају занимљиве објекте и дио уређеног културног пејсажа (Холандија, Данска)... Наведене аргументације треба разматрати у постуку руралног планирања. Сви потенцијали, без ограничења, не могу се истовремено ставити у функцију развоја. Из наведених разлога принцип одрживости животне средине, односно појединих геосистема, представља основни принцип у планирању развоја и одрживости руралног простора.

Прилог 12 – Минихидроелектрана на ријеци Сани

Извор: https: www.бука.com

Националне стратегије интегралног руралног развоја појединих земаља заснивају се на структуралним и кавалитативним

карактеристикама природне средине и могућности њеног вредновања и покретања руралне економије с циљем руралне одрживости.

Рурални развој обухвата различите приоритете, првенствено економски развој и одрживост руралних подручја. Осим природних, демографских и инфраструктурних ресурса, све чешће се истичу знање, институције и локалне подузетничке иницијативе у разним областима друштвене праксе. Сугерише се диверзификација привреде, али и специјализација локалне и регионалне привреде са циљем боље конкурентности (Teritorijalna agenda, 2011).

8. Управљање заштићеним подручјима

Привредни развој и све интензивнија експлоатација ресурса руралне средине од почетка индустријализације девастирају руралне геосистеме. Интензитет деструктивног дјеловања угрожава све веће просторе на планети и има глобални карактер. Заштита обрадивог земљишта, шума и вода представља приоритет садашњих и будућих генерација. Подручјима изузетних природних вриједности, с очуваним екосистемима и природним феноменима, који су ријетки, требају висок степен заштите, правно дефинисан ограниченим активностима. Подручја која су стављена под неки вид правне заштите на националном, регионалном или локалном нивоу, чиме је ограничен и дефинисан начин кориштења и могуће активности, називају се заштићеним подручјима. Уколико су просторно већа и од националног заначаја добијају статус националних паркова (прилог 13 и 14). Одређену правну заштиту имају природни резервати и паркови природе. Имају богате екосистеме и представљају туристички атрактивне локације у којима се и туристичке активности одвијају на правно утврђен начин и у условима одређене просторне и привредне организованости. Сваки сегмент уређења заштићених подручја, изградња инфраструктуре и објеката, ограничене привредне активности, мора бити координисан и контролисан, те усмјерен на максималну очуваност постојеће природне равнотеже и изворних вриједности постојећих геосистема. Очуване природне средине имају

често и богато културно насљеђе, што повећава њихову вриједност и атрактивност, као и степен и начине заштите.

Институционално уређене државе улажу заначајна средства у очување природног насљеђа, третирају га као национални ресурс од посебног националног интереса и изузимају их из економске валоризације при изради просторно-планске документације и развојних стратегија. Презентовање вриједности заштићених подручја одвија се углавном кроз туристичку валоризацију, различите спортске и културне манифестације, које не угрожавају постојеће вриједности и доприносе њиховој продуктивности и економској самоодрживости.

Прилог 13 - Национални парк Козара

Извор: www.npkozara.com

Власнички односи су важан фактор у очуваности простора изузетних природних вриједности. Заштићена подручја су у власништву државе или локалних заједница које брину о њиховој заштити и развоју. Приватизација заштићених подручја, као и привремени закуп, у пракси

нису дали позитивне резултате. Њихова валоризација у правцу интензивне експлоатације у разне сврхе девастирала је аутотхоне вриједности због којих су стављена под заштиту. Земље у транзицији, за разлику од земаља Европске Уније, имају мањи проценат заштићених територија. У развијеним земљама Европе, до 15% површине националних територија су под посебном заштитом. Србија има заштићено око 7,5% територије Република Српска око 1,13%. Република Српска има три национална парка и више резервата природе. Национални паркови „Козара“ 3.530 ha и „Сутјеска“ 17.214 ha, осим очуваних природних вриједности, од изутетног су културно-историјског значаја јер представљају мјеста великих страдања народа у борби против фашизма у Другом свјетском рату. У подручју Подриња на површини 6. 315 ha, са staништима реликтних и ендемичних врста у клисурасто-кањонској долини ријеке Дрине, формиран је 2107. године национални парк „Дрина“(Службени гласник РС, бр. 63/17). Планира се његово проширење на археолошки локалитет „Скелани“из римског периода, изузетне историјске вриједности, који треба највиши степен заштите. Национални парк „Уна“, проглашен 2008. године, једини је национални парк у Федерацији БиХ . Обухвата 19.800 ha површине сјеверозападног простора БиХ (ток ријеке Уне и планина Грмеч и Пљешевица). Национални парк „Уна“ посједује јединствене хидролошке феномене и висок степен очуваности геосистема (Službene novine F BiH, br. 71/08).

Мочварни екосоистеми међу првима су правно заштићеним споменицима природе у Европи и свијету. Заштићени су Рамсарском конвенцијом о конзервацији и заштити птица мочварица, донесеној 1971. године. У БиХ су три подручја у статусу рамсарских подручја: Хутово блато 2001., Бардача 2007. и Ливањско поље 2008. године. Резервати природе Хутово блато и Бардача добили су формалну заштиту на нивоу БиХ, односно СФРЈ, много раније. Мочварни резерват Бардача, око 3 500 ha површине на простору Лијевче поља, остатак је много већег мочварног комплекса који је исушиван крајем 19. и почетком 20. вијека, те га окружује аграни простор. За разлику од Хутовог блата, које има висок степен туристичке валоризације, развој туризма на Бардачи заустављен је приватизацијом дијела природног

резервата, исушивањем и покретањем аграрне активности, при чему је уништен већи дио њеног екосистема. Примјер је негативних посљедица насталих приватизацијом и неадекватним управљањем природним добром. Република Српска има више заштићених споменика природе; прашуме Јањ и Лом, те више пећина: Орловача, Љубачево, Растуша, Вагањска и друге, које представљају значајан, недовољно вреднован туристички потенцијал. Природно и културно насљеђе руралних подручја, заштићено и незаштићено правним одредбама, представља велики, ресурс у развоју руралног туризма и позиционирању појединих регија и локалних заједница.

Прилог 14 –Национални паркови у функцији формирања туристичких трансграничних региона

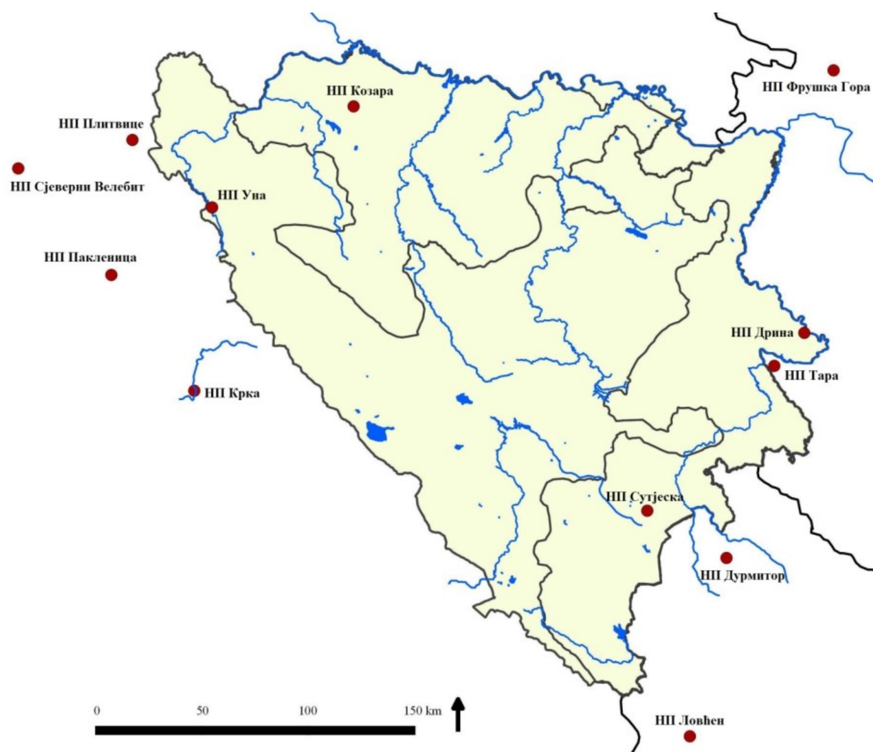

Просторни размјештај националних паркова и природних резервата у БиХ и у пограничним областима сусједних земаља омогућава

формирање трансграничних туристичких региона изузетне природне и културне хетерогености. Повезивање туристичке понуде у заштићеним подручјима Подриња (БиХ – Србија – Ц. Гора) и Поуња (БиХ – Хрватска) интегрисало би пограничне просторе у трансграничне туристичке регионе као могуће покретаче развоја руралних подручја наведених држава.

Национални паркови „Козара“ (РС), „Уна“ (Ф БиХ), „Плитвице“, „Сјеверни Велебит“, „Пакленица“ и „Крка“налазе се на релативно малим удаљеностима. Наведени простори имају и друге туристичке потенцијале: бање и културноисторијске споменике, те повољан саобраћајногеографски положај и инфраструктуру. Смјештени су уз трасу туристичких кретања из средње Европе према обали Јадранског мора. Релативно мален, природно и културно хетероген наведени простор је у процесу депопулације. Уз претпоставку међудржавне сарадње, овај простор би могао ставити у службу развоја очуване потенцијале природног и културног насљеђа и ефикасније доприносити укупном развоју.

Погранична подручја уз источну границу БиХ (према Србији), јужно од Зворника карактерише мала насељеност, наглашена руралност, углавном слаба саобраћајна повезаност, насеобински систем малог демогафског и функционалног капацитета (Mandić, Živković, 2014). У демографском смислу погранична подручја између Републике Српске и Србије старија су од просјечне старости становништва на државном нивоу. Због заостајања у социоекономском развоју ова подручја представљају проблемска подручја националних територија. Низак ниво међудржавне сарадње, правне регулативе у заштити природног и културног насљеђа, слабости просторно-функционалне организације, недостатак већих развојних центара, слаб демографски потенцијал, недостатак капитала, кључни су проблеми који представљају озбиљне препреке ефикаснијој валоризацији заштићених подручја и формирању трансграничних туристичких региона, чијим би развојем проблемска подручја доживјела ревитализацију. У том смислу реализација резервата биосфере у пограничном подручју Подриња и Таре функционално би обједила и правно заштитила слабо насељен простор

очуваних екосистема и природногеографских и културних вриједности, који су већ дефинисани као заштићена подручја и резервати природе под различитим степеном заштите (Просторни план РС). На простору од Националног парка „Дурмитор“, преко кањона Таре до Националног парка „Сутјеска“ формира се туристички трансгранични регион великог потенцијала у пограничним просторима три државе: Црне Горе, Србије и Босне и Херцеговине, с претпоставком усаглашености правних прописа и инфраструктурног повезивања.

9. Изложеност руралних подручја природним ризицима и катастрофама

Рурална подручја су изложена различитим природним ризицима и катастрофама. Међусобна условљеност елемената природне средине: геолошке грађе, рељефа, климатских, хидролошких, педолошких и биогеографских карактеристика подразумијева одговорно понашање човјека у простору да би се избјегло покретање појединих природних ризика. Временске непогоде настају општом циркулацијом ваздуха условљеном географском ширином, односом копна и мора, надморском висином, прекривености подлоге вегетацијом и другим климатским факторима. Поједини простори више су изложени орканским вјетровима, поплавама и сезонским сушама. Геолошка грађа и процеси у унутрашњости Земље у просторима појављивања изазивају вулканске ерупције и подрхтавања тла. Дакле, бројни су и сложени физичкогеографски фактори који утичу на појаве природних катастрофа. Под антропогеним утицајем поједини физички процеси се интензивирају или се превентивним дјеловањем умањују. У подручјима честих природних катастрофа људске заједнице су, ради свог опстанка, развијале и усавршавале просторну организацију, системе праћења природних појава и непогода. Ефикасност одбране од природних ризика показатељ је организованости и развијености друштва. Прве људске цивилизације су настале у долинама великих ријека (Нил, Еуфрат, Тигрис, Инд, Хоангхо) у аграрним друштвима захваљујући високом степену уређености система за наводњавање и одбрану од поплава. Захваљујући организованости друштва

контролисани су природни ризици и кроз хидромелирационе и хидроиригационе системе природне непогоде (поплаве) стављане у службу привређивања и развоја (наводњавање сувих предјела и узгој пољопривредних култура).

Глобалне климатске промјене и све учесталије појаве екстремних вриједности климатских елемената (температура, падавине, вјетрови) и њихове посљедице (град, поплаве, суше, разарања) показују да су слабије развијене државе и региони осјетљивији и рањивији на климатске промјене, јер су системи праћења и превентивног дјеловања слабије развијени (IPCC, 2014). Најгушће насељени дијелови свијета су управо простори највећих временских непогода (простор монсунске Азије). Сјетве и жетве пиринча овисе од ритма и обилности монсуна, који су истовремено и благодет и казна. Захваљујући њима овај простор има двије сјетве и жетве годишње, што омогућава производњу хране најбројније популације свијета (Кина и Индија). Укупна просторно-функционална организација (насеља, хидротехничка инфраструктура, пољопривредна производња) усклађује се са природним законитостима. Вјековима живећи на трусним подручјима, у близини вулкана, у зони разорних вјетрова, становништво се адаптирало и свјесно је могућих посљедица. Поједине природне катастрофе остављају и позитивне посљедице: вулкани су опасни, али је земљиште настало ерупцијом плодно, с појавом руда и топлих извора воде. Најраспрострањенија и најизраженија вулканско-трусна зона је у области Пацифика. Подрхтавање тла уз обале мора покреће цунамије, високе таласе разорне снаге.

Најмање природних ризика, и оних изазваних климатским појавама, у умјереном је климатском појасу. Климатске непогоде посљедица су временских прилика, односно испољености основних климатских елемената; температура и падавина. Као њихова посљедица јављају се поплаве, град, суше и пожари. Њихова испољеност, просторност и интензитет угрожавају пољопривредну проиводњу, наносе велику штету екосистемима, а повремено и насеобинским системима и ифраструктури. Дисперзност руралне насељеноси отежава систем

праћења и адекватну одбрану, као и санирање настале штете у руралним подручјима.

Ријечне долине представљају један од аграрно највреднијих простора. У свијету то су долине ријека: Еуфрат, Тигрис, Инд, Гангес, Јангцекјанг, Хуанг Хо у Азији, Нил у Африци, Мисисипи и Мисури у Англоамерици, Дунав, По, Рајна, Висла, Волга и Дон у Европи. Посматрано на простору БиХ/РС то су ријечне долине Саве, Уне, Сане, Врбаса, Босне, Спрече, доњег тока Дрине и доњег тока Неретве. Ове ријеке углавном имају нивално-флувијални режим. Дакле, максимум њиховог водостаја је у касно прољеће, кад се топи снијег у горњем дијелу њихових водотокова, и због повећане количине кише, те други у касну јесен изазван падавинама. Њихови доњи токови изложени су сезонским поплавама (прилог 15). Ријека Сава тече од запада ка истоку, а ријеке њеног слива у БиХ од југа ка сјеверу, те се окомито уливају у Саву. Дио Панонске низије из ток ријеке Саве (њен јужни обод), гледано кроз географско-историјски развој простора, константно је био изложен поплавама, што је условило релативно малу насељеност и развој мочварно-барских екосистема. Крајем 19. вијека почеле су велике хидротехничке интервенције и у континуитету трајале до краја 20. вијека. Захваљујући мелиорацији, изградњи канала и насипа на простору Посавине створене су обрадиве површине високе аграрне вриједности. Данас овај простор представља житницу и најгушће насељен простор БиХ с развијеним инфраструктурним системима. Готово у цјелини припада Републици Српској и представља њену сјеверну развојну осовину.

Посљедње три деценије неодржавања хидротехничких система и неуређивања ријечних токова, интензивирано климатским промјена и појавом екстрема (температуре, падавине), резултирало је учесталим ризицима од поплава, од којих је највеће размјере имала поплава 2014. године која је имала шири регионални карактер (БиХ, дио Хрватске и Србије). Ова природна катастрофа имала је и људских жртава, нанијела је велику материјалну штету због уништених стамбених и пословних објеката, саобраћајне и друге инфраструктуре и пољопривредне производње. На простору БиХ било је угрожено преко 1 200 000

становника, а укупна нанесена штета износила је преко 2 милијарде еура. (IDMC, 2015). Обилне падавине и поплаве покренуле су бујице, ерозију и клизишта. Њене размјере и штетне посљедице нису узроковане само обилним падавинама, већ су интензивиране антропогеним утицајима.

Прилог 15– Природне катастрофе - полава, Приједор, 2019.

Извор: Принтскрин

Запуштеност инфраструктурних система у функцији одбране од поплава, интензивна сјеча шума и непошумљавање, неодржавање ријечних корита, насипа и канала, дивља изградња дуж ријечних токова, експлоатација шљунка и дугог неодговорног понашања, кумулативно су утицали на интензитет поплава, као и учесталост појављивања. Осим конкретно нанесене материјалне штете, поплаве 2014. године су промијениле квалитет обрадивог земљишта спирањем, преношењем снагом воде, клизиштима, покривањем педолошког покривача слојевима шњунка, те уносом различитих хемијских суспстанци. Велику опасност представља помјерање мина заосталих из грађанског рата (прилог 16).

Минирана подручја (сумњива површине) обухватају 1.018 км^2 или 2.1% површине БиХ са 8.525 регистрованих локација. Угрожавају

безбједност око 545 000 становника или 15% укупне популације Босне и Херцеговине (BH-MAC). Њихово помјерање изазвано поплавама, бујицама и клизиштима додатно усложњавају проблем њиховог лоцирања. Просец деминирања одвијаће се дуго и трајати бар још једну деценију. Минирана подручја искључена су из привредне активности (пољопривреда, шумарство) и умањују могућности туристичке валоризације простора у чијој се непосредној близини налазе.

Прилог 16- Преклапање минираних и поплављених подручја 2014. у ширем простору Орашја

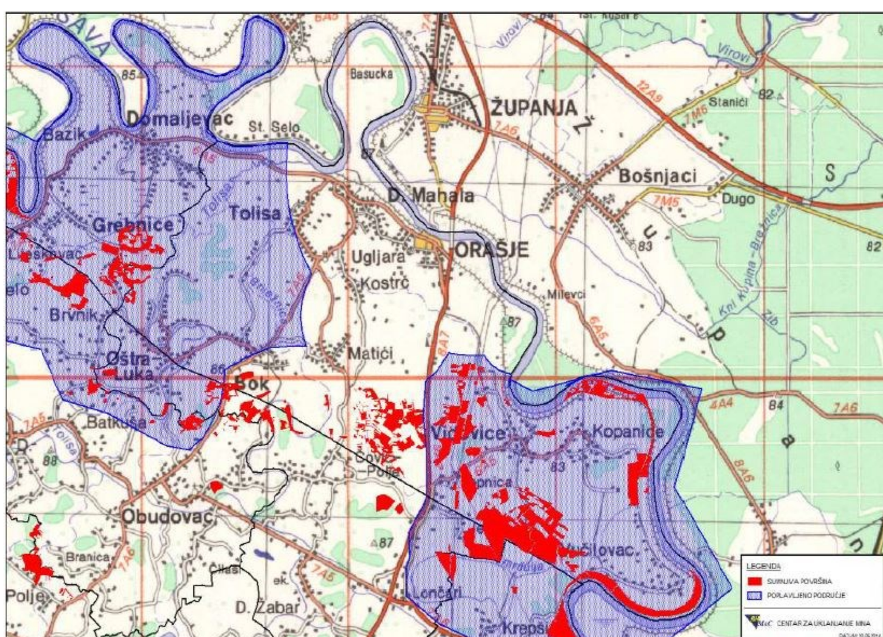

Извор: (BH-MAC)

Висок степен ризика за аграрну производњу представља појава града, која се у нашим географским просторима јавља у периоду од априла до октобра. У циљу праћења и превентивног дјеловања формирају се противградне службе. Простор БиХ „прати“ и дјеловањем „прекрива“ Протиградана превентива Републике Српске. Учесталост појаве дана с

градом указује на нужност, а нанесена штета на значај превентивног дјеловања. У периоду 1995-2004. године било је просјечно 10,5, а у периоду 2005-2014. године 27,6 дана с градом годишње. (Živković и остали, 2018). Противградне службе у свом раду су ослоњене на информације хидрометеролошког завода. Мрежа хидрометеролошких станица распоређује се унутар државне територије и покрива простор различитих природногеографских услова и њима узрокованих климатских елемената пратећи њихове параметре. Резултати мјерења служе за дневне, краткорочне и дугорочне прогнозе од изузетне користи за пољопривредну производњу, туристичку понуду, одвијање саобраћаја, успостављање превенитивне заштите. Због ефикаснијег праћења временских прилика и превентивног дјеловања неопходна је међудржавна повезаност хидрометеоролошких служби и противградних превентива, односно њихово умрежавање (исто). Климатски елементи (температуре, падавине, висина и дужина сњежног покривача, вјетрови, магла, број сунчаних сати, мраз, поледица) важан су фактор хетерогености и одрживости појединих екосистема и привредних активности.

Суше и пожари су међусобно условљене појаве, у условима високих температура и мале количине падавина и третирају се као елементарне непогоде. Под појмом суша подразумијева се мања количина падавина од потребне одржавању постојећих екосистема. За њихову одрживост и развој пољопривреде посебно је важна количина падавина у вегетационом периоду. У недостаку довољне количине падавина системи наводњавања су неопходни, те уређена, развијена аграрна подручја имају развијене и ове системе. Канали имају двојаку функцију: одводњавања вишка воде и њену акумулацију за потребе суше. У земљама које немају довољно падавина, располагање водом се рационализује системом наводљавања „кап по кап“. Суша је врло распрострањена елементарна непогода, с периодичним, а у неким просторима и редовним годишњим појављивањем. Наноси изузетно велику штету пољопривредној производњи и доприноси појави пожара.

Пожари се јављају у топлим и сувим предјелима у којима настају спонтано самозапаљењем суве вегетације на високим температурама, али су често изазвани и људским немаром. У тешко приступачним и слабо насељеним руралним предјелима пожари се теже уочавају, те често из локалних прерастају у пожаре ширих размјера уништавајући и угрожавајући природне и антропогене екосистеме. У руралном простору ватрена стихија покреће миграцију животиња, а уништени екосистеми се споро обнављају. Пожари су честа појава у Аустралији, Калифорнији, Грчкој и осим аграра, угрожавају развој туризма. Због честих истовјетних појава у Херцеговини, у подручју хрватског и црногорског приморја, трансгранична сарадња је нужан предуслов успјешног дјеловања у спречавању ширења пожара (Mandić и други, 2018).

10. Развој и имплементација концепта одрживог руралног развоја

Константан пораст свјетске популације и развој економија утичу на интензивирање пољопривредне производње и експлоатацију природних ресурса слабећи очуваност животне средине. Комплексне анализе социоекономског и демографског раста и њихове пројекције актуелизују питање граница раста и могућности очувања животне средине и ресурса за потребе будућих генерација (Cotner, 2009). Шире сагледавање проблема граница одрживости геосистема неопходних свјетској популацији и економији почело је *Декларацијом о животној средини* Прве конференције Уједињених нација о животној средини одржаној у Штокхолму 1972. године и *Извјештајем Римског клуба „The limes to Growth“* (*Границе раста*). Покренуте расправе на глобалном нивоу у научним, економским и политичким круговима о будућности планете Земље и њених становника. Нарастајућа свјетска популација и економија брзо су трошиле постојеће ресурсе, а деградација животне средине била све испољенија. Свјетска комисија за животну средину и развој поднијела је Генералној скупштини Уједињених нација 1987. године извјештај *Our Common Future* (*Наша заједничка будућност*) отварајући проблем одрживог развоја . Овај

термин је од тада ушао у масовну употребу, а питање одрживог развоја је постало глобални проблем.

Заузимање заједничких ставова о правцима демографског, социјалног и економског развоја од локалног до глобалног нивоа наметнуло се као нужност, те је на Конференцији Уједињених нација о животној средини и развоју у Рио де Жанеиру 1992. године донесен документ *Агенда 21* којим се дефинишу кључни проблеми развоја и дају препоруке за просторни развој у 21. вијеку. Тиме је концепт одрживог развоја постављен као приоритетни циљ и подигнут је на ниво парадигме (Тошић и Крунић, 2011). Принцип одрживости интегрише се у свијест, образовање и дјеловање становништва као неопходност усклађивања привредног развоја и еколошко-просторних капацитета, посебно након Свјетског самита о одрживом развоју одржаном у Јоханесбургу 2002. године.

За термин одрживости везују се различити аспекти развоја: економски, социјални, демографски, еколошки,... који су међусобно условљени. Овим проблемом баве се различите науке, научне дисциплине и друштвена пракса, изграђујући специфичну терминологију. Циљ одрживог развоја је смањивање диспропорција између потреба становништва и економија појединих земаља и могућности обнове екосистема (Мандић и други, 2018). Под одрживим развојем може се сматрати „побољшање квалитета живота у оквиру носивог капацитета Земљиних екосистема“ (Jakobs, 2007). Концепт одрживог развоја развио се у самосталну науку *Sustatainable Development Science* и истовремено интегрисан у више наука које се баве различитим аспектима одрживости: географију, просторно планирање, биологију, екологију, економију и друге. У том контексту, с теоријског и практичног аспекта може се посматрати и одрживост руралног простора, односно руралних геосистема јер без одрживости њиховог геодиверзитета нема ни одрживог развоја. „Упркос деструктивним процесима у сфери руралног развоја“ (емиграција, депопулација, деаграизација, дерурализација), „рурални развој је остао кључни фактор одрживог развоја“ (Гњато и други 2011:58).

Рурални простор концентрише развојне ресурсе од кључног значаја за савремени развој човјечанства (енергенте, минерале, воде, обрадиво земљиште). Распрострањеност, хетерогеност и очуваност руралних геосистема генерише економске потенцијале појединих региона и држава, а њихова исцрпљеност производи економске и еколошке кризе с посљедицама на социјални и демографски развој. Из потенцијала руралних геосистема, природних и антропогених, произлазе просторни диспаритети у достигнутом степену развоја. Нарастајуће разлике доводе до формирања проблемских подручја. Одрживост проблемских подручја угрожена је по више основа: економски (углавном простор традиционалне пољопривреде, ниска продуктивност), функционално (неразвијене функције, недостатак радне снаге), социјално (низак животни стандард), демографски (константана депопулација, наглашен процес старења), инфраструктурно (нерантабилно одржавање за малу популацију), еколошки (угроженост појединих екосистема, као што су шумски, хидросистеми, исцрпљивање рудних лежишта, загађење животне средине, природне непогоде).

Савремени развојни процеси диференцирали су рурални простор на више и мање просперитетна подручја. Више је фактора који су условили атрактивност појединих руралних подручја (географски положај, инфраструктурна опремљеност, природна богатства, функционални и демографски капацитет насеља, политичко и економско окружење, близина развојног средишта, изложеност природним ризицима, очуваност геосистема). Утврђивање компаративних предности и спознавање слабости први су кораци у покретању обнове рураних подручја. Савремени развојни процеси демантују традиционално поимање улоге руралних подручја у укупном развоју националних територија, утемељено на пољопривреди као јединој дјелатности и носиоцу руралног развоја. Природни ресурси потребни савременој привреди мијењају валоризацију руралних подручја. Дуго времена, у свим друштвеним системима (капиталистичким и социјалистичким) у различитим регионима свијета, процеси индустријализације и урбанизације углавном су деструктивно утицали на рурални развој, црпећи његове ресурсе за потребе градске привреде и демографску енергију, кроз константне

миграције према урбаним подручјима. Инфраструктурна улагања у рурални простор, успостављање просторно-функционалних веза и односа на релацији село – град, покретање непољопривредних активности у руралном простору, мијењају перцепцију и развојну перспективу руралних подручја

Руралном развоју се све више приступа интегрално. Европски модел интегралног руралног развоја, при том подразумјевајући одрживост руралног простора, полази од одговорног приступа његовом вредновању. Суочене с демографским и социјалним промјенама у руралном простору, као и неконкурентности пољопривредних произвођача при изласку на тржиште, земље Европске уније развијају раличите економске аграрне политике у циљу смањивања развојних разлика. Подстицајне мјере у земљама чланицама ЕЕЗ, односно ЕУ, у другој половини 70-их година 20. вијека успоравају рурални егзодус. „Подстицајне мјере слабе миграције из руралних у урбана подручја, а унапређена пољопривреда и нова рурална економија доприносе интегралном руралном развоју“ (Гњато и други, 2011:61). Интегрални рурални развој и аграрне политике дали су позитивне резултате у развоју и интеграцији руралних подручја Швајцарске, Француске, Јапана, САД-а и још неких земаља.

Савремена валоризација руралног простора и рурална економија, осим пољопривреде, као основне активности, подразумјевају развој прерађивачких индустрија, енергетског сектора и првенствено туризма. Нови приступ руралном развоју подразумјева уочуваност стања животне средине, као кључног фактора одрживости руралних подручја. Обзиром да се на вриједностима руралних геосистема заснива економски развој, њихова очуваност је предуслов демографске одрживости (радна мјеста, извори прихода, економска стабилност, развојне могућности). „Еколошка равнотежа је увек симетричан однос природне средине, становништва и одговарајућег друштвеног и технолошког облика производње“ (Митровић, 1998:167). У руралним подручјима то је првенствено пољопривреда, па је нужно успостављање равнотеже између потреба становништва и валоризације руралне средине.

Економија увијек тежи повећавању профита, те се у ту сврху константно уводе нови технолошки приступи, упркос штетним посљедицама и надрастању потреба становништва. У посљедњем вијеку испробани су различити приступи развоју пољопривреде од *алтернативне пољопривреде* Рудофа Штајнера почетком 20. вијека у Њемачкој, из којег је произашло *органско ратарство* и *производња здраве хране,* те *одржива пољопривреда* која подразумијева „квантитативно повећање пољопривредне производње, побољшања производње хране и очување природних ресурса“ (Митровић, 1998:169). Развојем науке и технологије и њиховом примјеном у сектору пољопривреде пређене су границе етичког, а све су испољеније посљедице на здравље људи и промјене у живом свијету. Због наведених посљедица поборници концепта одрживог развоја све чешће излажу критици тзв. *зелену револуцију,* засновану на научно-технолошком развоју и подржану од свјетских финансијских кругова и произвођача хемијских средстава и вјештачких ђубрива у пољопривреди, којима је продуктивност у сврху профита стављена испред евидентних еколошких ризика. У том контексту треба посматарти и генетски модификовану храну (ГМО). Ланчане везе између руралних геосистема „преливају“ ризике и посљедице из једног у други (примјер: из земљишта у живи свијет и воду,..), те је одговорно понашање у сваком сегменту животне средине први и основни предуслов њеног очувања и усклађеног развоја.

IV ТЕРИТОРИЈАЛНО-АДМИНИСТРАТИВНА И ПРОСТОРНО-ФУНКЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

1. ТЕРИТОРИЈАЛНО-АДМИНИСТРАТИВНА ОРГАНИЗАЦИЈА

Савремене државе теже успостављању ефикасне територијално-административне организације. То подразумијева подјелу националне територије на више мањих територијално-организационих јединица које могу самостално функционисати у смислу привређивања и пружања основних животних услуга свом становништву. Добром територијалном организацијом постиже се ефикасно функционисање локалних заједница. Уосталом, државе су и настале објединињавањем већег броја самосталних територија. У дугом географско-историјском развоју државе испробани су различити модалитети територијално-административног организовања: подјела државне територије на веће и мање просторне цјелине по природногеографским или антопогеографским карактеристикама, хомогене и хетерогене, с урбаним административним средиштем и без урбаних средишта. У пракси Европске Уније је организовање на пет нивоа: три на регионалном (NUTS систем) и два на локалном (LAU).

Локалне самоуправе имају велику одговорност по низу питања економског, социјалног, демографског, културног, политичког, инфраструктурног, просторног организовања и развоја. „Локална самоуправа је својеврсна основа функционисања одговарајуће друштвене заједнице која се на више начина, по хоризонтали и вертикали, у више привредних и ванпривредних, културних и образовних нивоа, демографских, социолошких и других, усклађује ка државној организацији у целини“ (Станковић, 2018: 88). Хијерархија територијално - административног организовања може бити једноставна, односно једностепена, што подразумијева подјелу на јединице локалне самоуправе (општине), те вишестепена, кад се више јединица локалне самоуправе организује у јединствену већу

територијално-административну цјелину на основу сличних развојних карактеристика; заједнице општина, покрајине, области и слично. Тиме, неки проблеми развоја или потенцијали, који имају регионални карактер, могу бити обједињени истим развојним политикама унутар својих локалних заједница и регије у цјелини, што доприноси просторно-функционалном повезивању и укупном развоју. Поједине државе Европске Уније имају ситну територијално-административну организацију (Мађарска, Хрватска). Велика територијално-административна уситњеност може довести до повећања броја запослених у локалној администрацији, што оптерећује финансирање локалних заједница. Из тог разлога у земљама ЕУ усклађује се број запослених у администрацији с бројем становника. Усљед уситњавања, које се врши због давања веће аутономије малим срединама, транспарентности у доношењу одлука, привредних, етничких, културолошких и инфраструктурних разлога, поједине локалне средине остају без јачег развојног средишта, те нису у стању самостално рјешавати развојне проблеме и требају помоћ државе. У пракси се често показује потреба за „средњим“ нивом организовања, дакле неком територијално-административном формом између општине и државе, која би имала правни легитимитет. То су у бившој Југославији унутар република биле заједнице општина. Хрватска има велик број општина и градова, углавном мале површине и броја становника, које су окупљене у жупаније, као „средњи ниво организовања, при чему су поједине административне надлежности у сједишту жупанија. Подручја која касне за просјечним развојем, слабе насељености и неразвијене мреже насеља, углавном српски етнички простор, односно простор бивше Републике Српске Крајине, има статус „подручја под посебном државном скрби“, те се поједине правне регулативе, развојне иницијативе и просторно-функционално организовање искључиво односе на ова подручја у Хрватској.

Територијално-административна организација БиХ мијењана је неколико пута у посљедњих 140 година, односно од времена успостављања државних институција и организације по европским принципима у вријме аустроугарске управе у БиХ, до данас. Мијењани су територијални обухват, хоризонтална и вертикална организација,

правне компетенције итд., што отежава компаративну анализу насталих промјена. Шездесетих година 20. вијека дошло је до укрупњавања јединица локалне самоуправе (општина). Редуковани број локалних самоуправа био је подударан броју насеља која су имала урбани карактер и по тада важећим критеријима била класификована као градска насеља (Мандић, 2012). Степен развијености урбаних функција утицао је на укупни развој локалне заједнице (самоуправе), те су општине с недовољно развијеним урбаним средиштима биле емиграциона подручја. Простор југозападне Босне карактерисале су локалне заједнице слабо развијеног насеобинског система и емиграционих процеса, те су временом постале проблемско подручје. Савремена територијално-административна организација БиХ дефинисана је Дејтонским мировним споразумом 1995. године. Територија БиХ је подијељена на два ентитета; Федерацију БиХ (Ф БиХ) и Републику Српску (РС), а накнадно је издвојен Дистрикт Брчко, те дијели РС на источни и западни дио. Федерација БиХ административно је организована у 10 кантона који се дијеле на градове и општине, укупно 79. Република Српска организована је у градове и општине (2019. године има 8 градова и 56 општина). Сви градови чине једну јединицу локалне самоуправе осим Града Источно Сарајево који се дијели на 6 општина. Дакле, Ф БиХ у односу на РС, има сложенију територијално-административну организацију. Ентитетска линија која дијели ентитете БиХ пресјекла је некад јединствене јединице локалне самоуправе, од чијих су дијелова формиране нове јединице локалне самоуправе (општине). Дакле, у односу на 1991. годину, кад је БиХ имала 106, актуелном подјелом има 142 јединице локалне самоуправе.

У односу на 1991. годину простор Републике Српске има 22 нове јединице локалне самоуправе формиране издвајањем из већ постојећих. Дакле, „удвајањем“ првобитних општина, половина новоформираних општина је остала без већег урбаног средишта, чиме су умањене и њихове развојне могућности. Према попису становништва 2013. године осам нових јединица локалних самоуправа има мање од 2000 становника, а четири испод 1000 становника. Због дефинисаних надлежности општина, кантона и ентитета јавили су се

озбиљни проблеми у пружању јавниих услуга. Свеукупна просторно-функционална организација у појасу ентитетског раздвајања (административне, образовне, здравствене, комуналне и др. услуге, саобраћајна инфраструктура) требају реорганизацију. Из тог разлога неминовно ће бити укидање статуса општина појединим јединицама локалне самоуправе и њихово припајање развијенијим општинама. Рационализација броја јединица локалне самоуправе чини јефтинијим финансирање локалне администрације. Проблем функционисања услуга и даље би остао неријешен због велике просторне удаљености и слабе саобраћајне повезаности малих општина уз ентитетску линију раздвајања и њихових најближих развијенијих сусједа. Дакле, развој руралних подручја дефинисан је развојним потенцијалом локалне средине, те функционалним капацитетом урбаног средишта с којим је у просторно-функционалној интеракцији.

Рационализација територијално-административне организације, односно јединица локалне самоуправе, један је од првих корака у постизању ефикасније просторно-функционалне организације Републике Српске. Свака територијално-административна организација је привремена и разумљиво подложна је реорганизацији у промјењеним условима у којима не функционише ефикасно.

Формирање нових општина по завршетку грађанског рата имало је политичке и националне разлоге, док су у пракси неефикасне, неразвијене и у свим сегментима развоја овисне о државној помоћи, у конкретном случају ентитета Републике Српске. Нове јединице локалне самоуправе могу настати и због економских разлога, што је случај с општином Станари која је формирана издвајањем 13 насеља из Града Добоја. Отварањем рудника угља и изградњом ТЕ, Станарима су отворене нове развојне могућности, те су покренули поступак издвајања. Наведени ресурси и мали број становника доприносе високим приходима, те улази у ред развијенијих општина. Потрошњом угља за неколико деценија, (овисно о резервама угља) простор би могао остати ресурсно исцрпљен и еколошки угрожен, те наведена локална заједница потенцијално може очекивати низ развојних проблема.

На основу укупних развојних карактеристика: броја становника, величине насеља, удјела запосленог становништва у пољопривреди и изван пољопривреде, структуре привреде, развијености функција и инфраструктуре, врши се типологија насеља, али се може извршити и топологија јединица локалне самоуправе на руралне, урбано-руралне и изратито руралне које карактерише низак степен укупног развоја. На основу истих или сличних критеријума врши се издвајање јединица локалне самоуправе према достигнутом степену развијености. У случају Републике Српске на основу степена развијености издвојене су четири категорије јединица локалне самоуправе („Службени гласник РС" број 93/16), од којих је 2017. године чак 19 било изразито неразвијено (прилог 17 и 18). Развојни потенцијали локалних заједница, уколико су правилно и рационално валоризовани и кориштени, могу дугорочно подржавати развој локалних јединица. Уколико се локална заједница ослања само на један извор прихода, а он се брзо исцрпи, њена развојна перспектива је угрожена.

Неразвијене и изразито неразвијене јединице локалне самоуправе чине више од половине укупног броја локалних самоупрвава (33 од укупно 63). Карактерише их мала насељеност и слаб укупни демографски капацитет, наглашено негативан природни прираштај, ситна насеобинска мрежа слабог функционалног капацитета, висок удио насеља без становништва и у процесу гашења, недостатак радних мјеста, слаба инфраструктура. Готово све неразвијене општине су смјештене у планинско-котлинском простору и без већих урбаних насеља која би била потенцијални покретачи развоја.

Прилог 17- Јединице локалне самоуправе Републике Српске према степену развијености

Степен достигнутог развоја јединица лок. самоуправе - категорија	***Јединице локалне самоуправе***
Развијене	Бања Лука, Бијељина, Гацко, Градишка, Дервента, Добој, Зворник, Источна Илиџа, Источно Ново Сарајево, Лакташи, Модрича, Мркоњић Град, Пале, Приједор, Прњавор, Теслић, Требиње, Угљевик
Средње развијене	Билећа, Брод, Вишеград, Козарска Дубица, Котор Варош, Милићи, Нови Град, Соколац, Србац, Станари, Фоча, Челинац
Неразвијене	Братунац, Власеница, Доњи Жабар, Костајница, Љубиње, Невесиње, Пелагићево, Петровац, Петрово, Рибник, Рогатица, Хан Пијесак, Шамац, Шипово
Изразито неразвијене	Берковићи, Вукосавље, Источни Дрвар, Источни Мостар, Источни Стари Град, Језеро, Калиновик, Кнежево, Крупа на Уни, Купрес, Лопаре, Ново Горажде, Осмаци, Оштра Лука, Рудо, Сребреница, Трново, Чајниче, Шековићи

Извор: Стратегија развоја јединица локалне самоуправе РС (2017)

Развијене и средње развијене јединице локалне самоуправе, (изузимајући Требиње, Гацко, Пале, Билећу и Фочу), дакле 25 од 30 јединица локалне самоуправе, смјештене су у панонском и перипанонском простору РС, дакле у простору физичкогеографских погодности и с развијеном инфраструктуром, те њихови урбани центри представљају главну осовину развоја Републике Српске. У

типологији просторних цјелина представљају урбано - руралне просторе.

Неразвијене и изразито неразвијене јединице локалне самоуправе.(уз изузетак Крупе на Уни, Оштре Луке, Костајнице, Доњих Жабара, Шамца и Петрова), дакле, 28 од 33 локалне самоуправе, смјештене су у планинско-котлинском и субмедитеранском простору. ***Изразито неразвијене***, 19 јединица локалне самоуправе, изузимајући Сребреницу, немају насеља која би по било којем критеријуму издвајања имала урбане карактеристике, те представљају типична рурална подручја проблемског карактера..

Прилог 12 – Просторни размјештај јединица локалне самоуправе – степен развијености

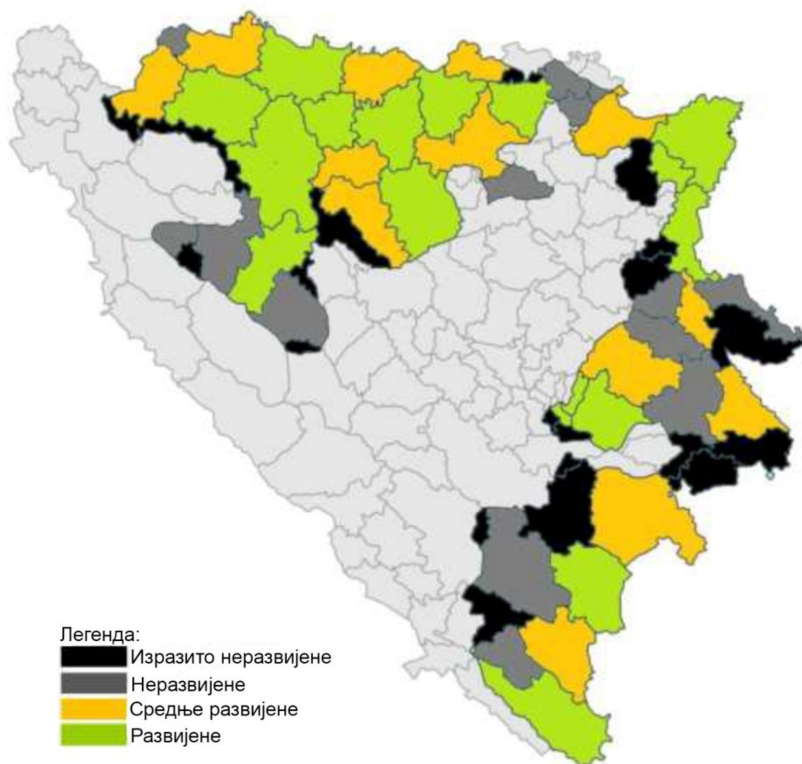

Извор: Стратегија развоја јединица локалне самоуправе РС, 2017)

Ослоњеност већег броја јединица локалне самоупрве, чак и развијених, углавном на један извор прихода, чини њихову перспективу неисзвјесном. У руралним (неразвијеним и изразито неразвијеним) јединицама локалне самоупрваве основни извори прихода и радна мјеста, осим пољопривреде, су из шумарства, па је социоекономска и демографска одрживост условљена располагањем шумским фондом (Рибник, Чајниче, Источни Дрвар). Поједине локалне заједнице укључују се у развој руралног туризма, као нову дјелатност, чија перспектива, између осталог, овиси и од очуваности шума и њених екосистема.

Већина јединица локалне самоуправе има слаб функционални капацитет, недостатак радних мјеста и демографску регресију. Наведене карактеристике јединица локалне самоуправе РС не представљају позитивну основу ревитализацији руралног простора, те је територијално-административно реорганизовање нужност.

Циљ територијално-административног организовања је успостављање најоптималнијег модела просторно-функционалне организације у циљу просперитетног развоја. О улози државне управе и организације писао је Карић још крајем 19. вијека констатијући да успјешан развитак једне државе зависи, на првом мјесту, од добро погођене државне управе и њене организације (Карић, 1997).

2.УЛОГА ЛОКАЛНИХ ЗАЈЕДНИЦА У РАЗВОЈУ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

Локална заједница (енг. community) је најнижи ниво социјалног, културног, привредног и административног организовања. Дакле, „локална заједница је најмања територијална скупина у којој је могуће организовати све виталне друштвене функције“ (Митровић, 1998:283). Њено функционисање темељи се на заједничком поријеклу становништва и традицијама, аутентичној култури и начину привређивања, самопомагању и солидарности. У народној традицији има дугу историју самоорганизовања у разним аспектима друштвеног

и привредног живота, које се кроз разна друштва и модалитете одржало до савременог доба. Становништво локалних заједница углавном има заједничко поријекло и баштини исту традицију, те значајније културолошке разлике углавном не постоје. У социјалном слислу мале заједнице немају наглашену социјалну диференцијацију. Рурална подручја карактеришу и јаче сродничке везе, аутархичне културе, висок степен овисности о међусобној солидарности у односу на урбана подручја. Из наведених разлога за очекивати је да становништво има исте или сличне ставове о разним питањима развоја и сличне обрасце понашања.

Постоје бројне дефиниције, а већина појам локалне заједнице доводи у везу с територијом, аутархичности, традицијом, културом, заједничким животом. Џорџ Хилари (George H. Hillery) сакупио је 94 дефиниције локалне заједнице, углавног с енглеског говорног подручја, и све имају наведене елементе (Hillery, 1955). Различити аспекти традиционалног живота и организовања локалних заједница предмет су научних истрживања (социолошких, економских, географских, правних, етнолошких, културолошких,...). У српској науци за боље познавање села, његовог друштва, привређивања и културе значајна су истраживања Вука С. Караџића, Б. Богишића, С. Вукосављевића, Ј. Цвијића, Ц. Костић и других. Међу многим радовима о сеоском друштву треба издвојити први комплексан уџбеник о разним аспектима живота на селу. То је *Социологија села* Славољуба Дубића, који посматра село као „социјалну творевину, као резултат социјалног процеса, ... социјални фактор који судјелује у социјалном процесу“ (Дубић, 1941:14). Рурални простор посматран из угла савременог доба потврђује Дубићеве закључке изнесене прије осам деценија.

Иако су савремени развојни процеси трансформисали рурални простор, његова значајна одлика и данас јесте очуваност традиционалних елемената друштва, посебно у мањим заједницама. Поједини традиционални елементи живота локалних заједница имају висок степен вредновања у туризму (архитектура, занатство, етнокултура), те њихова очуваност има савремену валоризацују. У условима савременог развоја и потенцирања локалних специфичности,

што локалну заједницу издваја из глобалних процеса, очекује се да локално становништво заједничким иницијативама, организовањем и дјеловањем може унаприједити услове живота у разним аспектима дјеловања. Групе становништва које дјелују на локалном нивоу називају се *локаним акционим групама (ЛАГ)*. Уколико је њихово дјеловање формализовано кроз неку организацију може се говорити о невладиним организацијама. Њихове активности, било у сегменту културе, заштите животне средине, волонтерског рада, социјалне помоћи и сличних активности од великог је значаја за локалну средину, посебно у условима слабо насељене, социјално угрожене средине и нефункционисања институција. Модерне концепције руралног развоја у Европској Унији истичу значај организовања и усаглашеног дјеловања локалног становништва кроз дјеловање ЛАГ-а и локалне стартегије одговорног понашања у области заштите животне средине и одрживог развоја (ЛЕАП-Локални еколошки акциони план). Значај локалних група у истраживањима развоја села, са аспекта социологије села, у Југославији наглашавао је и социолог Стипе Шувар (Šuvar, 1982).

Локална заједница може се посматрати с културолошког, социјалног, функционалног и организационог аспекта. Посматрано с културолошког аспекта, локалне заједнице су углавном хомогене традиционалне средине. Степен културног развоја сагледаван кроз очуваност традиције, обичаја, културне манифестације представља укупну културну баштину и културну праксу која се високо вреднује у туристичкој понуди руралних подручја. Њено представљање кроз рурални туризам могуће је само уколико цијела заједница учествује на разне начине (културне активности, традиционално занатство, рукотворине, гастрономија, угоститељство, смјештај туриста). Очуваност појединих геосистема локалних средина резултат је одговорног дјеловања њених чланова. У појединим земљама већи дио шума у власништву је локалних заједнца, те становништво има веће могућности управљања шумама. Лов, као дио туристичке понуде, овиси о узгоју дивљачи и одговорном понашању ловачких друштава и локалног становништва које води рачуна о бројности појединих врста. Одржавање локалних путева, трасирање планинских и шумских стаза,

те други облици одржавања и уређења простора, спречавање илегалне сјече дрвета и криволова, заштите водотокова, одговорност су локалне заједнице и локалних акционих група. Комунална хигијена и спречавање еколошких ризика, произашлих из употребе хемијских средстава у пољопривреди, као најчешћег извора загађења у руралном простору, у одговорности су локалног становништва и произлазе из степена едукације и савјесног односа према животној средини.

Спречавање природних непогода и њима изазваних посљедица, у корелацији је са степеном уређености инфраструктурних система и њиховим одржавањем. Ефикасност одбране од елементарних непогода показатељ је организованости локалне заједнице. Одржавање канала и насипа, организовање службе цивилне заштите и ватрогасне службе представљају дио инфраструктуре у техничком и људском потенцијалу, неопходних локалним зајеницама у смањивању ризика од природних непогода и катастрофа. Пожари углавном избијају као посљедица неодговорног понашања појединаца, а њихово гашење ангажује цијелу заједницу и стручне службе. Руралне заједнице имају у просјеку старије становништво од урбаних заједница. Што је заједница старија, већи су проблеми њеног организовања. Демографски мале локалне заједнице, због малог броја становника за развој функција јавних услуга, често се организују на нетипичне начине; самоорганизовањем и успостављањем мобилних служби (амбуланти, апотека, библиотека, социјални рад, продавнице и сл.).

Привредне активности у руралном простору условљене су природногеографским факторима и углавном се заснивају на пољопривреди. Социјални аспекти аграрних система углавном су неповољни: ситни посједи, стара радна снага, слаба механизација, неконкурентност на тржишту итд. Усаглашеност локалног становништава у питањима унапређења аграрних система и структуре пољопривредне производње, удруживање и заједничко наступање на тржишту може значајно побољшати социоекономске прилике пољопривредних домаћинстава.

3. УЛОГА НАСЕЉА У ПРОСТОРНО-ФУНКЦИОНАЛНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ И РАЗВОЈУ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

Насеља су мјеста концентрације становништва и активности кроз која се пројектују укупне друштвене прилике: географско-историјски развој, начин привређивања, просторна организација и култура. Рурални простор има мању густину насељености од урбаног простора и то је један од критерија његовог издвајања. Природни услови и степен развоја детерминишу праг насељености. Аграрно пренасељена подручја представљају емиграциона зоне. Уравнотежен просторни развој постиже се оптималном организацијом простора. Успостављање ефикасне просторно-функционалне организације условљено је функционалним капацитетом насеља и инфраструктурним повезивањем. Функционални капацитет насеља произлази из типолошких карактеристика насеља и карактера географског положаја. С тога је неопходно анализирати типолошке карактеристике насеља, могућности и ограничења појединих типова и утицај на просторно-функционалну организацију и укупни развој руралних подручја.

У савременим условима, типологије насеља сматрају се корисним инструментом за спровођење социоекономских развојних програма, односно референтним оквиром за креирање националних и регионалних развојних политика (Fertner, 2012).

На основу појединих карактеристика могу се издвојити различити типови насеља: на основу размјештаја и густине насеља у простору, генезе, физичкогеографског положаја, морфофизиономије, сталности, производних могућности, величине, миграционих карактеристика и функција. На основу укупних карактеристика насеља се у пракси појединих држава дијеле на градска и остала, у нашој пракси на сеоска, мјешовита и градска. Постоји више прелазних типова од сеоских ка градским насељима, тзв. мјешовитих насеља. У руралном простору развила су се сеоска насеља. Село је углавном мање насеље, територијално-административна цјелина засебног имена у којој се становништво претежно бави пољопривредом. Село обухвата насељени дио с економским зградама и припадајућу територију на

којој се обаљају пољопривредне активности. Све земљиште које припада једном селу назива се катастарска општина, у народу чешћи термин атар. Атар представља економску основу села јер сходно природним погодностима, првенствено бонитету земљишта, успоставља се и одређена аграрна структура. Цвијић дефинише село као „заједницу земљорадничких или сточарских или мјешовитих домаћинстава на одређеној територији повезаних радним, економским и социјалним везама“ (Цвијић, 1969: 86). По Којићу, представнику српске архитектонске школе проучавања села и зачетнику руризма, село садржи сљедеће битне елементе: већина становништва се бави пољопривредом, густина насељености је мала, максимално 40 становника по јединици површине, слабо су комунално опремљена, дворишта уз стамбену функцију садрже економске зграде и објекте намјењене пољопривредној производњи, спољне функције насеља су слабо развијене (Којић, 1973:14). По Радовановићу село представља „особену врсту насеља, облик територијалне, социјалне и економске организације становништва које се углавном бави пољопривредом. Отуда између сеоских насеља, природних услова и привредних површина постоји непосредна условљеност и тесна повезаност која се одражава кроз локализацију, физиономску типологију села, организацију економског живота, тип куће и др.“ **(**Радовановић М., 1973).

Савремена валоризација руралних подручја постаје све комплекснија и укључује развој туризма, прерађивачке индустрије, индустријску и енергетску валоризацију, које значајније не мијењају основне карактеристике села. Село и даље остаје доминантно простор пољопривреде. Највеће промјене су у социоекономским структурама, инфраструктурној опремљености и морфофизиономији насеља, односно куће која губи елементе традиционалне архитектуре. Појам насеља, у пракси појединих земаља, различито се поима с аспекта његове величине (броја становника и кућа), као посљедица историјско-географског развоја, природних услова и социекономских прилика, што отежава поређења насеобинских прилика на већем географском простору. Из наведеног нужно произлазе и специфичности просторне организације и начина функционисања насеља. Село је

индивидуалисана географска цјелина, одређене културе, економске праксе, просторне и друштвене организације. Европски рурални простор, иако хетерогених природних и друштвених карактеристика, значајно се разликује од појединачне насељености фармерског типа у земљама тзв. новог свијета, па је „копирање“ развојних образаца неприкладано и углавном непримјењиво.

Типолошке карактеристике насеља одражавају историјскогеографски развој, природне, економске и културне факторе развоја. Цвијићева типологија насеља, уз одређене корекције условљене савременим развојем, још увијек је примјењива у анализи насеобинског система БиХ и на Балкану уопште. По ***генези*** **насеља** у БиХ су настајала ***спонтано***, док су ***настала интервенцијом*** малобројна и имају висок степен просторне уређености (Нова Топола). Спонтано настала насеља су велике просторне дисперзије, она која су настала у брдско-планинском простору, припадају разбијеном, углавном старовлашком типу. Више заселака, углавном патронимичних, чије име указује на генезу, формирају село као јединствену индивидуализовану територијално-административну и просторно-функционалну цјелину, која има име и припадајућу површину (атар). Насеља разбијеног типа имају специфичну просторну организацију, с више ограничења и предности у савременој валоризацији руралног простора.

Села разбијеног типа настала су спонтано, па су на исти начин формиране и обрадиве површине у атару. Посједи су углавном окупљени, па се парцеле различите намјене, могу лако функционално обједанити. Засеоци су формирани од истих родова, те се може претпоставити да је лакше организовати становништво у кооперативни рад, провести замјену парцела или обједанити производњу за потребе тржишта. Густина насељености је мала. Уколико се становништво разбијеног типа села бави сточарством већег обима, има довољно велике парцеле и удаљено је од осталог дијела насеља. У случају покретања сеоског туризма, засеоци нуде мир, приватност, довољно простора за практиковање неке активности. Међутим, села разбијеног типа карактерише низ инфраструктурних проблема. Велика просторна дисперзија поскупљује инфраструктурну изградњу и њено одржавање

(електрификација, саобраћајна инфраструктура, водовод и канализација). Јавне услуге (административне, образовне здравствене и културне) подмирују већи број корисника, па у насељима разбијеног типа функцију сеоског центра имају засеоци на повољнијем саобраћајногеографском положају или заселак с већим бројем становника. Дакле, више међусобно удаљених заселака формално (административно) и функционално (рад и услуге) обједињено је у једном насељу. Становници појединих заселака могу бити удаљени више километара од установа јавних услуга, продавница, аутобусне станице или главне саобраћајнице. Наведене карактеристике отежавају свакодневно функционаисање села разбијеног типа (одлазак дјеце у школу, здравствене услуге), те је ослоњеност на властити превоз нужна потреба.

За економски аспект просторне организације пољопривреде као доминантне дјелатности, важна је структура атара. Уколико је атар настао спонтано, земљишне парцеле појединих намјена формиране су спонтано, за разлику од планских атара, чија уређена структура омогућава окупљену, ефикаснију организацију пољопривредне производње. ***Села низног, друмског типа***, углавном формирана уз најфреквентнију саобраћајницу у атару, због збијености, имају мање окућнице и најчешће разбијен посјед, што отежава организацију пољопривредне производње. Опремање инфраструктуром збијених села је јефтиније, а њена доступност становништву већа. Дакле, генерало посматрано, оба морфофизиономска типа насеља имају предности и недостатке, а њихова организација условљена је низом природних и антропогених фактора.

Посматрано с апекта **функционалне типологије** условно се може издвојити више типова села:

- ***Осамљена сточарска или ратарска насеља*** (катуни и салаши) - сталног или привременог карактера. Оба типа су у трансформацији. Катуни су високопланинска сточарска, углавном привремена насеља, која се константним смањивањем овчарства у савременим условима гасе или постепено

трансформишу у туристичка насеља, те су комбиноване сточарско - туристичке функције. Салаши су у већем броју очувани у Војводини, а има примјера и у Семберији. То су ратарска насеља удаљена од матичних села, формирана у ранијим историјским периодима прије механизације и аутомобилизације. Представљају велике посједе опремљене „резервним“ стамбеним објектима за потребе дуготрајног боравка у вријеме пољопривредних радова. Депопулацијом руралних насеља и деаграризацијом дио салаша је запуштен. Све чешћа је појава њихове ревитализације у стамбену, туристичку и туристичко-аграрну функцију.

- ***Насеља ратарско-сточарске и сточарско-ратарске производње*** – Карактеришу већину сеоских насеља, а доминатна структура пољопривредне производње условљена је структуром земљишта у атару и његовим бонитетом, те заједно формирају природну и културну морфофизиономију насеља и атара. У условима депопулације у овим насељима спонтано се мијења структура намјене земљишта. Запуштене обрадиве површине, као социјални угар, временом се трансформишу у пашњаке, те постепено враћају примарној, односно шумској вегетацији. Запуштене површине константно повећавају удио у укупном земљишту, посебно у брдско-планинском простору. Дакле, промјене у вегетацијском покривачу индикатор су социјалних процеса у руралном простору.

- ***Рударско-аграрна и рударска насеља*** – Формирају се у простору рудних лежишта. То су пољопривредна насеља трансформисана покретањем рударских активности. Рударска функција је „привремена“ јер њено трајање је условљено богатством рудног лежишта и динамиком експлоатације. Ова насеља имају изграђену саобраћајну инфраструктуру (често жељезничку пругу) због транспорта сировина, релативно рано су електифицирана у односу на друга насеља у окружењу, са ПТТ инфраструктуром, здравственим и другим услугама, које се развиле у функцији рудника. Дио становништва активан је у

пољопривреди (углавном женска радна снага). Због ширења рударских копова повремено се врши „пресељавање“ насеља или одузимање дијела атара уз надокнаду становништву, чиме се смањују пољопривредне површине. У БиХ такав примјер представља ширење рудника угља за потребе ТЕ Угљевик (прилог 9). Рударска насеља имају већи степен угрожености животне средине, па је туристичка валоризација искључена.

- ***Пољопривредно-бањска насеља*** – обухватају сеоске бање с развијеном пољопривредном дјелатности. То су насеља на чијем простору постоје и уређена су термална и термоминерална врела, па постепено развијају здравствено-туристичке функције. Имају очувану природу, виши степен просторне и урбанистичке уређености, инфраструктурне опремљености и образованију структуру становништва. Уз пољопривреду и здравствене функције развијају различите услуге којима се укључују у здравствени туризам. Повећање смјештајних капацитета у индивидуалном смјештају и квалитет сарадње становништва с локалним бањама у разним аспектима унапређења понуде, доприноси побољшању социоекономског положаја локалног становништва. Углавном бање овакvог типа нису вредноване у пуном капацитету у којем би могле допринијети локалном развоју. Такав примјер у Републици Српској су бање Кулаши код Прњавора и Љешљани код Новог Града.

- ***Приградска насеља*** – настала урбаном трансформацијом руралног простора у процесу субурбанизације. Имају периурбани карактер, висок степен пољопривредног становништва чији је удио у опадањудинамиком урбанизације и социоекономским преструктуирањем становништва из пољопривреде у друге дјелатности. Углавном чланови породице имају двојне изворе прихода (из пољопривреде и непољопривредних дјелатности). Приградска насеља постепено физички срастају с рубним градским подручјима и имају доминантну стамбену функцију и дјеломично развијену инфраструктуру.

- ***Викенд насеља*** – формирана за потребе викенд или љетног и зимског одмора. Развијају се у природном окружењу с очуваним екосистемима, Формирају се у условима стабилних социоекономских прилика. Морфофизиономија викенд насеља, опремљеност инфраструктуром и функцијама услуга показатељ су социоекономске структуре и друштвеног статуса његових привремених становника, па између викенд насеља могу постојати велике разлике**.** Често се развијају у близини бања и туристички вреднованих локалитета. Дјелимично имају ограничену пољопривредну функцију (углавном воћарство), више рекреативног типа. Има примјера викенд насеља формираних унутар села аграрне функције на дијелу атара или реконструкцијом запуштених сеоских кућа. Подстицајно дјелују на развој локалне инфраструктуре и куповином пољопривредних производа локалног становништва на њихове изворе прихода. Развој викенд насеља и уопште викенд функције може позитивно утицати на популаризацију села, развој сеоског туризма и ревитализацију руралног простора.

- ***Сеоска насеља без аграрне функције*** – формирају се у домету дневних миграција сеоских и урбаних насеља у процесу деаграизације села. Ова насеља морфофизиономски и инфраструктурно имају карактер сеоских насеља, али не и значајнију пољопривредну функцију. Насеља (куће и дворишта) су у урбанистичком смислу уређена, али је атар деаграризован и у процесу враћања примарној вегетацији. У социоекономској структури становништва доминира секундарни и терцијарно-квартарни сектор, те становништво с личним примањима из радног односа (пензионери), док се пољопроивредне активности углавном своде на окућницу (башта и воћњак). Удио насеља овог типа је у порасту. Сличне карактеристике имају и насеља настала као посљедица избјегличких миграција у току грађанског рата у БиХ у близини урбаних средишта или у атарима сеоских насеља (куће с двориштем и вртом).

Типолошке карактеристике села одређују његове развојне могућности. Једна од најзначајнијих типолошких карактеристика насеља је његова величина. **Демографска типологија** нема исте нумеричке показатеље за величинске типове села, што је условљено укупним демографским приликама неког простора. Константно слабљење демографског потенцијала сеоских насеља отвара питање кориговања граничних величина за поједине типове села.

- ***Села у гашењу*** - мање од 10 становника. На простору цијелог Балканског полуострва овај тип села је у просторном ширењу. Припадају примарним селима, традиционалног начина живота с наглашено старом популацијом. Њихове укупне карактеристике дефинишу их као насеља проблемског подручја.

- ***Патуљаста села*** - до 100 становника. Овај тип села је врло раширен. Због слабог демографског капацитета углавном нема услужне функције. Уколико су саобраћајно повезана с већим насељима и имају другу физичку инфраструктуру могу дуго егзистирати, као што егзистирају патуљаста села у Словенији. Њихов опстанак зависи о квалитету интеракција села и градских насеља (додатни извори прихода, услуге, тржиште пољопривредних производа, развој сеоског туризма). Уколико је интеракција патуљастих села с другим насељима слаба, постепено губе становништво и спонтано нестају.

- ***Мала села*** – од 101 до 500 становника. Већа села ове категорије углавном имају функцију сеоског центра.

- ***Села средње величине*** – од 501 – 2000 становника. Имају функцију сеоских центара и центара заједнице села, односно развијену јавну инфраструктуру. Ова села имају повољан саобраћајно-географски положај, пто је омогућило активност становништва и у непољопривредном сектору у мјесту становања и изван њега.

- ***Велика села*** – преко 2 000 становника. Имају функцију центара заједнице села, односно централних насеља. Велика села су

инфраструктурно развијена и с развијеним неаграрним функцијама. По укупним карактеристикама припадају мјешовитим насељима и углавном се развила у Панонској и Перипанонској области и дуж саобраћајних праваца. Имају повољнију образовну и старосну структуру у односу на друга насеља. Укључена су у дневне миграције и често представљају управна средишта мањих јединица локалне самоуправе.

Укупне демографске прилике у БиХ мијењају приступ поимању величине насеља. Сеоска насеља преко 1 000 становника у актуелним приликама, представљају велика села. Између два пописа БиХ је изгубила преко 20 % укупног становништва. Ратни губитци, миграције и пад природног прираштаја одразили су се на величину насеља. Ратна деструкција у руралном подручју утицала је на повећану заступљеност патуљастих насеља, па се и појам великог насеља мијења.

Прилог 19. – Село Чичево (Требиње)

Извор: Вучковић, 2019.

Величина и значај насеља у мрежи и систему насеља условљени су топографским положајем. Географски положај насеља

(физичкогеографски, регионални и локални топографски положај) дефинише развојне могућности и утиче на улогу насеља у ширем простору. Локални топографски положај (прилог 19) предиспонира климатске услове, агарну структуру, унутрашњу просторну организацију насеља, морфофизиономију, успостављање просторно-функционалних веза и односа с окружење. У савременим условима развоја (индустријализације и урбанизације), низијска и села у долинама ријека имају боље развојне могућности од високопланинских саобраћајно изолованих која су у константној депопулацији. Села повољнијег географског положаја прије су захваћена иновацијама и савременим развојем, те су развила и неаграрне функције и трансформишу се у различите прелазне форме насеља. Ова насеља имају велики значај у пружању услуга становништву мањих насеља у задовољавању основних животних потреба. Њихова бројност, функционална развијеност и просторни размјештај пресудно утичу на уједначену просторну дисперзију становништва и просторно-функционалну организацију мреже сеоских насеља, те успостављање система насеља у којем велика села имају функцију секундарних центара развоја (центри заједнице села). Велика села су демографски и функционално одржива и представљају потенцијалне центре локалног развоја, због чега је битна њихова просторна дисперзија.

Централитет насеља овиси о развијености функција и саобраћајној повезаности с окружењем. На основу централитета насеља руралног простора дијеле се на:

- ***Примарна села*** – Насеља без централитета, имају само пољопривредне функције. За основне животне потребе свог становништава (здравство, образовање, административне услуге, трговачке и др) ослањају се на друга насеља. Примарна села су углавном захваћена депопулацијом и карактеришу проблемска подручја.

- ***Сеоски центри*** – То су насеља с пољопривредним функцијама која имају развијене основне улуге (амбуланта, основна школа,

трговина) којима опслужују сусједна насеља. Често ову функцију има највећи заселак у селу разбијеног типа.

- ***Центри заједнице села*** - Централна насеља. Ова насеља уз пољопривреду имају развијену физичку и друштвену инфраструктуру, различите услужне сервисе, прерађивачке погоне. Дио становништава је деаграризован и активан у непољопривредним дјелатностима у мјесту становања или учествује у дневним миграцијама. Ова насеља улазе у ред демографски већих и развијенијих насеља. Услугама опслужују већи број сеоских насеља примарног типа и сеоских центара. Растерећују општинска средишта у пружању основних услуга и ангажују дио деаграризоване радне снаге. По укупним карактеристикама то су мјешовита насеља јер попримају поједине урбане карактеристике. Имају функцију секундарних центара развоја, те њихов равномјерни размјештај доприноси уравнотеженом просторном развоју.

Комплексна валоризација руралног простора и уједначена просторна дисперзија стновништва могућа је у мрежи руралних насеља у којој је развијен систем насеља с више сеоских центара и центара заједнице села (централна насеља). Успостављање развијеног насеобинског система подразумјева просторни размјештај централних насеља, као секундарних центара развоја, на одређеној просторној дистанци, око 15 km, да би становници сваког села имали доступну школу, пошту, амбулату, трговачке и друге услуге. Недостатак насеља већег функционалног капацитета, карактерише подручја традиционалне пољопривреде у планинским подручјима, гдје доминирају углавном мала села разбијеног типа и велике просторне дисперзије, те се формирају емигарациона подручја проблемског карактера. Секундарни центри развоја формирају се углавном дуж главних саобраћајних праваца као осовина развоја. Уз постојећу аграрну функцију имају тенденцију развоја прерађивачких погона и услуга. Концентрација становништва дуж саобраћајних праваца општа је тенденција у развоју насеља савременог доба. Аграрне површине се уситњавају и

врши се пренамјена у грађевинско земљиште. Јачање приватне иницијативе у привреди манифестује се у морфофизиономији насеља и породичној кући комбиноване стамбено-пословне функције. У простору у којем доминирају мала, примарна села јавља се депопулација.

Познавање типолошких карактеристика и типологија насеља у функцији је успостављања рационалне функционално-хијерахијски организоване и структуиране мреже насеља (Живановић, 2017), која у случају БиХ и региона представља један од ограничења просторног развоја.

V РУРАЛНИ ПРОСТОР РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ – МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА

Република Српска има површину око 24 641 km^2. Облик територије РС личи на бумеранг, велике је издужености и мале дубине, што представља отежавајући фактор у просторно-функционалној организацији. Развој већих урбаних центара ограничен је проблемом саобраћајног повезивања с простором који им функционално гравитира. Њихове зоне функционалног утицаја немају просторну дубину, што се негативно рефлектује на интегрисаност руралног простора у савремене развојне процесе. Комплексност физичко-географских услова простора омогућава егзистирање врло богатих и хетерогених екосистема, али истовремено представља и физичке баријере у саобраћајном повезивању и комуникацији. Физичко-географски услови диференцирају простор Републике Српске по разним основама, па се и рурални развој њене територије треба сагледавати из угла регионалногеографских специфичности, које продукују могућности и ограничења.

1. ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА ПРОСТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Око 90% површине Републике Српске има карактеристике руралног простора. „Наглашен геодиверзитет детерминише различите развојне могућности и ограничења“ (Мандић и други, 218:38). Рурални простор БиХ и у оквиру њега РС, дифренциран је сложеним карактеристикама геолошке грађе, рељефа, климатских, хидролошких, педолошких и биогеографских карактеристика, те се на основу њихове укупности могу издвојити сљедеће макрорегионалне цјелине:

- ***Панонска и перипанонска област*** на сјеверу
- ***Планинско-котлинска област,*** средишњи простор
- ***Субмедитеранска област*** на југу

У топографским карактеристикама рељефа доминирају брдска и ниско планинска подручја (од 200 - 1 000 m.н.в.) с готово 60 % удјела у укупној површини РС, што је условило и могућности вредновања простора (прилог 20). Макрорегионалне цјелине РС међусобно се разликују по развојним потенцијалима, али и по природним ризицима (прилог 21).

Прилог 20- Хипсометријске карактеристике рељефа Републике Српске

Хипсометријске зоне - висинске зоне	Површина, km^2	Површина, %
0 – 200	5.299	21.1
200 – 500	6.572	26.2
500 – 1.000	8.144	32.5
1.000 – 1.500	4.602	18.4
1.500 – 2.000	464	1.77
2.000 – 2.370	8	0.03

Панонска и перипанонска област обувата сјеверни, углавном низијски простор БиХ/РС јужно од ријеке Саве. То је простор умјерено-континенталне климе и представља највриједније аграрно подручје у Босни и Херцеговини, а готово у цјелости припада ентитету Републике Српске. Мочварно подручје Посавине, исушено је хидромелирационим радовима крајем 19. и почетком 20. вијека у доба аустроугарске управе у БиХ. Трансформација овог простора у аграрно, густо насељено подручје настављена је изградњом канала и насипа у доба Краљевине Југославије и СФР Југославије. У том периоду успостављена је насеобинска структура, изграђена хидротехничка и саобраћајна инфраструктура, успостављен савремени приступ пољопривредној и агро-индустријској производњи. Геолошка грађа западног дијела панонског простора утицала је на формирање одређених количина угља и гвоздене рудаче, чија је експлоатација почела крајем 19. вијека.

Прилог 21 - Геопросторна диференцијација РС

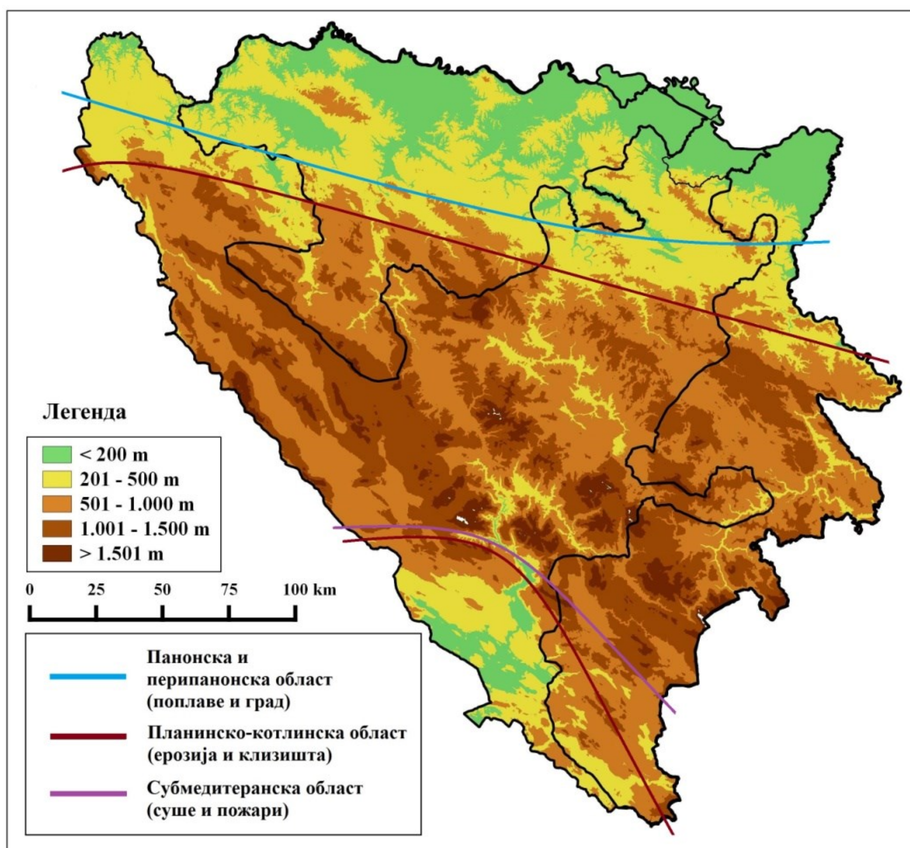

Рударска активност је била значајан фактор формирања насеобинске структуре западног дијела перипанонског и панонског простора, као и дијела средишњег планинског простора на западу БиХ/РС. Уз новоуспостављене саобраћајнице, међу којима је у почетку примарни фактор била ускотрачна жељезничка пруга за потребе експлоатације шума, касније угља и гвожђа, долази до веће окупљености насеља. На шумским крчевинама и исушеном земљишту почиње интензивнија земљорадња, која полако преузима примат испред, до тада доминантног сточарства. Истовремено, то је почетак преоријентације са ситнопосједничке производње за личне потребе на тржишну. За потребе рударске активности (рудници Томашица, Омарска, Љубија и др), осим саобраћајне инфраструктуре, вршена је електрификација, успостављање телеграфа и телефона, развој услуга (занатске,

трговачке, здравствене), те је рударство било покретач укупне привредне и културне трансформације. И данас, иако мање развијено, рударство има значајну улогу у социоекономском развоју овог простора. Његово стагнирање посљедица је транзиције друштвеног система, промјене власничке структуре и исцрпљености рудних лежишта.

Перипанонски простор, углавном простор у контактној зони Паноније и Динарида, карактерише појава термалноминералних вода (Љешљани, Мљечаница, Слатина, Лакташи, Бања Лука, Кулаши, Врућица - Теслић, Дворови). Већина је вреднована још у римском периоду. Изузев бање Врућица, остале воде су дјелимично вредноване у здравствено-туристичке сврхе. Иако хемијски састав воде код појединих бања има изузетне карактеристике и могућности у здравству, изостаје њихово стављање у функцију развоја (бања Љешљани). Позитивне помаке у развоју има бања Слатина (прилог 4), која с викенд туризмом и аграрним могућностима (првенствено воћарство), у непосредној близини Бање Луке, има бројне погодности комплексне валоризације. Недостатак капитала и иницијативе државе у покретању бањског здравственог туризма, те низак ниво организације и координације на локалном нивоу, између услуга локалне заједнице и бања, умањује потенцијалне могућности и њихову улогу у развоју руралних подручја и Републике Српске у цјелини. Подземне воде у Лијевче пољу, Семберији и Посавини (1 500 – 1 700 m дубине и 70-150°C) обновљиви су ресурс који се не користи. Представљају фактор могућег унапређења руралног простора (наводњавање и гријање пластеника и станова, за потребе спортско-рекреативних и здравствених центара,...).

Сектор пољопривреде, од примарног је привредног значаја. Панонски простор је најгушће насељен простор РС, густе мреже насеља. Обзиром на њихов топографски смјештај, низак терен уз ријечне токове, одржавање хидротехничких система, канала и насипа, од примарног је значаја за одбрану од периодичних поплава насеља и сеоских атара, односно за одрживост „агрокултурних и других екосистема“ (Мандић и други 2018:43). Због све чешће појаве

грмљавинских падавина с градом потребан је висок ниво прекривености аграрног простора противградном заштитом. Иако је укупна количина падавина довољна за живот становништва и привреду, годишњи режим падавина с минимумом у вегетационом периоду, узрокује повремене суше, па је успостављање система наводњавања један од предуслова продуктивности пољопривредне производње.

Панонска област представља осовину развоја Републике Српске. Валоризација простора заснива се на пољопривреди, индустрији и туризму. Отвореност тржишта БиХ/РС пољопривредним производима из других земаља угрожава конкурентност и опстанак пољопривредних домаћинстава. Пропадање пољопривредних комбината у фази приватизације, ослабило је кооперативне односе и задругарство, као и прерађивачке индустрије. Заштита домаћег тржишта и успостављање агроиндустријских система нужан су предуслов одрживом социоекономском развоју руралних подручја. Појачан интензитет угрожености земљишта (хемизација, експлоатација шљунка на обрадивим површинама), вода и екосистема, дугорочно девастира природне вриједности и умањује развојне могућности панонске области. Насеобинске, демографске и инфраструктурне прилике руралних подручја панонске и перипанонске области имају повољније карактеристике у односу на остала рурална подручја.

Планинско-котлинска област обухвата средишњи простор БиХ/РС. Чини је динарски планински систем дисециран ријечним токовима меридијанског правца (Сана, Уна, Врбас, Босна, Спреча, Укрина и Дрина) с ријечним котлинама које представљају аграрно највриједнији простор ове области. Горњи токови наведених ријека припадају планинско-котлинској, а доњи панонској области, па су различито вредновани. Положај планинско-котлинске области између панонске на сјеверу и субмедитеранске области на југу даје јој улогу посредника, чему доприноси саобраћајна инфраструктура успостављена уским ријечним долинама. Основно природно богатство је шума, па је очуваност шумских заједница и екосистема од

примарног значаја. Пластика рељефа је врло сложена и условљава различитост климатских, педолошких и биогеографских карактеристика. Климатски услови се мијењају порастом надморске висине од умјерене континенталне климе до оштре планинске на највишим планинама. Промјеном климатских услова мијењају се биогеографске прилике: од културних биљака до планинских пашњака, шума и голети. У геолошкој грађи углавном доминирају доломити и кречњаци због чега вода понире у дубље слојеве. Због великих нагиба терена горњи слојеви литосфере и педолошки покривач, у условима веће количине падавина, изложени су појави бујица и ерозији, која деградира земљиште и формира крашке облике рељефа.

У овој природногеографској регији сточарство је више заступљено од ратарства у којем доминира узгој озимих култура и кромпира. Шумски комплекси обухватају готово половину територије БиХ /РС и представљају основни природни ресурс ове регије. Због интензивне сјече коју не прати иста динамика пошумљавања, удио шума се смањује, те покрећу природни ризици. Богатство шумских екосистема пружа могућности различитог вредновања и активности: туризма, лова, скупљања шумског биља. Примарна сјеча дрвета основни је облик вредновања шумског потенцијала. У ранијем периоду развијене дрвопрерађивачке индустрије, смјештене у општинским средиштима, у процесу приватизације привреде углавном су престале с радом, те је извоз дрвета главни приход. Локалне заједнице богате шумом (Чајниче, Фоча, Кнежево и др.) немају велику корист од овог ресусрса јер је управљање шумама у надлежности државе, те им од експлоатације припада тек мали поценат зараде. Локалним заједницама у интересу је развој дрвопрерађивачких индустрија, због отварања нових радних мјеста, економичног газдовања шумама и развоја туризма. У овој области налазе се два национална парка: „Сутјеска“ и „Дрина“ и неколико резервата природе.

Хидропотенцијал, уз шуме представља најзначајнији ресурс ове области. Ријечни токови углавном имају планински карактер, брзи су и чисти, великог енергетског потенцијала. Окружују их богати ековегетацијски системи, те имају туристички потенцијал.

Најинтензивнија валоризација вода је у енергетске сврхе. Неколико већих хидросистема изграђено је у ранијем периоду. Интензивна изградња минихидроелектрана убрзано девастира простор и негативно утиче на развој туризма, богатство екосистема и водоснадбјевање становништва.

Укупне туристичке могућности планинско-котлинске области су вишеструке, али недовољно искориштене. Разни облици туристичке валоризације (планински и зимски туризам, еко и етно туризам, сеоски туризам, излетнички и други) првенство подразумијевају очуваност природних и културних вриједности простора. Развој туризма у БиХ нема дугу традицију. Интензивније се развија од Зимских олимпијских игара у Сарајеву 1984. године, па је најразвијенији управо зимски туризам. Укљученост становништва руралног простора у туристичку понуду је скромна. Повезаност пољопривредног сектора и туристичке понуде подстицајно би утицала на социоекономску и демографску одрживост руралног простора планинско-котлинске области.

У просјеку, изузев котлина, ова област је ријетко насељена, а рурални простор карактеришу насеља разбијеног типа и становништво дубоке старости. Уз ентитетску границу јединице локалне самоуправе су мале, дио је формиран подјелом пријератних општина и без урбаних средишта, неразвијене су инфраструктуре и слабе насељености.

Прилог 15- Изложеност природним ризицима и мјере адаптације

Природно-географске области	***Панонска и перипанонска област***	***Планинско-котлинска област***	***Суб-медитеранска област***
Карактер. климатска кретања, непогоде, и ризици	Промјене кишног режима, повећан интензитет поплава, повремених суша и града	Промјене у количини снијега,,бујице ерозија земљишта, клизишта	Повећан број дана с високим температурама и без кише (суша, пожари), смањен хидропотенц.
Геосистеми угрожени непогодама	Агросистеми Хидросистеми	Ековегетациј-ски системи (шумски), земљиште	Ековегетацијски системи (медитеранске шуме, аграр у крашким пољима) Хидроситеми
Друштвене активности угрожене непогодама	Пољопривреда (земљорадња, повртларство, воћарство)	Шумарство Туризам	Субмедитеранска пољопривреда (виноградсрство, воћарство, повртларство) Хидроенергетски сектор
Слабости	Слаба изграђеност и неодржавање иригационих система. Непокривеност противградном одбраном. Неорганизованост заштите од природних непогода.	Неконтролисана сјеча шума. Неадекватна валоризација вода.	Нерационално располагање ресурсима. Низак степен институционал. организованости Слаба насељеност.
Мјере	Успостављање мелиорационих система. Прилагођавање структуре аграра. Усавршавање противградних система. Ефикаснија метеролошка праћења. Јачање цивилне заштите.	Пошумљавање Контрола изградње. Упрвљање водним ресурсима.	Пошумљавање. Заштита плодног земљишта. Уређење површинских токова. Изградња акумулација. Развој служби за превентивно дјеловање . Обука становништа.

Рубни простори средишње планинске области припадају неразвијеним јединицама локалне самоуправе и представљају дио проблемских подручја Републике Српске. Њихово реорганизовање је нужност и треба посебне развојне политике Укупно посматрано, територијални капитал планинско-котлинске области представља разноврстан, недовољно вреднован развојни потенцијал.

Субмедитеранска област обухвата простор југоистока БиХ/РС. У морфофизиономском смислу ово је хетероген простор и обухвата крашка поља, била и површи и долину ријеке Неретве. У Републици Српској обухва највећи дио историјскогеографске области Херцеговине. Основна карактеристика рељефа је карст (крш, крас), па се у њему јављају различити крупни (крашка поља, вртаче, пећине) и ситни (шкрапе) облици рељефа. Хидрографска мрежа, изузимајући ријеку Неретву, углавном је подземна с повременим појављивањем на површини праћеним периодичним плављењем. Најдужа ријека понорница, и с најдужим површинским током, је ријека Требишњица. Регулацијом њеног тока и вода Поповог поља (тзв. Доњи хоризонти) добијена је обрадива површина у крашком пољу. Крашка поља представљају једине обрадиве површине субмедитеранске области Републике Српске. Кретање воде у красу је сложено, те је потребно њено регулисање. Клима има субмедитеранске карактеристике, топла дуга љета и у просјеку довољно падавина. Међутим, у љетним мјесецима због високих температура и понирања воде у красу, јавља се несташица воде. Због углавном огољеле литосферне подлоге и суше, честа је појава пожара који могу попримати велике размјере. Цијели субмедитерански и медитерански појас на тромеђи БиХ, Хрватске и Црне Горе има повећан ризик од појаве пожара и треба висок ниво међудржавне сарадње због превентиве и гашења пожара.

Ова област има висок степен урбанизације (око 70%) која је посљедица слабог аграрног потенцијала и инфраструктурне неопремљености руралног простора, који је у константној депопулацији. Изражена је тенденција пораста празних насеља, као и насеља у процесу гашења.

Привредна валоризација овог простора заснива се на хидроенергији, туризму и медитеранској земљорадњи (узгој винове лозе, поврћа, дувана) и пчеларству. Развијено сточарство у вишим зонама углавном је повезано с прерадом млијечних производа. Регулисањем кретања вода Дабарског и Фатничког поља (тзв. Горњи хоризонти) има за циљ регулисња кретања воде, (периодичне поплаве) да би се омогућили аграрна валоризација поља и производња електричне енергије, као и наводњавање у периоду суше. Природне и културноисторијске вриједности (манастири, утврде, архитектура), положај у близини великих туристичких дестинација на Јадрану (Дубровник, Херцег Нови) основни су фактори развоја туризма. Аграрна производња у субмедитеранској области, посебно у виноградарству, укључена је у туристичку понуду. Основни проблеми руралног развоја ове области су проблеми демографске одрживости и инфраструктурне изградње.

2. СТАНОВНИШТВО – ПРОСТОРНИ РАЗМЈЕШТАЈ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ

Становништво је основни ресурс сваког простора: укупним бројем, просторним размјештајем, културом, биолошким и структурним карактеристикама (старост, пол, образовање, активност). Рурални простор БиХ/РС до краја 60- их година прошлог вијека имао је велики демографски потенцијал. Већина руралних локалних заједница имало је и до 40% популације млађе од 19 година, а удио старе популације углавном није прелазио 10%. У условима високог природног прираштаја око 21 ‰ (Попис становништава БиХ, 1961.) и малог посједа, села углавном планинског простора, била су аграрно пренасељена, што је покренуло миграције становништва према урбаним средиштима, која се развијају у процесу индустријализације. Укупни привредни развој БиХ темељи се на индустрији, која 80-их и 90-их година прошлог вијека ангажује преко 40% запослених. Дакле, почетак социогеографске диференцијације и заостајања у развоју појединих руралних подручја, сеже у период најдинамичнијег привредног развоја БиХ (СФРЈ), кад су аграрне политике (мали посјед,

начин функционисања пољопривредних задруга, мјере аграрне и социјалне политике на селу) дјеловали као push (одбојни) фактори, а погодности живота у градовима (стамбена политика, могућности образовања и напредовања, социјална политика усмјерена на радништво) као pull (привлачни) фактори. Наведени фактори кумулативно су подстицајно утицали на емиграцију из руралних подручја, односно процесе деаграризације и дерурализације. Деаграризација на простору бивше Југославије, дакле и БиХ, није се одвијала искључиво као посљедица модернизације пољопривредне производње и социекономског преструктуирања становништва, као у већини европских земаља, већ и као посљедица руралног егзодуса и деруралзације, па је оставила и више негативних посљедица (константна депопулација, сенилизација, социјални угар).

Попис становништав БиХ 1961. године биљежи максимум становништва у већини руралних подручја, које чини око 80% укупног становништва, а 50% становништва још увијек се бави пољопривредом. Дакле, дио руралног становништва је деаграризован, а дио задржава пољопривреду као другу дјелатност и још се не исељава из руралног простора. Мањи број сеоских насеља задржава демографски максимум до 1971. године, а затим константно опада број сеоског становништва, изузимајући сеоска насеља уз магистарлане и регионалне саобраћајнице и у непосредној близини урбаних средишта (прилог 23). Емиграција из руралних подручја посљедица је динамичног развоја градова и социјалног положаја села. Просјечно сеоско домаћинство 70-их година прошлог вијека остваривало је око 40% зараде квалификованог радника у ундустрији (Šuvar, 1982). Инфраструктура, првенствено саобраћајна, одиграла је значајну улогу у диференцирању руралног простора, при чему су насеља уз фреквентније саобраћајне правце пролазила кроз убрзану социогеографску и морфофизономску тансформацију и губиле карактеристике традиционалних села, попримајући различите форме прелазних типова насеља.

Прилог 23- Промјене у величини насеља и становништву РС у периоду 1971-1991-2013.

Год. пописа	**1971.**		**1991.**		**2013.**	
Величина насеља	удио у насељима (%)	удио у становништву (%)	удио у насељима (%)	удио у становништву (%)	удио у насељима (%)	удио у становништву (%)
< 100 стан.	20,3	**1,8**	34,5	**2,5**	50,9	**3,0**
101-500 ст.	48,7	**22,0**	39,1	**17,2**	30,5	**15,9**
501-1000 ст.	18,8	**23,7**	14,6	**17,4**	10,5	**15,4**
>1001 стан.	12,2	**52,5**	11,9	**62,8**	8,1	**65,8**
Укупо станов.	**1 500 349**		**1 587 364**		**1 326 991***	

(Попис становништва 1971; 1991; 2013)

*Напомена: Рачунано по прелиминарним резултатима пописа 2013. По коначним резултатима пописа, 2017. – РС има 1.170.342 становника.

Више социогеографских и демографских процеса одвија се паралелно јер су међусобно условљени (индустријализација, урбанизација, деаграризација, миграције, пад природног прираштаја, дерурализација, сенилизација, појава социјалног угра...), те кумулативно дјелују на карактер развоја руралног простора. Средином 80-их година прошлог вијека степен урбанизације у БиХ износио је око 35%, односно 65% становништва живјело је у сеоским и насељима мјешовитог типа, дакле у руралном простору различитог степена развијености, од чека је пољопривредно становништво чинило 17%. Разлика у наведеним социоекономским показатељима указује на висок степен деаграризације руралних подручја у односу на присутно становништво. Узрок томе је пораст удјела дневних миграната активних у другим секторима дјелатности изван мјеста становања, развој неаграрних дјелатности у руралним подручјима (углавном

услугама, производњи дрвопрерађивачке и текстилне индустрије) и све наглашенији процес старења становништва. Укупност природногеографских погодности и карактера социогеографских процеса диференцира демографске процесе у руралном простору БиХ. До 80-година прошлог вијека становништво на цијелом простору БиХ је углавном витално, али су емиграциони процеси захватили већину руралног простора, наглашено Херцеговину и планински динарски простор, у којима почиње депопулација, те је биолошка обнова села почела слабити.

Константан привредни раст БиХ до краја 80-их и почетка 90-их година 20. вијека пратио је и константан демографски раст, па је достигла 4 377 033 становника, од чега је у границама простора, на којем ће се формирати Република Српска живјело 1 558 387 становника (Popis stanovništva BiH, 1991, 1991).

Развојни процеси су утицали на концентарцију становништва у и близини већих урбаних средишта, ближе индустрији, која запошљава највише становништва и посредно „отвара“ нова радна мјеста у другим секторима дјелатности (грађевинарство, саобраћај, трговина, разне услуге и друге). Рурални простор изван граница дневних миграција), почиње заостајати у укупном развоју, што се негативно одражава на исељавање становништва. Депопулација захвата планинска подручја, чак и рурални простор развијених општина, уколико су насеља саобраћајно дислоцирана (прилог 24).

Посљедице грађанског рата у БиХ (1992-1995), убрзале су демографску ерозију руралног простора. Физичка деструкција у вријеме ратних дешавања ослабила је социоекономску основу села.

Прилог 24- Промјене у густина насељености Републике Српске 1991. и 2013.

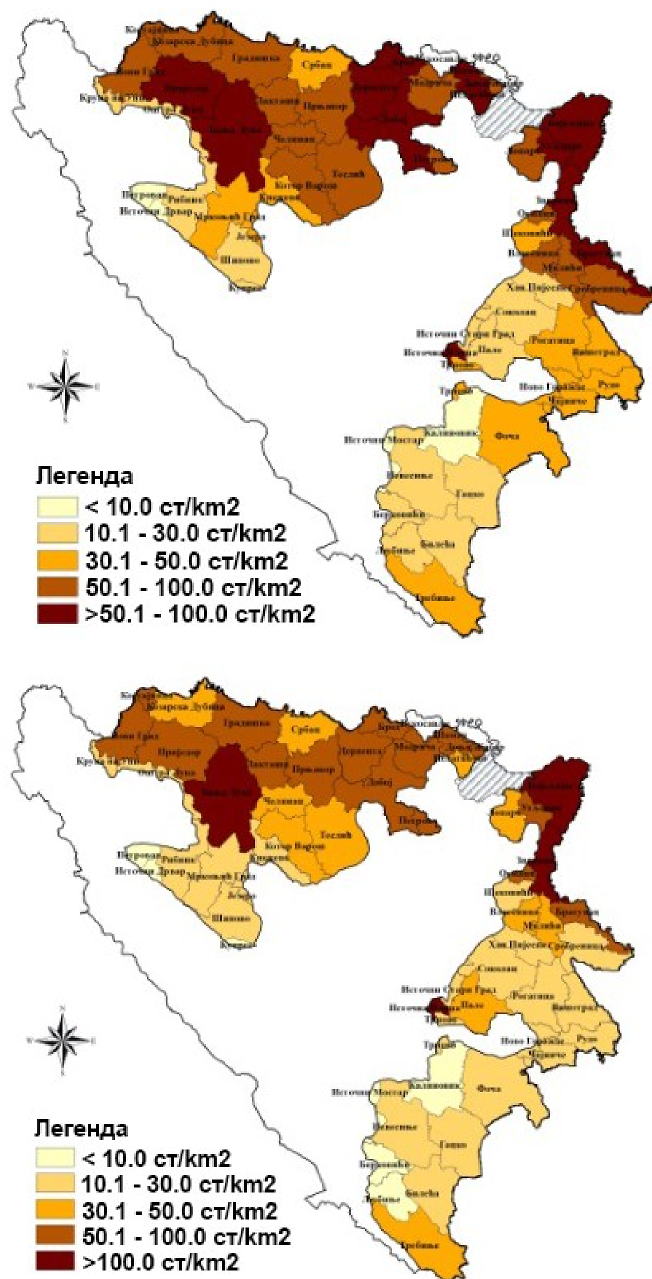

Извор: Попис становништва 1991. и 2013: Маринковић, Мајић, 2018.

Потребна су велика улагања у физичку и економску обнову села без које нема одрживог повратка у рату избјеглог становништва. Биолошка виталност руралног становништва убрзано слаби, много брже од демографског старења у РС и БиХ у цјелини. Компарацијом удјела страросних група становништва 1991. и 2013. године евидентан је процес старења (прилог 25).

Прилог 25 - Промјене у старости становнитва РС 1991-2013.

Старосне групе	1991.	2013.
0 - 14	22	14
15 - 39	42	32
40 - 64	28	37
65 +	8	17

Извор: Попис становништва 1991.; Попис становништва 2013.

По коначним резултатима пописа 2013. године на простору РС живјело је 1 170 342 становника, односно 48 ст/km^2 (Попис становништва – коначни резултати пописа 2013, 2017) размјештено у око 400 000 домаћинстава, односно 338 045 становника мање у односу на 1991. годину у границама истог простора. Пад броја становника посљедица је кумулативног ефекта грађанског рата и друштвених процеса на простору БиХ у посљедње три деценије. Од 2 756 насеља, колико има РС, само 267 су имала пораст броја становника у међупописном периоду. Наведене чињенице указују на нагалашено испољену поларизацију у просторној дистрибуцији становништва и карактеру демографског развоја с рефлексијом на могућност вредновања простора. Готово сва патуљаста насеља су депопулациона. Њихов размјештај и велика просторна дисперзија, указују на нарастајућа демографски угрожена рурална подручја великог просторног обухвата. Густина насељености појединих сеоских територија је само 0,5 ст/km^2, те имају карактер „руралне пустиње“ (прилог 25 и 26). Поједине јединице локалне самоуправе имају густину насељености испод 10 ст/km^2 (прилог 27). Неприсуство становнштва на ширем простору покреће разне ризике: смањена активност, немогућност спречавања природних катастрофа (поплаве, пожари, клизишата) и одржавња екосистема (агросистеми, хидросистеми),

геостратешке и друге ризике. Учесталост кретања илегалних миграната с простора Азије, пораст интересовања Турске и арапских земаља за куповину земљишта, изворишта воде и некретнина, те насељавање вехабијских заједница, отварају бројна питања промјене културног идентитета простора, геополитичких и социоекономских посљедица.

Процес старења становништава карактерише простор Југоисточне Европе, наглашено југоисток Србије и српски етнички простор у Хрватској. Просјечна старост становништва Републике Српске је око 42 године, али је становништво руралних подручја старије, у појединим насељима и преко 60 година, с врло малим удјелом младих. Становништво до 14 година старости чини у РС свега 14,1% у укупном, а становништво старије од 65 година 17,1%. Удио старијег зрелог становништва (старије од 40-64 године) већи је од млађег зрелог становништва (Маринковић и Мајић, 2018). Природни прираштај је од 2004. године негативан и опао је на -3.2 ‰ у 2016. години (Демографска статистика 20). Наглашен процес вањских миграција (емиграција) добија на интензитету и демографски слаби Републику Српску у цјелини. Обзиром да вањске миграције нису статистички праћене, не постоји тачан увид у њихов обим. Унутрашње миграције углавном се одвијају у сљедећим правцима: села - урбана насеља, мања урбана насеља - већа урбана насеља, југ РС - сјевер РС, покретане недостатком радних мјеста и квалитетних услуга. Наведени показатељи демографских процеса потврђују проблем демографске одрживости као основну препреку у савременој валоризацији и интегралном приступу руралном развоју.

Република Српска има 140.960 сеоских домаћинстава која обављају пољопривредну активност, 34.8% од укупног броја домаћинстава (Попис становништа 2013, 2017), али само 18% од њих производи за тржиште. У регистар пољопривредних газдинстава 2016. године уписано је око 35 000 газдинстава, од којих већина с малим посједом. Просјек посједа је 2 ha подијељена у 4 парцеле (Министратво пољопривреде, шумарства и водоривреде РС, 2016). Већини домаћинстава пољопривреда није једини извор прихода. Наведени показатељи указују на ниску пољопривредну активност, потврђују

висок удио необрађеног земљишта и наглашавају потребу диверзификације руралне привреде. Мала улагања у пољопривреду и несигурно тржите представљају ограничавајуће факторе покретању веће активности.

3. САВРЕМЕНЕ НАСЕОБИНСКЕ ПРИЛИКЕ

Босна и Херцеговина има велики број насеља (5 825), али су углавном демографски мала и у константном демографском слабљењу. Уколико се сва насеља сведу на исти број становника, просјечна величина насеља 1991. године износила је 721 становник. Преко 80% насеља било је мање од просјечне величине, а по демографској типологији 25% чинила су насеља мања од 100 становника, односно патуљаста (Popis stanovništva BiH 1991, 1991). Половину патуљастих насеља, насељавало је српско становништво (апсолутна или релативна већина). Дакле, приликом формирања Република Српска, је наслиједила ситну мрежу насеља и рурални простор слабог демографског капацитета.

Дезинтеграција Југославије и ратна деструкција у БиХ оставиле су велике посљедице на демографске прилике и посредно на насеобински систем, манифестујући се депопулацијом и гашењем насеља. Карактер грађанског рата и етничка хетерогеност великог дијела простора БиХ утицли су на просторно преразмјештање етничких група, што је резултирало миграцијама становништва. Процјењује се да је сваки други становник БиХ промијенио мјесто боравка. Неки простори имају континуитет емиграционих токова и депопулације од Другог свјетског рата до грађанског рата, као што је простор Змијања (колонизација, планско и присилно исељавање, привремени рад у иностранству, печалбе, ратне миграције) у којима је плански и појединачно само од 1961. године до данас, исељено око 3 000 домаћинстава (Гатарић 2018).

У току грађанског рата испољени су: велика физичка деструкција, прогони становништва и уништавање културно-историјског насљеђа. На простору Гламоча порушена је већина насеља, а у процесу повратка, вратио се тек сваки четврти становник. Вишедеценијско демографско и економско стагнирање и попадање насеља руралног

простора доживјело је у рату суноврат. Ратном деструкцијом порушена су и девастирана насеља (преко 600 насеља са српским већинским становништвом), уништена је инфраструктура и пољопривредна механизација, смањен сточни фонд и минирано је преко 1 000 км^2 простора. Унутрашња територијално-административна организација БиХ, углавном утемељена на етничком размјештају становништва, дефинисана Дејтонским мировним споразумом 1995. године, условила је нерационалну просторну организацију, подјелу више јединице локалне самоуправе и 290 насеља. Резултати пописа становништва 2013. године показали су да је простор БиХ демографски ослабио за преко 20% (ратни губици, миграције и пад природног прираштаја), а просјечна величина насеља опала и износи око 500 становника. Укупно у БиХ демографски је испражњено 400 насеља, од чега у РС 229 насеља (Маринковић, Мајић, 2018). Наведени показатељи аргументују размјере насеобинске деструкције и посљедица на укупни развој, те указују на величину проблема и ограничења потенцијалне ревитализације руралних подручја (Мандић, 2017).

У мрежи насеља доминирају патаљуста насеља, у РС 54 %, а свако пето насеље мање је од 10 становника. Њихове територије обухватају око 40% површине РС и настањује их само 40 000 становника (4,1 ст/km^2). Њихова бројност, просторност и просторни континуитет дефинишу Републику Српску као рурални простор у нарастајућој депопулацији која је све израженија (Маринковић и Мајић, 2015; Мандић и остали, 2015). Слабљење демографског потенцијала један је од фактора гашења услуга јавне инфраструктуре. Компарацијом просторног размјештаја институција јавних услуга у руралним подручјима 1991. и 2017. године примјетан је процес опадања броја школа, амбулати и пошта, те смањен број аутобусних линија јавног превоза. У школској 2017/18. години у Републици Српској је радило 267 деветоразредних основних шлола. Осам насеља обједињава једна основна школа (изузимајући насеља испод 10 становника). Готово 90% ученика из сеоских насеља у вишим разредима основне школе су путници. Од 64 јединице локалне самоуправе 21 нема предшколске установе. Слабљење садржаја инфраструктуре, слаби просторно-функционалне везе и односе у мрежи и систему насеља. Поједини

центри заједнице села и сеоски центри, због смањеног функционалног капацитета попримају карактеристике примарних села. Трећина управних средишта јединица локалне самоуправе не задовољава основне животне потребе свог становништва, те је њихова управна функција углавном формална. Функционална атрофија насеља покреће миграцију млађег становништва, те слаби биолошка основа села. Сенилизација и депопулација руралног простора доприносе спонтаном гашењу насеља, те угрожавају одрживост руралних подручја.

Све испољенија тенденција туристичке валоризације и покретања активности у функцији развоја туризма, први су корак у економској ревитализацији села у процесу гашења, обзиром да старосна структура њиховог становништва искључује аграрну дјелатност. Туристичка валоризација полуиспражњених, углавном планинских простора, „средство“ је којим се вреднује природни потенцијал и „буди“ интересовање за очуваност аутентичних вриједности и покретање других активности. Насеља панонског и перипанонског руралног простора у просјеку су већег демографског капацитета и густине у мрежи насеља, што омогућава већи степен активности у простору и фреквенцију становништва и услуга. У овој физичкогеографској области је и већи број насеља мјешовитог типа, јер су савремени развојни процеси више трансформисали овај простор. Поновно успостављање кооперативних односа између пољопривредних произвођача и сектора индустријске прераде имало би позитивне ефекте на развој овог аграрно највриједнијег простора у Босни и Херцеговини. Насеља мања од 100 становника углавном су смјештена у простору Горњосанско-пливског региона (Западнокрајишке општине) и јужно од Зворника, обухватају око 40% површине Републике Српске, са укупним демографским потенцијалом 40 000 становника, (исто), те чине њено проблемско подручје. (прилог 26).

Прилог 26 - Проблемска подручја Републике Српске

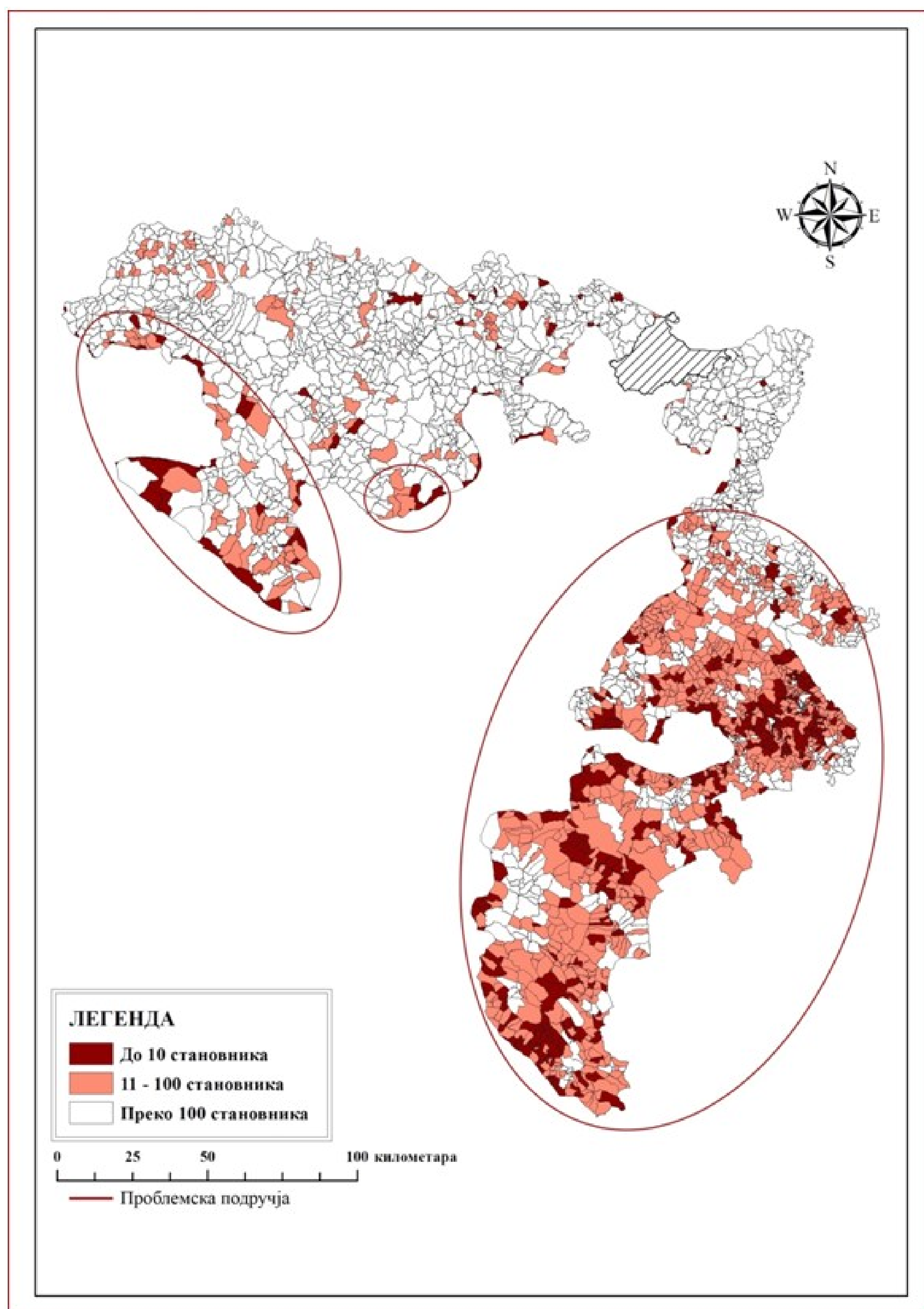

Извор: (Мандић, 2018:183).

4. ПРОБЛЕМСКА ПОДРУЧЈА

Рурални простор је диференциран физичкогеографским факторима који се различито испољавају у геодиверзитету неког простора предиспонирајући развојне могућности. Укупност историјскогеографских и антрогеографских фактора развоја у конкретном географском простору манифестује се просторним размјештајем становништва и успостављеном мрежом насеља с великим разликама у демографском и функционалном капацитету. Развојни процеси имају различиту динамику испољавања у појединим руралним подручјима, те се њихова трансформација не одвија истовремено и нема исти карактер. Наведени фактори утичу на диферанцијацију руралних подручја на мање и више просперитетна, односно развијена и проблемска подручја.

Проблемским подручјима називају се веће или мање просторне цјелине чији укупни развој „касни“, односно није достигао степен просјечног развоја националне територије. Заостајање у развоју манифестује се малом насељености, недостаком инфраструктуре и развојних функција. Из наведених разлога представљају просторе константне емиграције, сенилизације и депопулације, што додатно слаби њихову развојну перспективу, те их укупност развојних карактеристика чини проблемским подручјима. У развојним стратегијама Европске Уније посебан акцент стављен је на „смањивање развојних диспаритета и просторну кохезију“ (Teritorijalna agenda, 2007, 2011), јер и у високо развијеним државама егзистирају подручја која касне за просјечним развојем националне територије с испољеним проблемима у неком од елемената просторног развоја.

Проблемска подручја Републике Српске имају дугу генезу. Неповољност физичкогеографских фактора интензивирана је развојним процесима и мањим инфраструктурним улагањима који су предодредили функционални развој, а тиме и насеобинску структуру и развојне могућности. На простору БиХ/РС шезедесетих година прошлог вијека, покренуто процесима индустријализације и урбанизације, почиње интензивније диференцирање геопростора, које

се прво манифестовало неједнаким инфраструктурним улагањима и просторним преразмјешатањем становништва, те се нису развила већа урбана средишта. Ратна деструкција оставила је бројне негативне посљедице и интензивирала негативне процесе. Диференцирани карактер развоја Републике Српске огледа се у просторном размјештају становништва и урбаних средишта. Сведено на резултате пописа становништва 2013. године „анализа насеобинских прилика указује на наглашену поларизацију демографског потенцијала Републике Српске у корист панонског и перипанонског простора којим пролази најзначајнија инфраструктура, дуж које су се развили највећи урбани центри,“(Мандић, 2018:178), те представља главну осовину развоја Републике Српске и концентрише 80% укупног становништва. Насељеност је концентрисана у панонском и перипанонском простору до 300 m.н.в. са 2/3 укупног становништва (Маринковић, Мајић, 2015). Источни дио РС (изузимајући Семберију), има слабији демографски потенцијал. Обзиром да је демографски потенцијал основни потенцијал неког простора, те утиче на инфраструктурна улагања и привредну активност у геопростору, то је просторни размјештај становништва један од основних параметара издвајања проблемских подручја. Поједине јединице локалне самоуправе имале су између два пописна периода (1991-2013) наглашену депопулацију (прилог 27) чак преко 40% (Дервента, Котор Варош, Сребреница, Рогатица, Фоча, Вишеград, Калиновик.), што је посљедица етничке структуре и карактера протеклог рата. Наведене јединице локалне самоуправе разликују се по степену развоја, те су једне развијене (Дервента), а друге изразито неразвијене (Сребреница, Калиновик), што је првенствено условљено бројем радних мјеста, степеном запослености и инфраструктуром. По разним аспектима развоја (демографским, насеобинским, инфраструктурним, социоекономским и еколошким) око 60 % површине Републике Српске (43 јединице локалне самоуправе) има карактеристике проблемског подручја (прилог 26). Јединице локалне самоуправе проблемских подручја имају малу густину насељености, а поједине алармантно ниску: од Купрес са 6,6 ст/km,^{2} Калиновик 2,9 ст/km,^{2} Источни Мостар 2,8 ст/ km^2, Петровац 2,4 ст/km^2 до најмање насељеног Источног Дрвара са 0,9 ст/km^2

(Попис становништва РС 2013,2017), те неповољне и друге демографске показатеље (прилог 27). Основни извор прихода је углавном пољопривреда (са ослонцем на сточарство) или шумарство.

Слаба насељеност угрожава одрживост инфраструктуре, неопходне демографској и социоекономској одрживости. Демографски аспект развоја проблемских подручја потискује у други план остале (геостратешке, културолошке, економске, еколошке) аспекте развоја (Мандић, 2018). Проблемска подручја Републике Српске посједују значајан геодиверзитет испољен кроз природне ресурсе (минерална богатства, шуме, хидропотенцијал, пољопривредно земљиште), могућности развоја прерађивачких индустрија и туризма, те културноисторијске ресурсе, који су слабо валоризовани. Процјена је Министарства пољопривреде шумарства и водопривреде РС да се преко 40% обрадивог земљишта у Републици Српској не обрађује. Највећи дио необрађеног земљишта је у проблемским подручјима. Мало присуство становништва, углавном дубоке старости, овај простор чини рањивим на разне природне ризике и непогоде, угрожавајући поједине екосистеме. У савременим политичко-економским и геополитичким околностима, проблемска подручја су отворена неконтролисаној експлоатацији ресурса. Њихова развојна перспектива ограничена је великом просторности и релативном компактности проблемског подручја које је у контакту са руралним подручјима сличних карактеристика у Србији, те заједно чине велики проблемски трансгранични регион Подриња (Mandić, Živković, 2014). Његов основни потенцијал је хидропотенцијал и богатство шумом. Релативна очуваност екосистема и културноисторијског насљеђа и близина националних паркова и других туристичких дестинација нуди перспективу у развоју туризма, уз претпоставку квалитетније саобраћајне инфраструктуре и заустављања депопулације (прилог 14). Од 16 општина с највећом стопом незапослености, 15 је у источном дијелу РС (Маринковић, Мајић, 2018).

5. РЕВИТАЛИАЗАЦИЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

Успостављање територијалне кохезије претпоставља хармоничнији и равномјернији развој, смањивање развојних диспаритета, што подразумијева и ревитализацију проблемских подручја. У препорукама социоекономског и просторног развоја земаља Европске Уније наведени циљеви заузимају значајно мјесто и дефинисани су развојним стратегијама, те усвојени и формулисани Територијалном агендом Европске Уније до 2020. године (Territorial Agenda of the European Union, 2007, 2011). Проблемска подручја представљају веће или мање просторне цјелине које у социоекономском инфраструктурном и функционалном развоју касне за просјеком националане територије, те имају испољене и друге проблеме развоја (демографске, еколошке ..), за чије рјешавање требају помоћ државе јер укупни капацитети локалне заједнице нису довољни да покрену развој. Подручја наведених карактеристика, осим планова и стратегија укупног развоја (Просторни план и стратегије развоја националне територије, секторске стратегије), углавном су третирана и посебним стратегијама развоја проблемских подручја с дефинисаним мјерама прилагођеним конкретном простору и развојном проблему. Као примјер издвајања проблемских подручја у оквиру дефинисаних посебних програма и мјера од стране државе могу се узети „подручја под посебном скрби државе“ у Хрватској. Обухватају углавном српски етнички простор у Хрватској, доминантно руралних карактеристика, захваћен грађанским ратом у периоду 1991-1995. године, с испољеним посљедицама ратне деструкције, наглашено ослабљеним демографским капацитетом, те смањеном привредном активности. Осим Хрватске, њихов развој и обнову развојним фондовима првенствено стимулише Европска Унија. Помоћ државе неопходна је у сектору пружања јавних и других услуга и социјалних програма. Финансијска неефикасност ревитализације инфраструктуре у условима изузетно мале насељености ријешава се организовањем мобилних служби.

Мала насељеност проблемских подручја и недостатак радних мјеста представљају највеће препреке њиховој ревитализацији. Физичка и

друштвена инфраструктура у функцији су успостављања просторних веза и просторно-функционалних односа, те представљу предуслов демографске и социоекономске одрживости. Развијеност инфраструктуре показатељ је развијености неког простора. У условима мале насељености изградња и одржавање инфраструктуре је скупо, те се сматра економски неефикасним, што условљава селективни и рационални приступ избору инфраструктурних садржаја. Успостављање мобилних служби у сектору јавних услуга и снадбјевања становинишва прихватљив је модел јер „прекрива“ услугама већи простор, а становништво има доступне услуге у задовољавању основних животних потреба. Проблемска подручја Републике Српске (прилог 26) посматрана у временској ретроспективи прије грађанског рата у БиХ, имала су виши степен инфраструктурне опремљености због већег демографског потенцијала и повољнијих социогеографских прилика у том времену. Актуелне прилике намећу нужност прилагођавања система услуга. Ратна деструкција и константна депопулација узрокују константно „гашење“ појединх услуга и функција. Новоформиране општине малог укупног демографског и функционалног капацитета, без урбаних средишта, не могу бити носиоци локалног развоја (прилог 27). Успостављање инфраструктуре елементарни је предуслов ревитализације простора. Просторни размјештај јавних услуга подразумијева јачање секундарних центара (центри заједнице села) и њихов равномјерни просторни размјештај и саобраћајну повезаност унутар граница територијално-административних јединица.

У условима функционисања услуга образовања, културе, здравства, јавног превоза, и снадбјевања, становништво остварује елементарне животне потребе које су предуслов опстанка у руралним подручјима. Социоекономски развој руралних подручја треба заснивати на валоризацији, вредновању и покретању привредних активности на основу локалних природних потенцијала, што претпоставља рационално управање природним ресурсима и очуваност природних и антропогених геосистема.

Савремени развојни процеси диференцирали су традиционално рурално друштво и простор на мање и више просперитена и непросперитетна, односно проблемска подручја. Демографске, социоекономске и инфраструктурне карактеристике проблемских подручја међусобно су условљене, те кумулативно представљају ограничавајуће факторе ревитализације простора. Издвајање природних потенцијала, на којима је могуће покренути неку од привредних активности, која би подстицајно утицала на привредни развој, те задржала малобројно радно способно становништво, први је корак у заустављању процеса депопулације и социоекономске стабилизације. Располагање природним ресурсима (минерални ресурси, хидропотенцијал, шуме и земљиште) мора бити у функцији локалног развоја, те би требало размотрити начине њиховим управљањем и расподјелу средстава из њихове експлоатације. Изложеност геопросторних потенцијала страним „улагачима“ и експлоатацији не доприноси локалном развоју. Постоји реална опасност да природни ресурси на дужи временски период, кроз концесије, буду изузети из располагања локалних заједница и исцрпљени, те је нужно успоставити правну заштиту у располагању територијалним капиталом.

Геодиверзитет руралног простора Републике Српске условљен је физичкогеографским факторима, те свака од њених физичкогеографских области има другачије потенцијале. Геопростор Панонске и перипанонске области има већи степен развијености и .углавном нема већа проблемска подручја, изузев Горњосанско-пливског региона, и општина уз линију ентитетског разграничења, које већим дијелом чине новоформиране општине настале подјелом пријератних и без већих развојних центара (изузев Мркоњић Града). Ово је слабо насељен простор с већим бројем насеља у процесу гашења. Основни потенцијал представља шумско богатство и хидропотенцијал. Очуване вриједности природних геосистема и културно-историјског насљеђа омогућавају развој шумарства и дрвопрерађивачких индустрија, пољопривреде (углавном сточарства) и туризма, те његова ревитализација мора почети комплексном валоризацијом недовољно кориштених ресурса. Територијално-

административном реорганизацијом наведеног простора, на мањи број локалних самоуправа с издвојеним насељима као потенцијалним средиштима локалног развоја, постигла би се ефикаснија просторно-функционална организација. Политике руралног развоја у ЕУ фокусиране су на локалне ресурсе, диверзификацију активности, односно интегрални приступ руралном развоју и мултифункционалност пољопривреде као кључним инструментима ревитализације руралних подручја (Teritorijalna agenda, 2007, 2011).

На југоистоку Републике Српске, првенствено простор средњег Подриња, формирало се велико проблемско подручје које има тенденцију ширења (прилог 26). Велики број испражњених насеља и насеља с мање од 10 становника указује на проблем смањене активности и неискориштеност просторних потенцијала. Ово проблемско подручје у физичкогеографском смислу припада сјеверним дијелом планинско-котлинској области, а јужним субмедитеранској области, углавном простору високе Херцеговине. Обе области су простор сточарства, богате хидропотенцијалом, а брдско-планински простор квалитетном шумом. Природне и културно-историјске вриједности омогућавају развој туризма. У овом простору су и два национална парка („Сутјеска“ и „Дрина“). Ово проблемско подручје граничи се с простором сличних карактеристика у Србији. Слаба саобраћајна повезаност пограничних подручја БиХ/РС, Србије и Црне Горе ограничава могућности њиховог повезивања у велики трансгранични туристички регион.

Први кораци у ревитализацији наведеног простора морају поћи од успостављања саобраћајне инфраструктуре којом би се повезали национални паркови у ширем региону и друге потенцијалне туристичке вриједности у њиховом окружењу, те покренуле привредне активности. Успостављање узајамне повезаности пољопривредне производње и туристичке потрошње створило би социоекономску основу сеоском становништву. Развој производних и услужних капацитета регионалних урбаних средишта и управних средишта јединица локане самоуправе у проблемским подручјима имало би позитивне ефекте на демографска кретања у условима њихове

квалитетне саобраћајне повезаности и диверзификације привреде, која је и у урбаним средиштима углавном овисна о једној дјелатности (Гацко-угаљ, Требиње и Билећа- енергетика,...). Рурална подручја, гледано у цјелини, „болују“ од недостака инвестиција и незаштићености производа на домаћем тржишту. Појединачни примјери различитих облика удруживања и кооперације дају добре резултате. Обједињавању различитих сектора привреде у руралном простору, као заинтересованих актера, недостаје више иницијативе, сарадње с локалним становништвом и институционалне повезаности.

Ревитализација руралних проблемских подручја не може се одвијати брзо и не може постићи парцијалним мјерама, већ системским приступом, који мора бити подржан од старне више институција. Преко 40% обрадивог земљишта се не обрађује. Овај земљишни фонд представља велики неискориштени ресурс за који је неопходно пронаћи правни модалитет управљања. Увезивање сектора различитих дјелатности: шумарства и дрвопрерађивачке индустрије; пољопривреде, прехрамбене индустрије и туризма; водопривреде, енергетике и пољопривреде у функцији развоја, активирања већег броја запосленог становништва, увећавања прихода домаћинстава и локалних заједница, одговорног односа према ресурсима, неопходни су кораци у ревитализацији руралних проблемских подручја. Развој виноградарства и других пољопривредних култура, туристичке понуде и енергетског сектора у субмедитеранској зони почетак је комплекснијег вредновања потенцијала. Више деценијско ослањање на индустрију и маргинализовање руралног простора, уз ратну деструкцију и деиндустријализацију у периоду приватизације, оставило је дуготрајне посљедице на укупни развој, те ће ревитализација бити спора.

Прилог 27– Демографски показатељи изразито неразвијених јединица локалне самоуправе (проблемско подручје) РС

Јеиницe. локалне самоуправе	***Бр. стан. 2013.***	***Бр.ст. општ. сред.***	***Насеља/ Насеља без стан.***	***Густ. насељ.***	***Удио једно члан. дом.***	***Прир. прир. 2013. у ‰***	***Просј. стар. стан.***	***Унутр мигр. салдо 2007-2016.***
Берковићи	2041	230	20/3	20	20.3	- 8.3	44.25	-27
Вукосавље	4363	691	13/2	59.1	22.6	- 1.4	41.18	145
И. Дрвар	**66**	**36**	3/1	**0.9**	**63.2**	-13.0	50.23	165*
И. Мостар	**244**	174	3/0	**2.8**	**34.9**	- 3.9	46.12	151*
И. С. Град	1116	194	19/4	12.7	28.1	**-19.4**	48.08	39
Језеро	1039	511	11/1	16.4	23.6	- 6.7	41.44	- 32
Калиновик	1962	1015	**71/31**	**2.9**	**31.3**	**-17.8**	48.27	-91
Кнежево	9368	3590	20/0	28.7	19.3	-7.5	41.8	**-1389**
Крупа на Уни	1560	214	12/1	16.7	29.3	-12.8	46.41	-20
Купрес	**293**	**119**	4/1	16.6	**34.4**	-10.2	**54.48**	- 7
Лопаре	14689	2357	35/3	49,3	24.7	- 9.8	43.93	- 740
Н. Горажде	2915	127	68/21	23,7	25.0	- 4.8	44.79	44
Осмаци	5546	933	16/1	69.8	15.2	- 1.4	39.39	57
Оштра Лука	2705	767	24/3	13.1	28.5	- 13.3	43.14	- 69
Рудо	7578	1675	89/6	21.8	24.4	-7.8	44.33	-117
Сребреница	11698	2241	81/0	22.1	23.0	-2.2	40.60	-139
Трново	1983	926	35/13	18.1	27.9	- 8.6	46.06	35
Чајниче	4679	2100	36/0	17.1	23.8	- 5.3	43.03	- 144
Шековићи	6323	1265	38/1	26.1	28.1	- 4.9	43.08	- 358

Извор: (Попис становништва 2013.; Демографска статистика 15 и 20, Завод за статистику РС). *Позитивни миг. салдо због формалног боравка

Изразито неразвијене јединице локалне самоуправе Републике Српске представљају „језгро“ проблемског подручја (прилог 18 и 26). Њихов демографски капацитет је углавном мањи од 5 000 становника, у случају општина Источни Дрвар, Источни Мостар и Купрес, мање од 300 становника. Густине насељености су мање од просјека Републике Српске (47,5 ст/km^2), изузев Вукосавља, Осмака и Лопара, наглашено су негативног природног прираштаја и веће старости од просјечне у РС

(41,72 године), изузимајући четири општине, те имају висок удио једночланих домаћинстава, већи од просјека РС (22,3%). Укупни демографски показатељи ограничавајући су фактор покретању привредне активности, а тиме и социоекономске одрживости. Најнеповољније демографске показатеље има Источни Дрвар (најмањи број становника дубоке просјечне старости и 63,2 % једночланих домаћинста), а најповољније Сребреница и Вукосавље. Ово подручје изразито неразвијених јединица локалне самоуправе просторно и функционално „наслања“ се на углавном неразвијене јединице локалних самоуправа, такође мале насељености и капацитета радних мјеста (прилог 18). Становништво неразвијених јединица локалне самоуправе западног дијела РС има неповољније демографске показатеље у цјелини од источног проблемског подручја, па и најмању информатичку писменост, од 7,1% у Купресу до 19, 3% у Оштрој Луци, што је значајно испод просјека Републике Српске (31,7%), те се теже могу укључити у савремени начин комуницирања и пословања.

Актуелне демографске и социоекономске прилике не указују на могући опоравак простора. Демографска обнова у условима наглашеног процеса старења становништва и емиграције из проблемских подручја је мало вјероватна. Бројни природни и људским активностима покренути негативни процеси урушавају вриједности постојећих природних и антропогених геосистема на којима се заснивају потенцијалне развојне могућности. Дакле, процес ревитализације захтјева синхронизоване правне, организационе, социјалне, економске, демографске и инфраструктурне мјере. Европска Унија у више стратешких докумената и препорука потенцира диверзификацију привреде руралних подручја као модалитет њиховог интегрисања у развојне процесе и покретања социоекономског развоја. Наведени коцепт претпоставља одређени демографски капацитет радно способног становништва које може бити ноцилас различитих дјелатности. Управо недостатак радне снаге једана је од кључних препрека у покретању развоја проблемских подручја у Републици Српској, а тако и у њеном окружењу.

Ревитализација руралних подручја претпоставља дефинисане мјере и конкретне поступке који су синхронизовани, праћени и усмјеравани. Претпоставка таквом дјеловању је познавање природногеографских, демографских, социоекономских и инфраструктурних могућности и ограничења да би се на реалној основи изградиле развојне стратегије. Географски аспекти сагледавања развојних проблема руралних подручја управо представљају почетне кораке у дефинисању развојних стратегија у циљу ревитализације посматраних проблемских подручја.

VI РУРАЛНИ РАЗВОЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ/РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У КОНТЕКСТУ СТРАТЕШКИХ ЦИЉЕВА РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ПРОСТОРА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

1. ПРИСТУПИ ПЛАНИРАЊУ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА

Посматрано глобално, рурални простор је изузетно хетероген, у физичкогеографском, социоекономском и културолошком смислу. Разлике у достигнутом степену укупног развоја диференцирају развојне проблеме, а тиме и развојне руралне политике. У вријеме „бејби бума“ 60-их година прошлог вијека, кад је нагли раст свјетске популације угрозио могућност њене исхране, програми „зелене револуције“ и примјена савремених научних достигнућа у пољопривреди били су окосница развоја руралних подручја чији је задатак био производња довољне количине хране. Прекомјерна примјена различитих хемијских средства у пољопривредној производњи у циљу повећања њене продуктивности и њене посљедице, посљедњих година пролазе различите оцјене науке и јавности. У току 70-их година развијају се и друге дјелатности у руралном простору чија инфраструктурна изграђеност се унапређује. Сиромашније, мање развијене земље суочене с брзим демографским растом, у условима споријег научно-технолошког и економског развоја, спроводе различите економске реформе, аграрне реформе, поједине дефинишу демографске рестриктивне политике све у циљу социјалног развоја.

Економске политике према руралном простору у земљама чланицама Европске Уније доживљавају промијену концепта 80-их година прошлог вијека, кад престаје вредновање ванурбаних подручја искључиво у пољопривредне функције, те се у руралним подручјима почињу покретати различите дјелатности: прерађивачке индустрије, туризам и услуге. Квалитетна саобраћајна и друга техничка инфраструктура омогућила је покретање активности секундарног и терцијарно-квартарног сектора. Нова радна мјеста задржавала су образованију и млађу радну снагу у руралним подручјима, која се

функционално и морфофизиономски трансформишу, те је удио мјешовитих рурално-урбаних подручја у константном порасту. Природни потенцијали руралних подручја стављају се у функцију локалног развоја, рационализује се њихова експлоатација у циљу што дужег трајања. Наведене промјене подржавају социоекономску и демографску одрживост, те је нови приступ вредновању руралних подручја у складу с принципима одрживог развоја.

Темин рурални развој често је у употреби и представља једну од окосница развојних политика. Подразумијева различите иницијативе које се односе на побољшање услова живота у руралним подручјима са тежиштем на економски и социјални аспект развоја. „Термин *развој* све чешће у европским руралним стратегијама и програмима поистовјећује се са термином *планирање*, односно користи се појам *планирање руралног развоја* (Тошић, 2011:39). Планирање првенствено подразумијева економски аспект. *У концептима европског планирања говори се о интегралном руралном развоју, дакле, социјалном, демографском, културном, инфраструктурном, еколошком, уз уважавање принципа одрживости.*

Рурални развој може се посматрати као развојна политика којом руководи држава поштујући принципе одрживости. Истовремено рурални развој се може посматрати и као процес промјене руралног друштва укључујући државне интервенције или без њих (Harriss, 1982). Не постоји јединствена дефиниција руралног развоја. Регионална хетерогеност руралних подручја у смислу његових природногеографских, културолошких и социоекономских карактеритика условљава и различите проблеме, приоритете и развојне стратегијеу руралног развоја. Заједнички циљ је унапређење квалитета живота становништва руралних подручја и очуваност руралног простора.

Планирање руралног развоја захтјева комплексан приступ. Рурални простори унутар националних територија могу бити врло хетерогених физичкогеографских и антропогеографских карактеристика, што имплицира и различите приступе планирању . Задатак руралног

планирања је унапређење руралног простора: развој привредних и непривредних дјелатности, инфраструктурни развој, унапређење социјалних и културних прилика, очуваност екосистема и природних ресурса, усмјеравање демографских процеса, ефикаснија просторна организација. Интегрални приступ планирању руралног развоја подразумијева издвајање руралних подручја, дефинисање њихових специфичности, креирање развојних стратегија, њихово праћење и усмјеравање у разним сегментима привредног и друштвеног развоја. Развој правне регулативе у области заштите природног и културног насљеђа заузима посебно мјесто у развојним стратегијама и позиционирању појединих руралних подручја. Подстиче се подузетнишво, индивидуалне иницијативе и иницијативе локалних заједница, те јачају њихови капацитети.

2. РУРАЛНИ РАЗВОЈ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ - ЕВРОПСКИ РАЗВОЈНИ ФОНДОВИ

У политикама економског развоја Европске уније политика руралног развоја заузима врло значајно мјесто и односи се на аграрну и политику регионалног развоја. Готово 90% површине ЕУ чини рурални простор у којем живи половина становништва. Природни ресурси на којима се развијају бројне дјелатности у руралном су простору. Европска унија је учинила значајан заокрет у односу према руралним подручјима из којих су се, у периоду почетне индустријализације, црпили природни ресурси остављајући еколошке и друге проблеме. Рурална политика била је прво фокусирана на модернизацију пољопривредне производње и пораст продуктивности, укрупњавање посједа, едукацију становништва, развој савјетодавних служби и смањивање руралне незапослености. Заједничке аграрне политике (ЗАП) прве су политике руралног развоја Европске Уније. Крајем 20. вијека тежиште руралних политика се ставља на интегрални приступ валоризацији руралног простора. Рационална валоризација руралног простора и унапређење његових капацитета неки су од стратешких циљева и предуслова побољшања живота на селу, степена

запослености и социоекономске стабилност кроз развој и других дјелатности. Европска Унија је дефинисала заједничку политику руралног развоја Cork Декларацијом 1996. године која је финансирана из фондова Европске уније, националних и регионалних фондова и има за циљ смањивање регионалних разлика у степену развијености и успостављање равнотеже између пољопривреде и других активности у руралном простору (Богданов, 2007).

Концепт одрживог развоја села потврђен је с више докумената (Споразумом из Мастрихта 1993. године и Агендом 2000). Агенда представља реформу политике развоја пољопривреде популарно названу „други стуб“ фокусирану на законске регулативе у области пољопривреде, развој сектора пољопривреде и шумарства, заштиту околине и очување културног насљеђа, те повећање конкурентности (Agenda, 2000). Приоритети развоја су на стварању нових радних мјеста, елиминисању сукоба у намјени земљишта и заштити животне средине који се постижу реформама, усавршавањем, инфраструктурним улагањима и подстицајним политикама.

Циљеви руралног развоја, приоритети и мјере дефинисани су на *Међународној конференцији о будућности и развоју руралног простора* RURAL 21 у Потстдаму 2000. године у правцу одрживог руралног развоја, који се сагледава у полицентричном развоју, смањивању разлика у степену развијености, очуваности природног и културног насљеђа.

Међу више програма који се баве подршком руралном развоју треба издвојити програм LEADER (спровођен у три фазе у периоду 1991-2006) који је орјентисан на мање локалне заједнице и њихове посебности, децентрализацију финансирања и управљања с фокусом на хоризонтално повезивање носилаца развоја, учесника и активности у локалној заједници, локалне акционе групе (ЛАГ) и умрежавање између руралних подручја.

Формирани су аграрни фондови за рурални развој, као и приступни фондови за помоћ земљама кандидатима за улазак у ЕУ, међу којима PHARE, SAPARD, CARDS. Ови програми намијењени су државама

кандидатима Централне и Источне Европе да прилагоде своју пољопривреду и инфраструктуру европским стандардима. IPA програм је настао као инструмент за пред-приступну помоћ да олакша испуњавање услова приступа Европској Унији, те одмјењује претходне програме. Има задатак пружања помоћи у транзицији и јачању институција, регионалној и прекограничној сарадњи, регионалном развоју, развоју људских ресурса и руралном развоју.

Осамдесетих година формирано је Европско вијеће за села и мале градове ECOVAST (European Concil for Village and Small Town) са циљем унапређења села, малих заједница и културног насљеђа. У Хановеру 2000. у оквиру *Водећих принципа одрживог просторног развоја европског континента* предложене су мјере за развој европских региона од којих се дио односи на рурална подручја и насеља. Потенцирају се аутохтони ресурси, развој мањих градова и већих села као носилаца локалног развоја, очуваље природе, развој и примјена информационих технологија. У циљу очувања демографског потенцијала и заустављања емиграционих токова потенцира се диверзификација активности у руралним подручјима. Посебан фокус је на планинским подручјима и њиховој валоризацији и очувању изворних вриједности, те интегрисању у регионални развој

Територијална агенда ЕУ је нови кровни документ Европске уније из области просторног планирања (Тошић, 2009) у којем се константује се стање руралног простора у ЕУ, препознаје значај, проблеми и ризици и сугеришу мјере. Нова стратегија просторног развоја ЕУ конципирана у два документа *Територијална агенда ЕУ* и *Стање и перспективе простора ЕУ* (2007, 2011*)*. У руралном простору тежиште је стављено на пољопривреду и шумарство као главне кориснике простора, с препорукама за заштиту животне средине и изградњу локалних капацитета за запошљавање.

3. БИХ/РС И ЕВРОПСКА УНИЈА – МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА

Босна и Херцеговина /Република Српска поставила је улазак у Увропску унију за стратешки циљ. Као земља са статусом потенцијалног кандидата има врло ограничен приступ европским развојним фондовима. У оквиру IPA програма може користити његове прве двије компонете: помоћ у јачању институција и помоћ у успостављању регионалне и прекограничне сарадње.

Кориштење искустава земаља са сличним развојним проблемима и увид у европско законодавство у области функционисања појединих сектора привреде, локалних заједница и подузетништва корисна су искуства с могућностима примјене. У фази транзиције друштвеног система, као и друге бивше социјалистичке државе, и БиХ пролази фазу институционалне неуређености и ниског степена функционалности. Јачање локалних капацитета (институционалних, кадровских, организационих) од примарног је значаја за покретање локалне привреде. „Уласком у интеграционе процесе Република Српска ће морати прихватити многе промјене у односу на постојећи правни, економски, социјални, економски и друге системе“ (Popović и други, 2009:199).

У Босни и Херцеговини преко 50% становништва живи у руралним подручјима, а 60% јединица локалне самоуправе има рурални карактер посматрано у цјелини. Од укупне територије 60% чини проблемско подручје, по разним аспектима демографског, социоекономског и инфраструктурног развоја (Mandić, Živković, 2014). Истраживања UNDP-a (2012) и Попис становништав (2013) потврђују да половина домаћинстава руралних средина се не бави пољопривредом, већ остварује приходе из друге активности која се углавном одвија изван мјеста становања. Половина становништва прима неки облик социјалне помоћи, што је посљедица ниске продуктивности пољопривредне производње, малог посједа и високе старости становништва. Трећина пољопривредних домаћинстава производи довољно за властите потребе и мањи вишак за тржиште, а само 1%

чине комерцијалне фарме које би могле бити предмет IPARD мјера за унапређење пољопривредне производње (IPARD, 2012). Наведени показатељи јасно указују на неопходност укрупњавања пољопривредног посједа и диверзификацију дјелатности у руралним подручјима у циљу побољшања социоекономских услова живота. Око 20% територије БиХ погодно је за развој интензивне пољопривреде, па ипак пољопривреда у укупном ДБП има тек око 10% удјела. Обзиром да сеоско становништво, због малог посједа треба и друге изворе прихода, неопходно је јачање и других сектора дјелатности у руралном простору.

Географско-историјски контекст политичког, привредног и културног развоја неминовно орјентише БиХ на њено окружење. С тога је потребно размотрити могућности успостављања прекограничне сарадње, која је један од модалитета кохезионе политике Европске уније и превазилажења разлика у степену развоја. Повезивањем трансграничних региона, између осталог, подстакао би се развој туризма у руралним пограничним подручјима за који постоје очувани природни и антропогеографски ресурси. Погранични крајеви углавном су слабије развијени, што карактерише и дио пограничне територије БиХ, изузев сјеверне границе. Босна и Херцеговина је просторно мала и дио је, доскора, јединственог много већег економског простора подијељеног политичким границама. Облик територија Републике Српске не доприноси просторном интегрисању, али велика дужина државне границе омогућава успостављање трансграничне сарадње. За разлику од Ф БиХ, Република Српска има веће могућности трансграничног повезивања. Прекогранично повезивање могуће је с Хрватском, Србијом и Црном Гором у области инфраструктуре, пољопривреде, енергетике и туризма. Наведене државе су у овим дјелатностима сарађивале у оквиру бивше СФРЈ. Дезинтеграцијом Југославије дезинтегрисан је јединствен економски систем, успостављене различите правне регулативе, Хрватска је ушла у ЕУ, те су по више основа успостављене препреке (граница, царине, прописи, саобраћајна неповезаност и друге), чије би рјешавање било корисно за све државе региона. Бројни су аспекти могуће сарадње, првенствено привредне, у изградњи саобраћајне инфраструктуре, заштити животне

средине и културној сарадњи. Дуге ријечне границе (Уном и Савом према Хрватској и Дрином према Србији) имплицирају сарадњу у области регулисања водотока, одбране од поплаве, пловидбе (Сава) и хидроенегетске валоризације (Дрина). Бројни су и други аспекти одбране од елементарних непогода који требају висок степен координације: развој система противградне одбране, као и заштита од пожара. Заштита културног насљеђа, права националних мањина и културна сарадња, свакако су значајан сегмент у повезивању пограничних региона, често најчешће насељеним становништвом истог етноса. „Зависно од пропусности међународне границе, степена економске комплементарности, културних и других афинитета с једне и друге стране границе, развијају се у одређеној мјери прекограничне функционалне везе, са претпоставком развоја трансграничног региона“ (Живковић и други, 2013:319).“

Дакле, трансгранично повезивање треба посматрати као нови облик просторно-функционалне организације пограничних подручја (Живковић, 2007) при чему постоји сагласност заинтересованих држава и усклађеност развојних политика у пограничном простору. Индустријализација је утицала на поларизовани развој, при чему су погранична подручја углавном остала слабије развијена и формирала се у проблемска подручја, односно представљају типичан примјер односа центар –периферија (Friedmann, 1966). У просторном развоју Европе, посматрана кроз сарадњу региона, трансгранична сарадња се успоставља на регионалном нивоу NUTS 2 и 3, а локална на LAU 1 и LAU 2 нивоу. Могућности трансграничне сарадње подржане од стране ЕУ веће су у простору субмедитеранске области БиХ и њеног укључивања у програме обалног подручја Медитерана. Босна и Херцеговина /Република Српска нема велико искуство у сличним програмима, те је неопходна обука и помоћ становништву и локалним заједницама приликом аплицирања за различите програме и пројекте који су доступни земљама које нису чланице Европске уније.

Посматрано изван контекста приступа БиХ Европској Унији, евидентно је да је у простору БиХ/РС неопходан већи степен правне и институционалне уређености ефикаснија просторно - функционала

организација, рационалније вредновање природних потенцијала, одговорније понашање у области животне средине и трансгранично повезивање у циљу социоекономске и демографске одрживости простора. Потенцијални улазак БиХ у ЕУ у стању ниске институционалне уређености и економског развоја не би донијели просперитет, већ прије неконкурентно отворили простор БиХ и њене ресурсе развијенијим државама.

4. РУРАЛНИ ПРОСТОР У БИХ/РС У СТРАТЕШКОЈ И ПРОСТОРНО-ПЛАНСКОЈ ДОКУМЕНТАЦИЈИ

Рурални простор земаља Европске уније третиран је различитим правним документима којима се регулише управљање појединим ресурсима (земљиште, воде, шуме, природно и културно насљеђе), те секторским стратегијама (пољопривреда, шумарство, енергетика, туризам,...) у циљу оптималног руралног развоја и смањивања развојних диспаритета и јачања територијалне кохезије.

Политичко устројство БиХ и њена територијално-административна подјела представљају један од ограничавајућих фактора успостављања јединственог концепта руралног развоја и дефинисања развојних стратегија. Сложеност проблема руралног развоја огледа се и у полифункционалној валоризацији руралног простора, односно диверзификацији привреде од којих сваки сектор захтјева посебан приступ и развојну стратегију. Дакле, рурални развој у својој укупности мора се посматрати с аспекта развоја пољопривреде, рударства, енергетике, водопривреде, шумарства, прерађивачких индустрија, туризма, саобраћаја и друге инфраструктуре, јавних услуга, социјалног развоја, заштите природног и културног насљеђа. То подразумјева координацију између више сектора привреде, локалних заједница и ресорних министарстава. Република Српска има Просторни план (Просторни план РС до 2025) и секторске стратегије, али не постоји јединствен Просторни план Босне и Херцеговине. Стратегија руралног развоја БиХ усвојена је 2018. године као оквирни документ (Strateški plan ruralnog razvoja BiH 2018-2021, 2018). Овим

документом утврђује се стање, програм, мјере и друге активности за постизање циљева свеобухватног економског, социјалног и културног напретка становништва руралних подручја, уз уважавање принципа одрживог развоја. Израдом Стратешког плана и спровођењем координише Министарство вањске трговине и економских односа БиХ., Министарство пољопривреде, шумарстава и водопривреде РС, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Ф БиХ и Одјељење за пољопривреду, шумарство и водопривреду Брчко дистрикта БиХ. Евидентно је да се сектори пољопривреде, шумарства и водопривреде третирају заједно, због њихове узајамне овисности.

Сваки ентитет доноси своје секторске стратегије. Јединице локалне самоуправе доносе своје просторне планове и секторске стратегије. У појединим сегментима управљања руралним простором потребно је сагледавање могућности и ограничења локалног развоја, али у домену заштите од природних непогода (одржавање водотока, заштите од пожара, неконтролисане сјече шума и њима изазваним посљедицама), управљањање природним и културним насљеђем, заштите животне средине, потребно је интегрално сагледавање проблема. Управљање водама и стање квалитета вода могуће је само јединственим управљањем водотоком од извора до ушћа. Документи у области регулисања обавеза праћења и прилагођавања климатским промјенама један су од малобројних примјера заједничког сагледавања проблема и дефинисаних ставова на нивоу БиХ (Други национални извјештај БиХ, 2013). Хетерогеност планске документације, која с различитих аспеката третира рурални развој, упућује на бројне актере у процесу планирања и одлучивања о појединим сегметима развоја руралног простора, али њихова координација и примјењивост нису на задоваљавајућем нивоу.

Прекривеност стратешком просторно-планском документацијом јединица локалне самоуправе Републике Српске је дјелимична и углавном недостаје неразвијеним локалним заједницама, којима је од посебног интереса стратешко планирање развоја. Република Српска има Стратегију развоја туризма. Стратегију руралног развоја неопходно је прилагодити актуелним демографским и

социоекономским показатељима, обзиром да је рађена прије пописа становништва 2013. године, с перцепцијом много повољнијих демографских прилика.

Званична документациона основа Геодетске имовинско-правне службе и Катастра РС о власничкој структури и начину управљања земљиштем споро се ажурира, те су подаци нерелевантни и не указују на реално стање, па је неопходно њено обједињавање и регистровање актуелног стања у области власничке структуре и намјене земљишта.

Умрежавање различитих актера у руралном простору: локалног становништва, сектора дјелатности, локалних акционих група, пољопривредних и других задруга и удружења, научних институција, ресорних министарстава и других у циљу организовања, едукације, израде пројеката, промовисања и финансирања активности у руралном простору БиХ/РС још није заживјело у пракси. Република Србија је 2010. године основала Мрежу за рурални развој, а 2013. године учестовала у оснивању Балканске мреже за рурални развој. Хрватска је, слично земљама Европске Уније, развила различите мреже подршке руралном развоју. Руралном развоју приступа се из угла предвиђања, и припрема за реализацију планираних мјера.

Европским политикама руралног развоја дефинисана су три основна циља:

- Повећање конкурентности пољопривреде и шумарства
- Побољшање стања и заштите животне средине
- Побољшање квалитета живота у руралним подручјима и подршке диверзификацији руралног привређивања

Различити стратешки документи у БиХ и РС слично дефинишу развојне циљеве, али се у њима не препознају мјере неопходне њиховој реализацији. Конкуретност пољопривреде се не може постићи без укрупњавања посједа и заштите домаћег тржишта, а конкурентност шумарстава без рационалног упрвљања шумама. Заштита животне средине дефинисана бројним ЛЕАП-има (Локалним акционим еколошким плановима) формалне је природе, те је неопходан

објективнији и рационалнијни приступ процјени ризика изазваних покренутим активностима и начином располагања природним ресурсима. Диверсификација привреде треба већи демографски потенцијал, финансијска улагања и помоћ државе.

Просторно-планска документација и рурално планирање морају изаћи из оквира нормативног у стварно сагледавање развојних проблема. Искуства других земаља су корисна, али простор БиХ касни у развојним процесима, те се не могу по аутоматизму и у цјелости преузимати туђи модели. У области пољопривреде у ЕУ процес укрупњавања посједа и модернизација, који су приоритет у БиХ /РС, провођени су 70-их година прошлог вијека. Да би се релаизовали дефинисани циљеви, неопходно је створити потребне претпоставке, а оне у конкретном случају почињу с демографским потенцијалом и изворима прихода, који становништву руралних подручја могу обезбједити социоекономску одрживост. Становништву руралних подручја није довољно стално упућивање у правцу „шта треба да раде“, већ „на који начин да раде“ и помоћ у имплементацији и реализацији прогама одрживости.

VII ОДРЖИВОСТ РУРАЛНОГ ПРОСТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

ЗАКЉУЧАК

Рурални простор Републике Српске посједује велики геодиверзитет у којем је и његов највећи потенцијал. У простору руралних карактеристика живи преко 50% становништва Републике Српске, различите просторне дисперзије, што условљава и различите привредне активности. Начин валоризације и вредновања геопросторних потенцијала, те покренуте активности, често међусобно нису усклађени, те продукују просторне конфликте, покрећу деструктивне физичке процесе, нарушавају изворне вриједности простора и угрожавају социоекономски развој и животну средину. Просторно преразмјештање становништва одвија се континуирано већ пола вијека у правцу већих урбаних насеља и генерално према сјеверу Републике Српске, демографски празнећи поједине, првенствено планинске просторе, што се манифестује у мрежи насеља „гашењем“ патуљастих села и усложњава развојне проблеме унутар већ дефинисаних проблемских подручја.

Основна функција руралног простора је пољопривреда. Могућности развоја пољопривреде су велике, а климатске карактеристике појединих физичкогеографских области погодују узгоју различитих пољопривредних култура. Степен механизације пољопривредне производње, знање и искуство на задовољавјућем су нивоу, али мали посјед и низак степен струковног организовања, улагања, те недостатак прерађивачких погона и индустрија умањује продуктивност и коначне финансијске ефекте пољопривредне производње. Све испољенији процес старења становништва, који је бржи у проблемским руралним подручјима, додатно утиче на константан пораст удјела необрађеног земљишта. Продуктивност пољопривредне производње испод је могуће и реално очекиване продуктивности, те треба мјере економске стимулације, као и више правне уређености у области располагања обрадивим земљиштем. Сваке године губе се велике површине обрадивог земљишта, од чега дио бесповратно.

Око половине земљишта је под шумама различите структуре и кавлитета које су углавном у државном власништву. Интензивна сјеча дрвета, коју не прати иста динамика пошумљавања, оставља бројне посљедице у простору, међу којима су и деструктивни физички процеси, којима се спира педолошки покривач и временом стварају шумске голети. Највише плодног земљишта нестаје површинским коповима за потребе експлоатације руде, камена и угља, а затим изградње насеља. Ерозија, клизишта, депоније, саобраћајна инфраструктура и миниране површине такође смањују фонд обрадивог земљишта. Бројност фактора који трајно или привремено девастирају земљиште потенцира преиспитивање законских регулатива у овој области и потребу дефинисања ефикаснијег закона о располагању, пренамјени, заштити и рекултивисању обрадивог земљишта. Такође, нужне су и мјере регулисања насљеђивања, дијељења и ситњења посједа да би се сачувала његова цјеловитост и продуктивност. Узрок смањивању удјела обрадивог земљишта у укупном све више је у демографским и социоекономским разлозима него у његовом девастирању и пренамјени. Процес старења становништва и нееокономичност производње узрокују константно смањивање пољопривредне активности. Адекватне подстицајне мјере морају се доносити у правцу демографске ревитализације, пољопривредне диверзификације и заштите домаћег тржишта пољопривредних производа.

Очуваност шумског фонда има више еколошких и економских ефеката. Пошумљавање је неопходно због обнове шумског фонда који се убрзано смањује. Покретањем дрвопрерађивачких индустрија обезбједила би се нова радна мјеста неопходна демографској и економској стабилизацији руралног простора. Управо неразвијене општине имају велики удио шума, од којих, због начина њиховим располагањем, немају веће користи. Веће партиципирање локалних заједница у управљању шумама и у добити помогло би локалном развоју.

Хидропотенцијал РС је великог капацитета. Управљање водама прате велики ризици. Усмјеравање вредновања вода у правцу изградње

минихидроелектрана могло би озбиљно угрозити друге секторе: пољопривреду, водоснадбјевање, туризам, те нарушити вриједност појединих екосистема. Преиспитивање одлука о додјељеним и планираним концесијама на водотокове је неоподно јер наведени вид њиховог вредновања не допириноси развоју локалних заједница, а ни националном развоју; напротив, покреће већи број ризика.

Развој руралног туризма нема традицију на простору БиХ /РС, те становништво сеоских средина нема искуства ни већег повјерења у ову активност која може бити значајан покретач локалног развоја у спрези с пољопривредом. Повезивање локалних заједница, од насеља и општина до прекограничног повезивања, у промоцији природних и антропогених туристичких вриједности ради бољег регионалног позиционирања, а за који постоји велики потенцијал, нужно је и треба већу институционалну подршку.

Дакле, рурални простор Републике Српске има хетероген природни потенцијал. Узрок релативно ниском степену економског развоја није у сиромаштву природним ресурсима, већ у неадекватној валоризацији и неефикасној просторно-функционалној организацији. Слабости руралног развоја имају углавном антрогеографске узроке: просторни размјештај и старосну структуру становништва, емиграционе процесе и депопулацију, те ситну мрежу насеља слабо развијених функција. Неразвијена инфраструктура не може преузети улогу осовина развоја. Општинска средишта немају снагу за покретање локалног развоја, а дио субрегионалних и регионалних средишта нема функционални капацитет да буду полови развоја и „покрену“ регион.

Ревитализација и одрживост руралног простора првенствено овисе о карактеру социоекономског и демографског развоја. Може се претпоставити да ће се извјесни број патуљастих насеља у наредним годинама „угасити“, те је неопходно пронаћи модалитете вредновања простора празних насеља и евентуалног реактивирања. Постојећа мрежа насеља је неефикасна, те је њена рационализација неопходна. Могући приступ у рјешавању демографске и социоекономске одрживости руралног простора је у потенцирању централних насеља,

носилаца локалног развоја, кроз јачање њиховог функционалног капацитета заснованог на комплексној валоризацији локалних потенцијала и јачању система услуга. Издвајање планских регија на основу обједињавања локалних јединица самоуправе (општина), са истим или сличним развојним могућностима и ограничењима у заједничке развојне програме, дало би боље резултате од парцијалних развојних статегија локалног карактера. У пракси се показују бројне слабости недостатка средњег нивоа територијално-административног организовања, при чему би флексибилне по потреби организоване планске регије, које обједињују више локалних заједница у рјешавању насталих проблема, биле прихватив модел.

У условима слабо развијених сектора привреде и емиграције младог становништва, активирање потенцијала руралног простора у диверсификовану привреду и стимулисање останка на селу кроз програме помоћи (савјетодавне, правне, инфраструктурне, финансијске), од приоритетног су значаја у старегији националног развоја.

Глобални процеси одвијају се у правцу структурног и територијалног престуктуирања привреде, миграција ширих размјера из националних периферија према развојним центрима, те већег активирања потенцијала руралног простора. У том контексту, треба посматрати и могућности и ограничења руралног простора Републике Српске.

Литература и извори

Agenda 2000. European Union.

Антонић, М. (2017). *Записи о људима и времену*. Библиотека Свједочења. Бања Лука.

Бакић, Р. (1995). *Просторно планирање*. Подгорица.

Богданов, Н. (2007). *Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија*. Република Србија. Министарство пољопривреде, шумарстав и водопривреде. UNDP. Београд.

Букуров, Б. (1955). Упутство за проучавање војвођанских насеља. Матица српска. Нови Сад (1-16).

Centar za uklanjanje mina u Bosni i Hercegovini BH MAC. www.bhma.org/

Cotner, D. (2009). Livable Human Communities. A Sustainability Narrative. *Spacium*. No19. Beograd (1-7).

Црквенчић, И. (1956). Карактеристике и еволуција аграрног пејсажа. Извјештај о раду IV конгреса географа ФНР Југославије у Београду 1955. Савет географских друштава ФНРЈ, Београд, 1956.

Crkvenčić, I., Malić, A. (1988). *Agrarna geografija*. Školska knjiga. Zagreb.

Цвијић, Ј. (1969). *Општа географија – антропгеографија*. Завод за уџбенике СР Србије. Београд.

Цвијић, Ј. (1987). Балканско полуострво. Сабрана дела. Књ. 2. САНУ. Књижевне новине. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Ћурчић, С. (1992). *Географија насеља*. Нови Сад

Демографска статистика 20. Републички завод за статистику. Бања Лука.

Други национални извјештај Босне и Херцеговине у складу с Оквирном конвенцијом Уједињених нација о климатским промјенама (2013). Доступно на: (htpp://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/ba/home/library/envronment_energy/sncbih-2013.html)

Дубић, С. (1941). Социологија села. Сплит.

ECOVAST (2004). European Concil for the Village and Small Town.

EuropaParlament.www.europaparl.europa.eu/.../04A_FT(2013)05021_HR.pdf

Eurostat (2015). Urban-rural typology update. http//ec.europa.eu/eurostat/statisties-explanied/index.pht/urban-rural-_typology-update#Metodology

EU (1988). *The Future of Rural Society*. European Commission (EU). Luxembourg.

Fertner, C. (2012). Downscaling European urban-rural typologies. *Geografisk Tidsskrif-Danish Journal og Geography* 12 (1), 77 - 89. Doi:10.1080/00167223.2012.707805

Friedmann, J. (1966). Regional Development Policy – A Case Study of Venezuela. Cambridge: Mand T. Presse.

Гатарић, Д. (2018). *Насеља Змијања - антропогеографска проучавања.* Географски факултет. Универзитет у Београду. Београд.

Гњато Р., Гњато, О. (2008). Геодиверзитет Републике Српске у теорији одрживог развоја. *Ресурси Републике Српске*. Академија наука и умјетности Републике Српске. Одјељење природно-математичких и техничких наука књ. 7. Бања Лука (535-542).

Гњато, Р., Поповић, С., Поповић, Г., Трбић Г. (2011). Одрживи рурални развој и животна средина Републике Српске. Гласник. св. 15. Географско друштво Републике Српске. Бања Лука (53-79).

Harriss, J. (1982). Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change. Hutchins on University LiNoary for Africa. London.

Hillery, H.G: (1955). Definitions of Communit, Areas of Agreement. *Rural Sociology.* LXX. i

IDMC (2015). Internal Displacement Monitoring Centre. Global Estimates. People displaced by disasters. 2015.

Ilešić, S. (1967). Dosadašnji pravci i rezultati rada na području međunarodne agrarne geografije. *Zbornik radova I jugoslavenskog simpozijuma o agrarnoj geografiji u Mariboru 1964*. Beograd.

IPPC. Climate Change (2014). Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernamental Panel on Climate Change Core Writing Teams. R.K. Pachauri and L.A. Mayer (eds). Geneva. Switzerland.

Иванишевић, М., Станојевић, М. (2013). Задругарство као модел ревитализације руралних подруја Републике Српске. *Зборник Обиљежавања 20. годишњице Географског друштва Републике Српске.* Бања Лука (335 -347).

Jacobs, M. (2007). Introduction: The Politics of the Environment. In M. Jacobs Greening Millennium? Malden (USA) Oxford (UK): Blackwell Publischers (1-17).

Јаћимовић, Б. (1985). Развитак и методе пољопривредне географије. Developpement, directions et methodes de la geographie agraire. Из Посебних издања Одсека за географију и просторно планирање, књ. 5. Географски факултет Универзитета у Београду. Београд.

Карић, В. (1997). *Србија – опис земље, народа и државе.* (Репринт издање из 1887. године). Култура. Београд. Православна реч. Нови Сад.

Којић, Б. (1973). *Сеоска архитектура и руризам.* Грађевинска књига. Београд.

Костић, М. (1978). Један прилог за савремени концепт антропогеографских проучавања насеља и становништва. Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић“. књ. 30. Београд (1-16).

Краљачић, Т. (2001). *Калајев режим у БиХ 1882-1903*. Академија наука и умјетности Републике Српске, књ. IX. Бања Лука.

Крешић, И. (1981). *Просторна економија*. Информатор. Загреб.

Lukić, A. (2009). *Tipologija ruralnih područja Hrvatske – geografski aspekt* (Neobjavljena doktorska disertacija) Prirodoslovno-matematički fakultet. Geografski odsjek. Sveučičište u Zagrebu. Zagreb.

Lukić, A., Pejnović, D. (2009). Metodološke osnove tipologije ruralnih područja Hrvatske. *Zbornik radova Prvog međunarodnog znanstvenog simpozija Transformacija ruralnih područja JI Europe u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku Uniju*. Kupres (347-367).

Лутовац, М. Б. (1982). Цвијићева заслуга за унапређење друштвених наука у нас - *Научно дело Јована Цвијића*. Научни скупови, књ. XI. Српска академија наука. Београд (25-3).

Мандић. М. (2011). Социјалногеографска истраживања у функцији планирања развоја. *Зборник радова Трећи конгрес српских географа*. Географско друштво Републике Српске. Природно.матемтички факултет Универзитет у Бањој Луци (831-840).

Мандић, М. (2012). Поимање и карактеристике руралности и урбаности у Босни и Херцеговини, Гласник бр. 16. Географско друштво Републике Српске. Бања Лука (75-90).

Mandić, M., Živković, M. (2014). Problematic Areas of the Republic of Srpska within the contex of Demographic Changes. U knjizi: *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke 148. Human and Regional Development.* Matica Srpska. Novi Sad (767- 776).

Мандич М. Маринкович Д. Мајич А. (2015). Spatial Differentation of Republic of Srpska as a Consequence of Demographic Development and

Changes in the Settlement System. Асоцијација руских географа (АРГО). Симферопољ.

Мандић, М. (2017). Посљедице насилног распада СФРЈ на развој насеља у Босни и Херцеговини (Републици Српској). *Зборник радова Међународна научна конференција „Геополитички процеси у савременонм евроазијском простору*“. Географско друштво Републике Српске. Асоцијација руских друштвених географа ARGO. Бања Лука (575-592).

Мандић, М.(2018). Насеобински процеси у конексту геопростора Републике Српске. *Демографски процеси и српски национални интереси*. Матица Српска. Друштво чланова Матице Српске у Републици Српској. Бања Лука (стр.173-186).

Мандић, М., Живковић, М., Папић, Д. (2018). Диференцијација руралног простора Босне и Херцеговине у контексту одрживости руралних геосистема у условима климатских промјена. СКУП. Природно-математички факултет. Универзитет у Бањој Луци. Бања Лука. (стр. 38-54).

Маринковић, Д. Мајић А. (2015). Просторна дистрибуција становништва Републике Српске према резултаима пописа становништва 2013. године. *Зборник радова са 4. Српског конгреса географа – достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе*. Универзитет у Београду. Географски факултет. Српско географско друштво (397-402).

Маринковић, Д. Мајић, А. (2018). *Становништво Републике Српске – демографски фактори и показатељи*. Универзитет у Бањој Луци. Природно-математички факултет. Бања Лука.

Marinović - Uzelac, A. (2001). Osnove prostornog planiranja. Zagreb.

Meredith, D. (2007). *Identification and Classification of Rural Spaces in Data Poor Environment: Bosnia and Herzegovina*. The Rural Economy Research Centre. Dublin.

Мирјанић, С, Вашко, Ж., Остојић, А., Роквић, Г., Мрдаљ В., Дринић, Љ., Вучетић, А. (2010). *Рурални развој Републике Српске.* Пољопривредни факултет. Универзитет у Бањој Луци. Бања Лука.

Mišković, M. (2009). Prilog poznavanju razvoja istraživanja ruralnih prostora u Bosni i Hercegovini. *Zbornik radova Prvog međunarodnog znanstvenog simpozija Transformacija ruralnog područja JI Europe u uvjetimat tranzicije i integriranja u Europsku Uniju*. Kupres (11-20).

Митровић, М. (1998). *Социологија села*. Социолошко друштво Србије . Београд.

OECD (1994). Creating rural indicators for shaping territorial policy. Paris.

Penfield, G. (1996). Beyond Sustainability. Indicators local Enviroment. Vol.1. No.2. *Journal Oxford Ltd. Carfas Publishing Company. Abington Oxfordshire.* (151-153).

Перишић, Д. (1985). *О просторном планирању.* Институт за архитектуру и урбанизам Србије. Београд.

Petak, A. (2005). Izazovi poljoprivrednog zadrugarstva - izazovi Hrvatske. *Sociologija sela br.43.* Institut za društvena istraživanja . Zagreb.

Popis stanovništva, stanova i poljoprivrednih gazdinastava BiH 1961. Republički zavod za statistiku. Sarajevo.

Popis stanovništva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava BiH 1971. Republički zavod za statistiku. Sarajevo.

Popis domaćinstava, stanovništva, stanova i poljoprivrednih gazdinastava 1991. godine (1991). Statistički bilten 20. Republički zavod za statistiku SR BiH. Sarajevo.

Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Српској 2013. године – градови, општине, насељена мјеста. Републички завод за статистику Републике Српске, 2017. Бања Лука.

Popović, G., Zakić, Z., Stojanović, Ž. (2009). *Savremena ruralna politika: Paralele EU-RS i BiH*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci. Banja Luka.

Предић, Т., Никић - Хаут П., Лукић, Р., Марковић, М., Цвијановић, Т., Радановић, Д., Тошић, Р., Бурлица, Ч. (2009). Основа заштите, коришћења и уређења пољопривредног земљишта Републике Српске као компоненте процеса планирања коришћења земљишта. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Српске.

Просторни план Републике Српске до 2025 (2015). Урбанистички завод. Бања Лука.

Радовановић, В. С. (1953-1954). Јован Цвијић. Гласник Географског института САН II-III. Београд.

Радовановић, М. (1972). Ка решавању будућности села. Просторно планирање, уређење и изградња сеоских подручја и села. Урбанистички савез Југославије. Ниш.

Регистар пољопривредних газдинстава (2016). Министарсво пољопривреде, шумарстава и водопривреде Републике Српске.

Службени гласник RS бр. 93/16.

Службени гласник Републике Српске (2017). Бр 63/17.

Службени лист ФНРЈ (1953). Бр. 14.

Službene novine F BiH (2008). Br 71/08.

Стаменковић, С. (1996). Неки савремени аспекти развоја руралних насеља Србије. Географски годишњак СГД. Подружница Крагујевац. Бр. 32. Крагујевац (19-269).

Стаменковић, С. Бачевић, М. (1992). *Географија насеља.* Универзитетски уџбеник. Београд.

Stanković, M. S., Vujić, V. M. (2018): Prošlost i savremenost lokalne samouprave u Srbiji. *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja. Geneze i perspektive prostornog razvoja*. Asocijacija prostornih planera Srbije. Univerzitet u Beogradu. Geografski fakultet. Grad Trebinje. Trebinje. (88-100).

Степић, М., Јаћимовић, Б. (2006). *Основе аграрне географије*.

Стратегија јединица локалне самоуправе (2017). Министрство локалне управе и самоуправе РС. Бања Лука.

Strateški plan ruralnog razvoja BiH 2018-2021 (2018). Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH.

Šuvar, S. (1972). *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji.* Zbornik teorijskih i metodoloških radova. Zagreb: SOUR za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Zagreb.

Šuvar, S. (1988). *Sociologija sela*, knj. 1. Školska knjiga. Zagreb.

Territorial Agenda of the European Union. (2007, 2011). Teritorijalna agenda Evropske unije do 2020. godine (2007). Stanje i perspektive prostora Evropske unije. Inženjerska komora Srbije. Matična sekcija planera. Prevodi knjiga 8 Beograd. (Ažurirano 2011).

Тошић, Б. (2011). *Основе руралног планирања*. Универзитет у Београду. Географски факултет. Београд.

Тошић, Д., Крунић, Н. (2011). Географске детерминанте одрживог развоја. Трећи конгрес српских географа, *Зборник конгреса.* Географско друштво Републике Српске. Бања Лука (759-768).

Трбић, Г., Бајић, Д. (2011). Специфичности промјене климе у Републици Српској и могућности адаптације. Трећи конгрес српских географа. *Зборник радова.* Географско друштво Републике Српске. Бања Лука (149-157).

UNDP (2012). Ruralni razvoj Bosne i Hercegovine: Mit i stvarnost. htpp://faostat.fao.org

Василевска, Љ. (2005). *Програм обнове села као инструмент планирања равномјерног регионалног развоја*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет. Универзитет у Београду.

Вучковић, А. (2019). Земљом Херцеговином. СПКД „Просвјета“ Гацко. ИП „Филип Вишњић“ Београд.

Задружни савез Републике Српске. 2013.

Živanović, Z. (2018). Prilog diskuciji o tipologiji naselja Srbije. Demografija. Godina Vol. XV. Geografski fakultet Univerzitet u Beogradu. Beograd. (33-49).

Живковић, М., Папић, Д., Становевић, М. (2013). Трансгранични развој у функцији рјешавања регионалних диспаритета Републике Српске. Зборник Обиљежавања 20. годишњице Географског друштва Републике Српске. ГДРС. Бања Лука (315-322).

Живковић, М. (2007). Трансгранични региони - нови облик регионално-географског испољавања и просторно-функционалног организовања. *Зборник радова са научног скупа „Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима*“ Географски факултет Универзитета у Београду. Природно-математички факултет Универзитета у Бањалуци. Београд-Бањалука. (151 – 156).

Živković, M., Dejanović, T. Mandić, M. (2018). Cross-Boundary Cooperation Between Bosnia and Herzegovina and Their Neighboring Countries Focusing on an Efficient Hail Protection as an Active Response to Global Climate Changes. In: *Climate Change Adaptiation in Eastern Europe*. Springer.

ПОПИС ПРИЛОГА

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

Др МИРКО ГРЧИЋ, редовни професор Географског факултета Универзитета у Београду

Ауторка је указала на интердисциплинарну природу истраживања руралног простора, где се сустичу и сарађују природне и друштвене науке. Потом је дала један од најбољих приказа досадашњих истраживања у географској и сродној литератури истичући специфичности и методолошке особености појединих географских „школа“ на тлу бивше Југославије. У посебним одељцима се осврнула на карактеристике руралног простора, критеријуме издвајања руралних подручја, типове руралних подручја, и коначно, методе и технике истраживања руралних подручја на пољу географије.

Ауторка систематски кроз низ одељака који се нижу одређеним логичким редом, теоријски осветљава карактеристике и значај појединих фактора руралног развоја.

У савременом приступу валоризацији руралног простора конципира просторно планерски приступ уређењу и заштити руралних простора. Разматрају се могућности и ограничења развоја различитих делатности у руралним просторима, као што су пољопривреда, шумарство, прерађивачка индустрија, енергетика и водопривреда, туризам. Такође је истакнута комплексна валоризација руралног простора и могући просторни конфликти различитих делатности, управљање заштићеним подручјима, изложеност руралног простора природним ризицима и на крају, као синтеза може се рећи и читаве студије – развој и имплементација концепта одрживог руралног развоја.

Дати су параметри за физичко-географску регионализацију простора Републике Српске, разматра се просторни размештај становништва и демографски процеси, насеобинске прилике, истакнута су проблемска подручја Републике Српске, те синтезно могућности и ограничења ревитализације руралних подручја у Републици Српској.

Размотрени су циљеви, приоритети и инструменти руралног

развоја Републике Српске у контексту БиХ и ЕУ. Ауторка веома компетентно разматра концептуалне приступе планирању руралних подручја. Анализира стратешку и просторно-планску документацију у вези са руралним простором БиХ/РС и указује на могућности и ограничења руралног развоја у БиХ/РС и Европској Унији.

Дело које је пред нама спада у ону категорију развојних истраживања која осветљавају проблематику кризе и ревитализације руралних простора на нов начин и покрећу научну мисао напред. Ауторка рукописа проф. др Мира Мандић је угледна професорка Природно-математичког факултета у Бањалуци, која је својим досадашњим радовима стекла реноме врсног познаваоца проблематике просторне организације насеља и становништва у Републици Српској. Научна студија монографског карактера коју је сада припремила за штампу представља неку врсту синтезе њених досадашњих истраживања кризе пољопривреде и села и промишљања могућих начина и инструмената за ревитализацију руралних подручја. Решавање тих проблема је од виталног значаја за одрживи развој и рационалну просторну организацију сваког друштва и државе, па и Републике Српске. Обухваћен је веома широк и сложен круг проблема, који су међусобно повезани и треба да се посматрају, истражују и решавају системски целовито, у узајамним везама и условљеностима

Текст проф. др Мире Мандић под насловом „ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА“ представља слојевито и поливалентно дело које ће наћи своју примену у различитим областима друштвене праксе, али ће несумњиво бити од користи и истраживачима различите научне провенцијенције као и студентима географије и просторног планирања. Због тога га са посебним задовољством предлажем за публиковање. Ради се о делу великог теоријског и практичног значаја, које попуњава једну велику празнину у домаћој литератури о питањима кризе и ревитализације руралних простора.

ДР ДРАГО ТОДИЋ, ванредни професор у пензији, Природно-математички факзлтет универзитет у Бањој Луци

Након дужег времена, коначно је обрађена и систематизована проблематика руралног развоја посматрана са географског аспекта, јер је та тема одавно маргинализована у теоретском и практичном смислу на овим просторима.

Кориштена је бројна литаратура научних истраживања руралног простора у савременим процесима његове трансформације. Поред основног, географског приступа руралном развоју, примијењен је мултидисциплинарни приступ других наука (агрономије, економије, социологије, демографије,...). Такво сагледавање руралног простора могу само аутори са широким знањем и искуством из те области. Након дуге временске празнине истраживања руралног простора, аутор нам је понудио савремени поглед на ту проблематику са свим елементима његове улоге и значаја. То показује сав квалитет приступа овој проблематици кроз анализу, синтезу и могућу перспективу развоја нашег руралног простора.

Аутор је истакао сав значај природногеографске и социогеографске основе са нагласком да је човјек основни ресурс, узрок и посљедица у геопростору. При томе је истакнут проблем депопулације руралног простора и демографског старења . Аутор при томе указује на значајне проблеме уситњености посједа у сеоским срединама, те на правне, техничке, организационе и друге мјере у аграру. Посебно је истакнута проблематика задружног организовања као значајног носиоца пољопривреде и руралног развоја које су незамјењиве у социо-економском развоју руралног простора.

У савременом приступу валоризацији руралног простора истакнута је проблематика и значај анализе геопросторних потенцијала кроз просторну дисперзију у позитивном смислу и неким негативним показатељима и проблемима. При томе је наглашен главни значај заокружене пољопривредне производње од властитих сировина до прерађивачке индустрије готових производа. Истакнут је значај развоја

руралног (сеоског) туризма у овим предјелима који имају очувану природно-географску средину, заштићену природу и антропогене туристичке мотиве. При томе су наглашена три главна принципа његовог развоја кроз еколошки, социокултурни и економски приступ.

Рукопис је написан на завидном стручном и научном нивоу, а резултат је дугогодишњег рада аутора у струци на свим нивоима образовања. Због тога је аутор изабрао добар концепт и приступ овој материји о којој већ неколико деценија нема стручне литературе мултидисциплинарног карактера, као и нових уџбеника за потребе студената на нашим факултетима који се баве руралним развојем. Текст овог рукописа значајно ће обогатити научну литературу из ове области у Републици Српској и на ширим просторима.
Предлажем да се штампа као научна монографија и уџбеничка литература.

БИОГРАФИЈА

Мира Мандић је рођена 14. 03. 1961. године у Новој Градишки, Република Хрватска. Педагошку академију, смјер Историја – географија завршила је у Бањој Луци, а затим студиј географије на Природословно-математичком факултету Свеучилишта у Загребу. Радила је 15 година у основној и средњој школи. Од 1998. године ради на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањој Луци. Више година бавила се новинарством.

Магистрирала је, а затим докторирала 2007. године на Одјеку за географију ПМФ-а Универзитета у Бањој Луци на тему „Савремена просторно-функционална трансформација Бање Луке." Универзитетску каријеру почела је као асистент, затим је бирана за вишег асистента, доцента и ванредног професора у научној области друштвена географија. Држала је вјежбе из више предмета области друштвене географије и методике наставе. Била је уредник географског научно-популарног часописа „Српске земље и свијет" и члан је уређивачког одбора научног часописа СКУП. Учествовала је у изради наставних планова и програма, научним пројекатима, аутор је више научних радова објављених у земљи и иностранству, неколико уџбеника и двије научне монографије. Неколико година била је руководилац Студијског програма просторно планирање и предсједник Етичког комитета Универзитета у Бањој Луци.

На Студијским програмима географија и просторно планирање ПМФ-а држи предавања на предметима: Географија насеља, Урбана географија, Социјална географија, Рурална географија, Рурални развој и Географски аспекти руралног развоја. На Пољопривредном факултету Универзитета у Бањој Луци на другом циклуцу студија Аграрна економија и рурални развој држи предавања на предмету Социогеографска истраживања у руралним подручјима.

Удана је и мајка двоје дјеце.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

911.373(497.6)

МАНДИЋ, Мира, 1961-
Географски аспекти руралног развоја / Мира Мандић. - Бања Лука : Географско друштво Републике Српске, 2019 (Бања Лука : Графид). - 205 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Посебна издања / Географско друштво Републике Српске ; књ. 44)

Тираж 100. - Стр. 200-203: Изводи из рецензија / Мирко Грчић, Драго Тодић. - Биографија: стр. 204. - Библографија: стр. 189-197.

ISBN 978-99976-711-4-1

COBISS.RS-ID 8191000